



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ»

Η ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΙΚΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ
ΧΑΛΚΟΥ

ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ ΦΩΤΙΟΣ

Τριμελής επιτροπή

Ανδρέας Βλαχόπουλος (Αν. Καθηγητής Π.Ι., επόπτης)

Μιχαήλ Φωτιάδης (τ. Καθηγητής Π.Ι., μέλος)

Ιωάννης Παπαδάτος (Αν. Καθηγητής Ε.Κ.Π.Α., μέλος)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΙΑΣ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΕΥΡΑΣΙΑ

I. Η ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ.....	7
II. ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	13

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ ΚΑΤΑ ΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

I. ΙΒΗΡΙΚΗ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ	17
II. ΒΟΡΕΙΑ ΙΤΑΛΙΑ.....	27
III. ΑΝΑΤΟΛΙΑ	37
Α. Το όρος Λάτμος.....	37
Β. Η βραχογραφική τέχνη στη λοιπή Ανατολία.....	43
IV. ΑΙΓΑΙΟ.....	47
Α. Ίμβρος.....	47
Β. Άνδρος.....	53
Β.1. Στρόφιλας.....	53
Β.2. Βραχογραφίες σε άλλες θέσεις της Άνδρου	63
Γ. Αστυπάλαια - Βαθύ.....	64
Δ. Νάξος.....	72

Δ.1. Θέσεις βραχογραφημάτων στο νησί	72
Δ.2. Κορφή τ' Αρωνιού	74
Δ.3. Λίθινες κινητές πλάκες με επίκρουστες παραστάσεις από την ευρύτερη περιοχή της Νάξου.....	83
Δ.4. Λίθινες κινητές πλάκες με επίκρουστες παραστάσεις στο υπόλοιπο Αιγαίο. Μία συγκριτική μελέτη.....	84
Ε. Ηρακλεία.....	87
ΣΤ. Κέρος – Δασκαλιό	91
Ζ. Αμοργός	93
Η. Σύρος	95
Θ. Θάσος	100

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΩΝ ΑΙΓΑΙΑΚΩΝ ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

I. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ	104
II. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ	106
Α. Η σπείρα	106
Β. Οι κοιλότητες.....	107
Γ. Το πλοίο	107
ΣΥΝΘΕΣΗ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	111
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	125
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	126
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ	171
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΧΑΡΤΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ	178

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η εργασία αυτή εκπονήθηκε ως διπλωματική στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος «Αρχαίος Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία», με κατεύθυνση την Προϊστορική Αρχαιολογία. Η διαμόρφωση του τελικού της τίτλου «Η Βραχογραφία στο Αιγαίο και τη Μεσόγειο κατά την Τελική Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού» επήλθε ύστερα από την ολοκλήρωση των συναφών μαθημάτων της Εποχής του Λίθου και της Εποχής του Χαλκού.

Η επαφή μου με το συγκεκριμένο αντικείμενο υπήρξε συστηματική στα χρόνια των σπουδών μου και από μία ορισμένη άποψη είχε λάβει χώρα ήδη από νωρίς. Ως προπτυχιακός φοιτητής είχα την τύχη να συμμετέχω, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή κ. Α. Βλαχόπουλου, στις αρχαιολογικές έρευνες πεδίου στο Βαθύ Αστυπάλαιας και να βιώσω την εμπειρία της αποκάλυψης, τεκμηρίωσης και μελέτης των βραχογραφημάτων που σε μεγάλη πυκνότητα βρέθηκαν στη θέση αυτή. Αργότερα (ακαδ. έτος 2017-2018), αξιοποιώντας το ευρωπαϊκό πρόγραμμα κινητικότητας (Erasmus+), ως μεταπτυχιακός φοιτητής πια, επέλεξα το Πανεπιστήμιο της Bologna, ώστε να βρεθώ στη βόρεια Ιταλία και να μελετήσω εκ του σύνεγγυς τη μακρόχρονη παράδοση της βραχογραφίας και να ποριστώ μία βαθύτερη και πιο σφαιρική κατανόηση της τέχνης αυτής.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω στον κ. Ανδρέα Βλαχόπουλο τόσο για το ενδιαφέρον θέμα της εργασίας που μου πρότεινε όσο και για τις πολύτιμες κατευθύνσεις που μου προσέφερε μέχρι τέλους. Ευχαριστίες οφείλονται επίσης στους καθηγητές μου κ. Μιχαήλ Φωτιάδη και κ. Ιωάννη Λώλο για τη γόνιμη πορεία των σπουδών μου στον διετή κύκλο του ΜΠΣ «Αρχαίος Κόσμος». Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην οικογένειά μου και σε όλους όσους με στήριξαν σε αυτό το έργο.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη της βραχογραφίας, όπως αυτή αποτυπώνεται και εξελίσσεται στο χώρο του Αιγαίου και της ευρύτερης Μεσογείου κατά την Τελική Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (5η-3η χιλιετία π.Χ.). Πρόκειται κυρίως για μία προσπάθεια βιβλιογραφικής επισκόπησης και χαρτογράφησης των γενικών τάσεων που παρατηρούνται στο πεδίο των προϊστορικών βραχογραφιών, στηριζόμενη σε συγκριτικές μεθόδους ανάλυσης. Ωστόσο, δεν είναι μόνο λόγοι οικονομίας, αλλά και λόγοι θεωρητικής συνοχής που επέβαλαν την πρόκριση ορισμένων αντιπροσωπευτικών παραδειγμάτων. Ως εκ τούτου, δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στις βραχογραφίες της Ιβηρικής χερσονήσου, της βόρειας Ιταλίας και της δυτικής Ανατολίας, με τελικό προορισμό την περιοχή του νησιωτικού Αιγαίου, όπου οι βραχογραφίες εξετάστηκαν σε όλη τη γεωγραφική και χρονολογική έκταση εμφάνισής τους.

Η εργασία διαιρείται σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος αποτελεί μία εισαγωγή στη βραχογραφία και περιλαμβάνει μία σύντομη παρουσίαση του χρονικού της ανάπτυξης και της εξέλιξης της βραχογραφικής τέχνης στη δυτική Ευρασία από την Ανώτερη Παλαιολιθική έως και το τέλος της Μεσολιθικής περιόδου. Στο δεύτερο μέρος εξετάζονται εκφάνσεις των βραχογραφιών στην Τελική Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, οπότε τα μεγαλύτερα σώματα βραχογραφημάτων εμφανίζονται στην Ιβηρική χερσόνησο, τη βόρεια Ιταλία και την Ανατολία -με μελέτη περίπτωσης την περιοχή του όρους Λάτμος. Μεγαλύτερη έμφαση δίνεται στις θέσεις του αιγαιακού χώρου και συγκεκριμένα στα βραχογραφήματα που εντοπίστηκαν στη Θάσο, την Ίμβρο, την Άνδρο, τη Σύρο, τη Νάξο, την Ηρακλεία, την Κέρο-Δασκαλιό, την Αμοργό και την Αστυπάλαια. Στο τρίτο μέρος, επισημαίνονται ορισμένα βασικά σημεία που αφορούν αφ' ενός στην εικονογραφία των βραχογραφιών και αφ' ετέρου σε προβλήματα χρονολόγησης, με επίκεντρο την περιοχή του Αιγαίου. Ακολουθεί ένα κεφάλαιο τελικής αποτίμησης, όπου συνάγονται ορισμένα συμπεράσματα, τα οποία βρίσκουν εφαρμογή στις βραχογραφικές παραδόσεις της ευρύτερης περιοχής της Μεσογείου και στο σύνολο του αιγαιακού χώρου.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΗΣ ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΙΑΣ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΕΥΡΑΣΙΑ

I. Η ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Με τον όρο «βραχογραφία» νοείται οποιαδήποτε μορφή παράστασης έχει αποδοθεί με εγχάραξη, λάξευση, επίκρουση¹ ή ζωγραφική σχεδίαση πάνω σε βραχώδη επιφάνεια. Στη διεθνή βιβλιογραφία απαντά ο γενικός όρος «rock art»², ο οποίος χρησιμοποιείται για να δηλώσει τόσο την ενέργεια όσο και το αποτέλεσμα της βραχογραφικής δημιουργίας, ακολουθούμενος συχνά από επιμέρους διασαφηνίσεις που αφορούν την τεχνική απόδοσης των παραστάσεων. Τελευταία, στην αμερικανική βιβλιογραφία τείνει να επικρατήσει ο όρος «petroglyphs», αν και χρησιμοποιούνται ακόμα οι όροι «rock engravings», «rock carvings» και άλλοι συναφείς. Στα ελληνόγλωσσα κείμενα οι όροι «βραχογραφία» και «βραχογράφημα» χρησιμοποιούνται ως ταυτόσημοι, ενώ ενίοτε συναντώνται και οι όροι «ακιδογραφήματα», «ακιδογραφίες», «πετρογραφήματα», «πετρογλυφικά» και «πετρόγλυφα», οι οποίοι χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν μόνο τις παραστάσεις που έχουν δημιουργηθεί με τις τεχνικές της εγχάραξης και της λάξευσης³. Ο Βλαχόπουλος εισάγει τον προβληματισμό ότι στην ελληνική ορθότερος του όρου «βραχογραφίες» θα ήταν ο όρος «βραχογλυφίες», ο οποίος αποδίδει με μεγαλύτερη ακρίβεια το στοιχείο της γλυφής, μέσω της οποίας συχνά αποδίδονται τα επίκρουστα θέματα στο βράχο. Ο ίδιος εκτιμά ότι ο όρος «βραχογραφίες» είναι ορθότερος όταν τα μοτίβα αποδίδονται με χρωστικές που απλώνονται με χρωστήρα⁴.

Βραχογραφίες εντοπίζονται σε ποικίλες θέσεις στην ευρύτερη Ευρασία, είτε σε υψηλό είτε σε χαμηλό υψόμετρο, σε παραθαλάσσιες ή ορεινές περιοχές, σε κορυφές βουνών, σε λόφους, σε ακρωτήρια, σε πεδιάδες, σε βραχοσκεπές, στα δάπεδα, στα τοιχώματα και στις βραχώδεις διαμορφώσεις των σπηλαίων, σε υπαίθριους χώρους, σε οδούς, καθώς και εντός ή σε μικρή απόσταση από εγκαταστάσεις, οικισμούς και χώρους ταφής. Δημιουργούνται πάνω σε επίπεδες, οριζόντιες ή κατακόρυφες επιφάνειες ριζιμιών βράχων, κυρίως ιζηματογενών και

¹ Σύμφωνα με την Δεβετζή (2014, 356, υποσημ. 120): «Αν και ο όρος επίκρουστος δεν είναι δόκιμος, χρησιμοποιείται κατ' αναλογία προς τον όρο έκκρουστος, για να δηλώσει το αποτέλεσμα της επίκρουσης επάνω στη λίθινη επιφάνεια. Και στις δύο περιπτώσεις αναφέρεται η φθορά της επιφάνειας που δέχεται την κρούση, αλλά ο όρος επίκρουστος παραπέμπει καλύτερα στα εισέχοντα τμήματά της (βαθύνσεις, κοιλώματα), σε αντίθεση με τον όρο έκκρουστος ο οποίος αποδίδει τα εξέχοντα τμήματα (έξεργα, ανάγλυφα).».

² Επίσης συναντάται και ως «art rupestre» (Γαλλία), «arte repetre» (Ισπανία) και «art parietal» (για σπηλαιογραφίες).

³ Για την δήλωση των βραχογραφικών παραστάσεων που εντοπίζονται μόνο σε σπήλαια χρησιμοποιούνται συνήθως οι όροι «σπηλαιογραφίες» και «σπηλαιογραφήματα».

⁴ Βλ. Vlachopoulos forthcoming.

μεταμορφωμένων πετρωμάτων, όπως ασβεστόλιθου, σχιστόλιθου, γνεύσιου και μαρμάρου. Απαντούν επίσης και στην κατηγορία που ορίζεται ως «κινητοί λίθοι», στην οποία περιλαμβάνονται αποσπασμασμένες βραχώμαζες από αυτοφυείς βράχους, λίθοι κυκλικού περιγράμματος, καθώς και λίθινες πλάκες, συνήθως ορθογώνιου σχήματος, οι οποίες φαίνεται σε πολλές περιπτώσεις να διαμορφώθηκαν εξ αρχής με σκοπό τη χρήση τους ως αρχιτεκτονικά υλικά δόμησης και κόσμησης⁵.

Η τέχνη της βραχογραφίας απαντάται σε ευρεία κλίμακα στην Ευρασία καθόλη την Προϊστορική Εποχή, με τις απαρχές της να χρονολογούνται στην Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο. Ακμάζει κυρίως στην Ανώτερη Παλαιολιθική, στη Νεολιθική, στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και στην Εποχή του Σιδήρου. Στο βραχογραφικό θεματολόγιο περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, γραμμικά, γεωμετρικά και σχηματικά θέματα, ενώ ταυτόχρονα μεγάλο τμήμα κατέχουν οι εικονιστικές παραστάσεις. Φαίνεται ότι αυτού του είδους η έκφραση ανταποκρίθηκε από πολύ νωρίς στις βασικές ανάγκες των ανθρώπων και σε μεγάλο αριθμό κινήτρων που συνδέονταν με πεποιθήσεις, ιδεολογίες και συστήματα κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης.

Ήδη από την Παλαιολιθική Εποχή⁶, στον ευρύτατο γεωγραφικό χώρο της Ευρασίας η βραχογραφία σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες μορφές τέχνης αποτέλεσε το μέσο ενίσχυσης του φαινομένου της έκρηξης της συμβολικής-καλλιτεχνικής έκφρασης και δημιουργικότητας των (πρώιμων) πληθυσμών του Homo Sapiens. Είναι κοινός τόπος ότι η βραχογραφική τέχνη αυτής της περιόδου αποτέλεσε τον καρπό μίας συνεκτικής και δομημένης σκέψης, η οποία δημιούργησε ένα συμβολικό πλαίσιο χρησιμοποιώντας μία «γλώσσα» κατά βάση εικονιστικού χαρακτήρα⁷. Οι βραχογραφίες χαρακτηρίζονται κυρίως από τη ζωγραφική παράσταση φυσιοκρατικών και ρεαλιστικών σκηνών που παρουσιάζουν ζώα, με τις ανθρώπινες μορφές να απαντούν σε μικρότερο βαθμό, αποδοσμένες συνήθως με σχηματικό τρόπο και ως επί το πλείστον σε σκηνές κυνηγιού. Επιπλέον, χρησιμοποιείται σημαντικό πλήθος μη εικονιστικών μοτίβων. Οι σκηνές αυτές θεωρείται ότι ενέχουν στοιχεία τοτεμισμού

⁵ Λεγάκη 2014, 8, υποσημ. 8.

⁶ Σχετικά με τον ορισμό της «παλαιολιθικής τέχνης» στη διεθνή βιβλιογραφία βλ.: Tripp, Cook και Petzinger 2014, 529-539. Για έναν πρώτο ορισμό στην ελληνική βιβλιογραφία βλ.: Κουρτέση-Φιλίππáκη 1996, 82-89.

⁷ Βλ. λ.χ. Vialou 1998α, 1998β. Gourhan 1965, 1984.

και σαμανισμού, ενώ ταυτόχρονα αντανακλούν τελετουργικές δραστηριότητες που συνδέονται κυρίως με το κυνήγι και τη γονιμότητα⁸.

Την εποχή αυτή, γραπτές και εγχάρακτες παραστάσεις πάνω σε σταθερές βραχώδεις επιφάνειες μαρτυρούνται σε ένα πλήθος σπηλαίων και βραχοσκεπών σε ολόκληρη τη δυτική Ευρασία, όπως λ.χ. στην περιοχή της Γαλλίας⁹, με τις υψηλά εκλεπτυσμένες σπηλαιογραφίες αλόγων, βισόνων και ρινόκερων του σπηλαίου Chauvet, οι οποίες αποκαλύφθηκαν το 1994 και χρονολογήθηκαν στα 32.000 - 30.000 14C χρ. πριν¹⁰, καθώς και με τις εξαιρετικής ποιότητας παραστάσεις των σπηλαίων Cosquer, Font-de-Gaume, Niaux, και Lascaux. Συνολικά στα εδάφη της Γαλλίας αποκαλύφθηκαν πάνω από 160 σπήλαια και βραχοσκεπές που χρονολογούνται στην Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο, με τα βραχογραφήματα, όπου εντοπίζονται, να αποδίδουν κυρίως παραστάσεις ζώων, αποτυπωμάτων χεριών, ανθρώπινων μορφών και μη εικονιστικών γραμμικών και συμβολικών θεμάτων. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν τα σπήλαια πάνω από την κοιλάδα του Λίγηρα¹¹, όπως το Mayenne-Sciences και τα La Grande Grotte και La Grotte du Cheval στην θέση Arcy-sur-Cure, τα σπήλαια στη θέση Gargas¹² στην περιοχή των Πυρηναίων, καθώς και εκείνα στις περιφέρειες Quercy (σπήλαια Cougnac και Pech-Merle) και Dordogne (σπήλαια La Ferrassie και Cussac)¹³.

Πρωιμότερες φαίνεται να είναι οι βραχογραφίες που εντοπίστηκαν στο σπήλαιο Fumane της βορειοανατολικής Ιταλίας¹⁴ (36.500 - 32.000 14C χρ. πριν) - όπου απεικονίζεται ανθρώπινη μορφή που φέρει πιθανώς ζωικά κέρατα-. Ωστόσο, νεότερες έρευνες εγείρουν το ενδιαφέρον της χρονολόγησης των πρωιμότερων σπηλαιογραφιών μετατοπίζοντάς το στην περιοχή της Ιβηρικής χερσονήσου (σπήλαιο El Castillo - 40.800 χρ. πριν¹⁵) και θέτουν παράλληλα ερωτήματα περί ταυτότητας

⁸ Βλ. Sauvet, Layton, Lenssen-Erz κ.ά. 2009, 319-336. Winkelmann 2002, 71-101. Clottes και Lewis-Williams 1998.

⁹ Ζωγραφικές και εγχάρακτες παραστάσεις υψηλής καλλιτεχνικής απόδοσης της Μαγδαληνίας (υπο-) περιόδου στην περιοχή της Γαλλίας απαντούν επίσης στα σπήλαια Les Combarelles, Teyjat, Les Trois-Freres, Le Tuc-d'Audoubert και Fontanet.

¹⁰ Βλ. σχετ. Clottes 2001. Balbin κ.ά. 2014, 159-162. Sadier, Delannoy, Benedetti κ.ά. 2012, 8002-8006. Pettitt 2008, 908-917. Petzinger και Nowell 2014, 37-54.

¹¹ Pigeaud, Rodet, Deviese κ.ά. 2006, 81-92.

¹² Βλ. σχ. Foucher, Juan-Foucher και Rumeau 2007.

¹³ Ledoux, Fourment, Maksud κ.ά. 2017, 141-154.

¹⁴ Βλ. σχετ. Broglio και Dalmeri 2005.

¹⁵ Pike, Hoffmann, Garcia-Diez κ.ά. 2012, 1409-1413. Όπου αναφέρεται: «You clearly see distinct styles arriving and leaving at different periods». Η ερευνητική ομάδα του Pike αναγνωρίζει σαφείς καλλιτεχνικούς ρυθμούς που συνδέονται με διαφορετικές χρονικές περιόδους: «Οι πρώιμοι Ευρωπαίοι καλλιτέχνες (painters) προτιμούσαν απλά γεωμετρικά σχέδια, όπως κουκκίδες και δίσκους, ενώ οι

των καλλιτεχνών στην περιοχή αυτή. Στην Ιταλική χερσόνησο¹⁶ βραχογραφήματα εντοπίζονται σε σπήλαια και βραχοσκεπές στα βόρεια και τα κεντρικά (βραχοσκεπή Tagliente, σπήλαιο Polesini κ.ά.), αλλά κυρίως στα νότια -σπήλαια Paglicci, Romanelli¹⁷ και Romito¹⁸-, καθώς και στη Σικελία -σπήλαια Levanzo και Addaura-.

Στην υπόλοιπη Ευρώπη βραχογραφικές παραστάσεις αποκαλύφθηκαν επίσης σε σπήλαια στην Αγγλία (σπήλαιο Church Hole - Creswell Crags¹⁹), στην Γερμανία (σπήλαιο Mäanderhöhle), και στην Ρουμανία (σπήλαιο Coliboaia)²⁰. Στην Ιβηρική χερσόνησο εντοπίστηκαν πάνω από διακόσια βραχογραφικά σύνολα²¹, σε ποικίλες θέσεις και κάτω από υψηλά μεταβλητές περιβαλλοντικές συνθήκες και διαθέσιμους πόρους, με τα κυριότερα να απαντούν στην περιοχή της Cantabria, όπου περίπου εκατόν είκοσι σπήλαια φέρουν βραχογραφήματα που καλύπτουν όλες τις υποπεριόδους της Ανώτερης Παλαιολιθικής²². Τα σημαντικότερα εξ αυτών είναι τα σπήλαια Altamira, El Castillo, La Pasiega και Pena Candamo. Ας σημειωθεί ακόμη ότι η εγγύτητα της Cantabria με την περιοχή της νοτιοδυτικής Γαλλίας φαίνεται ότι αποτέλεσε το κύριο αίτιο ανάπτυξης ενός κοινού πολιτισμικού χαρακτήρα την περίοδο αυτή²³.

Από την άλλη πλευρά, στο μεσογειακό τμήμα της Ιβηρικής χερσονήσου, εντοπίζονται ως επί το πλείστον μικρότερα βραχογραφικά σύνολα σε σπήλαια (El Nino²⁴, Meravelles κ.ά.) και βραχοσκεπές (En Melia κ.ά.)²⁵, ενώ η ίδια εικόνα απαντά και στα νότια, στην περιοχή της Andalusia, με παρουσία είκοσι τουλάχιστον θέσεων (σπήλαια La Pileta, Ardales, El Moro, Navarro κ.ά.). Η εκδήλωση της βραχογραφικής τέχνης εδώ φαίνεται να συμβαδίζει με αυτήν που μαρτυρείται στην ευρύτερη περιοχή της Δυτικής Ευρώπης, εμφανίζοντας κυρίως ζωγραφικά σύνολα νατουραλιστικού χαρακτήρα ήδη από τις αρχές της Ωρινάκιας περιόδου, που γίνεται ολοένα και εντονότερος μετά τα 20.000 χρ. πριν. Διαφοροποιήσεις εντοπίζονται κυρίως στην

διάδοχοί τους επέλεξαν πιο περίπλοκες γραφικές αποτυπώσεις, όπως χεριών και μορφών». Επίσης βλ.: Garcia-Diez, Garrido, Hoffmann κ.ά. 2015, 1-18.

¹⁶ Βλ. σχετ. Mussi 2002, ιδιαίτερα 340-362.

¹⁷ Sardella, Mazzini, Mecozzi κ.ά. 2018, 259.

¹⁸ Vetro, Silva, Pizziolo κ.ά. 2015, 685-697.

¹⁹ Ripoll, Munoz, Bahn και Pettitt 2004, 93-105.

²⁰ Carciumaru, Nitu και Bahn 2019, 19-38.

²¹ Bicho, Carvalho, Gonzalez-Saint κ.ά. 2007, 81-151.

²² Βλ. σχετ. Gonzalez, Garcia de Castro Valdes, De La Rasilla Vives και Fortea Perez 2007.

²³ Για το λόγο αυτό η ευρύτερη γεωγραφική περιοχή που περιλαμβάνει ένα τμήμα της βόρειας Ισπανίας και ένα μεγάλο τμήμα της νοτιοδυτικής Γαλλίας προσδιορίζεται υπό τον όρο «Franco-Cantabrian».

²⁴ Garcia-Moreno και Garate 2013, 344-349.

²⁵ Βλ. σχετ. Martinez-Valle 2006.

περιοχή των ακτών του Ατλαντικού ωκεανού, όπου αποκαλύφθηκαν υπαίθριες θέσεις (Foz Coa, Siega Verde κ.ά.) με βραχογραφήματα που έχουν αποδοθεί με την τεχνική της επίκρουσης και της βαθιάς εγχάραξης²⁶.

Η πρώτη υιοθέτηση μορφών παραστατικής έκφρασης, η οποία συνδέθηκε εξ αρχής με τους AMH (Anatomically modern humans), φαινόταν να αποτελεί φαινόμενο που αναδύθηκε μονάχα στη δυτική Ευρασία. Μέχρι πρόσφατα, τεκμηριωμένα παράλληλα πρωιμότερα των 40.000-30.000 χρ. πριν απουσίαζαν από την Αφρικανική χερσόνησο²⁷, τη νότια Ασία, την Άπω Ανατολή, την Αυστραλία²⁸ και το Μαλαϊκό Αρχιπέλαγος, παρότι ήδη στα 50.000 χρ. πριν εντοπίζονται στις περιοχές αυτές οι AMH. Νεότερες, όμως, χρονολογήσεις²⁹ βραχογραφημάτων, τα οποία απεικονίζουν δώδεκα αποτυπώματα χεριών και δύο ζωικές μορφές, από επτά σπήλαια στο Sulawesi της Ινδονησίας, τεκμηρίωσαν ότι τα βραχογραφήματα αυτά βρίσκονται σε χρονική συνάφεια με τις παλαιότερες σπηλαιογραφίες της δυτικής Ευρασίας, αποδεικνύοντας ότι οι άνθρωποι στα 40.000-35.000 χρ. πριν δημιουργούσαν παράλληλα σπηλαιογραφίες στο αντίθετο άκρο του πλειστοκαινικού Ευρασιατικού κόσμου.

Στην Ελλάδα, παρότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται μία αύξηση του αριθμού των θέσεων, των ευρημάτων και των απολιθωμάτων που χρονολογούνται στην Παλαιολιθική Εποχή³⁰, εντεύθεν του ηπειρωτικού χώρου, των νησιών του Αιγαίου και της Κρήτης, μορφές τέχνης, όπως η βραχογραφία, απουσίαζαν και η πρωιμότερη εικονιστική τέχνη παραδοσιακά αναγόταν στην Νεολιθική Εποχή. Όμως, η νεότερη ανάλυση και χρονολογική απόδοση³¹ των πετρογλυφικών που αποκαλύφθηκαν στο σπήλαιο Ασφένδου στην νοτιοανατολική Κρήτη έτεινε να αποτελέσει πλέον την βάση πολλών μελετών που αφορούν τις βραχογραφίες του Αιγαίου, του Ελλαδικού χώρου και του ευρύτερου Μεσογειακού. Στο σπήλαιο αναγνωρίστηκαν τέσσερεις, κατά χρονολογική αλληλουχία,

²⁶ Βλ. Ripoll και Zilhao 1996, 277-291, εικ. 4-8. Baptista και Fernandes 2007, 263-279.

²⁷ Βλ. σχετ. Vogelsang 1998.

²⁸ Βλ. Roberts, Jones και Smith 1990, 153-156. Robert, Jones και Spooner 1994, 575-583. Πρβλ.: Aubert 2012, 573-577. Brumm και Moore 2005, 157-175. Langley, Clarkson και Ulm 2011, 197-208. Mellars 2006, 796-800.

²⁹ Aubert, Brumm, Ramli κ.ά. 2014: 223-227. Roebroeks 2014, 170-171.

³⁰ Βλ. μεταξύ άλλων: Carter, Contreras, Doyle κ.ά. 2014. Kopaka και Matzanas 2009. Papacostantinou και Vassilopoulou 1998, 441-457. Facchini και Giusberti 1992, 189-208. Galanidou, Athanassas, Cole κ.ά. 2016, 119-138.

³¹ Strasser, Murray, Kolb κ.ά. 2018, 100-108. Παλαιότερες μελέτες: Faure 1971, 277-283. Παπουτσάκης 1972, 107-139. Zois 1973, 23-29.

«ορίζοντες»³² πετρογλυφικών, επικαλυπτόμενων ως επί το πλείστον, με τον τελευταίο (4ο ορίζοντα) να χρονολογείται στην Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο. Τα ευρήματα της πρόσφατης δημοσίευσης μετατοπίζουν το χρονικό όριο της πρωιμότερης εικονιστικής τέχνης στον Ελλαδικό χώρο πίσω στην Παλαιολιθική Εποχή.

Ειδικότερα, πάνω σε σπηλαιόθεμα³³ στο δάπεδο του σπηλαίου εντοπίστηκαν εγχάρακτα και επίκρουστα βραχογραφήματα (εικ. 1) που αποδίδουν εικονιστικά, γεωμετρικά και συμβολικά θέματα, τα οποία χρονολογούνται από την Παλαιολιθική Εποχή έως και τους Ιστορικούς Χρόνους. Οι πρωιμότερες παραστάσεις (4^{ος} ορίζοντας) χρονολογούνται στην Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο και περιλαμβάνουν τουλάχιστον τριάντα επτά απεικονίσεις τετραπόδων, τα οποία ανήκουν στο είδος *Candiacervus* (κερασφόρο ελάφι), που φαίνεται να εκλείπει στην περιοχή λίγο μετά τα 21.500 χρ. πριν. Εξίσου σημαντικό για τον χρονολογικό προσδιορισμό των παραστάσεων είναι και το δεύτερο «επίπεδο», όπου απαντούν βραχογραφίες κοιλοτήτων σε ποικίλες γεωμετρικές διατάξεις, οι οποίες, όπως τονίζεται³⁴, αποτελούν ένα θεμελιακό χρονολογικό σημείο αναφοράς για τις παραστάσεις του ανώτερου και των κατώτερων επιπέδων, καθώς το θέμα αυτό μαρτυρείται πολύ συχνά στην βραχογραφική τέχνη της 4ης και 3ης χιλιετίας π.Χ. στο αιγαιακό χώρο.

Η δεύτερη περίπτωση βραχογραφιών που από νωρίς απασχόλησαν τη βιβλιογραφία, το ίδιο διστακτικά ως προς τη χρονολόγησή τους όπως και εκείνες του Ασφένδου, είναι οι βραχογραφίες που απαντούν σε ευρύτατη έκταση στην ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Πλήθος βραχογραφημάτων που αποδίδονται κυρίως με την τεχνική της εγχάραξης αποκαλύφθηκε στις περιοχές των όρων Παγγαίο, Μενοίκιο και Λεκάνης (Ελευθερούπολη, Φίλιπποι, Κρυονέρι, Ζυγός, Π. Καβάλας, Ελαιοχώρι κ.ά.), σε δέκα οκτώ υπαίθριες θέσεις και πέντε βραχοσκεπές. Μαρτυρούνται πάνω από χίλιες τριακόσιες μεμονωμένες παραστάσεις πάνω σε δάπεδα βραχοσκεπών και σε υπαίθριους βράχους αυτοφούς μαρμάρου. Τη σημαντικότερη θέση στο βραχογραφικό θεματολόγιο καταλαμβάνουν τα εικονιστικά θέματα, όπως οι ανθρώπινες και οι ζωικές μορφές, τα όπλα, τα πλοία και τα τροχοφόρα οχήματα. Τα θέματα αυτά συνδυάζονται ενίοτε με γραμμικά, συμβολικά και γεωμετρικά σχέδια,

³² Οι συγγραφείς χρησιμοποιούν τον όρο «level» θέλοντας να αποδώσουν κάθε μία από τις τέσσερις διακριτές χρονολογικές φάσεις δημιουργίας των βραχογραφημάτων, τα οποία σχεδόν στο σύνολό τους επικαλύπτονται.

³³ Τον όρο «σπηλαιόθεμα» εισήγαγε το 1952 ο Moore. Χρησιμοποιείται στην επιστήμη της σπηλαιολογίας για να περιγράψει τις ποικίλες αποθέσεις δευτερογενών ορυκτών σε σπήλαια, όπως είναι οι σταλακτίτες και οι σταλαγμίτες. Βλ. Moore 1952, 2. Schwarcz 2007, 290-300.

³⁴ Strasser, Murray, Kolb κ.ά. 2018, 104-105.

καθώς και με κοιλότητες, παρουσιάζοντας κυρίως πολεμικές και γεωργικές σκηνές. Μικρότερο τμήμα φαίνεται να κατέχουν οι παραστάσεις θήρας³⁵.

Η χρονολόγηση των βραχογραφιών της ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης αποτέλεσε ένα μελανό σημείο ελλείπει έρευνας και μελέτης από το 1969, οπότε πρωτο-αναφέρονται³⁶, έως πρόσφατα. Καθώς καμία βραχογραφική παράσταση δεν εντοπίστηκε είτε εντός ενός ασφαλούς αρχαιολογικού περιβάλλοντος («κλειστό» αρχαιολογικό στρώμα) είτε σε συνάρτηση με κάποια θέση (ταφική-οικιστική) ή με χρονολογήσιμα κινητά ευρήματα, η χρονολόγησή τους βασίστηκε κυρίως σε εικονογραφικά στοιχεία και στη στιλιστική απόδοση των παραστάσεων. Έτσι, οι παλαιότερες μελέτες αναγνώριζαν ως επί το πλείστον έναν Παλαιολιθικό ορίζοντα στην δημιουργία των βραχογραφημάτων, ο οποίος σε ορισμένες περιπτώσεις έφτανε να εκτείνεται έως και τους Μεσαιωνικούς χρόνους. Νεότερες, όμως, μελέτες³⁷ υποστήριζαν ότι η πλειονότητα των εν λόγω παραστάσεων χρονολογείται μετά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και ιδιαίτερα στην Εποχή του Σιδήρου, φτάνοντας και σε αυτήν την περίπτωση έως τους Μεσαιωνικούς χρόνους. Ωστόσο, η στιλιστική και υφολογική συγγένεια που παρουσιάζουν ορισμένες ανθρώπινες μορφές με τα νεολιθικά ειδώλια που εντοπίστηκαν στη γειτονική θέση των Σιταγρών, υποδεικνύει ότι οι πρωιμότερες παραστάσεις ανάγονται πιθανότατα στη Νεολιθική Εποχή³⁸. Σε κάθε περίπτωση, η έλλειψη τεκμηρίων και ανασκαφικών δεδομένων δεν επιτρέπει την ασφαλή χρονολογική τεκμηρίωση των πρωιμότερων βραχογραφιών.

II. ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Στη δυτική Ευρασία, οι μεταβολές του κλίματος που σημειώνονται κατά το τέλος της Παλαιολιθικής Εποχής, επέφεραν μεγάλες αλλαγές που αντανakλώνται τόσο στους τομείς της οικονομίας, της τεχνολογίας και της κοινωνικής οργάνωσης, με έντονες

³⁵ Βλ. Moutsopoulos 1972, 482-489. Παπουτσάκης 1974, 69-80· 1977, 359-370. Ατακτίδης 1988, 16-24. Hammond 1996, 43-52. Χατζηλαζαρίδης 2004. Dimitriadis 2007, 137-138. Dimitriadis, Coimbra, Prestipino κ.ά. 2007.

³⁶ Μουτσόπουλος 1969.

³⁷ Pilavaki 2011· 2014, 71-87.

³⁸ Βλ. Pilavaki 2005.

μετακινήσεις και αύξηση του πληθυσμού, όσο και στον τομέα της τέχνης³⁹. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι με το πέρασμα στο Ολόκαινο, παρατηρείται μία χαρακτηριστική μεταστροφή στον τομέα της «καλλιτεχνικής» έκφρασης. Η ακόλουθη Μεσολιθική περίοδος, όπου αυτή τεκμηριώνεται⁴⁰, χαρακτηρίζεται σε μεγάλο βαθμό ως «στεία» σε ό,τι αφορά την τέχνη της βραχογραφίας, με τις βασικότερες μαρτυρίες να προέρχονται κυρίως από την περιοχή της Levante, που εκτείνεται κατά μήκος της ισπανικής Μεσογειακής ακτής⁴¹, και από την Σκανδιναβία⁴². Σε αντίθεση με την προγενέστερη περίοδο, φαίνεται να εγκαταλείπεται σταδιακά η επιλογή χώρων που βρίσκονται σε μεγάλο βάθος στο εσωτερικό των σπηλαίων για την απόδοση των βραχογραφιών και να επιλέγονται κυρίως υπαίθριες θέσεις, σπήλαια με μικρό βάθος και βραχοσκεπές για την άσκηση της δραστηριότητας αυτής. Παράλληλα, μεγάλη διαφοροποίηση παρατηρείται και στην επιλογή της θεματογραφίας των βραχογραφιών, με την σταδιακή εγκατάλειψη των έντονα φυσιοκρατικών-νατουραλιστικών παραστάσεων και την επιλογή περισσότερο γραμμικών, σχηματικών και συμβολικών θεμάτων.

Εξαιρετικά τεκμηριωμένη εικόνα της βραχογραφικής τέχνης κατά τη Μεσολιθική περίοδο προσφέρει η περιοχή που βρίσκεται στο νότιο τμήμα της περιφέρειας Ile-de-France της Γαλλίας⁴³⁴⁴. Η περιοχή αυτή διακρίνεται για τους ξεχωριστούς γεωλογικούς σχηματισμούς της, με λόφους και υψώματα, οι οποίοι διαμορφώθηκαν κατά τη διάρκεια πολλών διαδοχικών φάσεων, υπό τη μορφή συσσώρευσης πολλαπλών διαβρωμένων ογκόλιθων ψαμμίτη. Οι βραχογραφικές παραστάσεις στο σύνολο των θέσεων της περιοχής αυτής έχουν αποδοθεί αποκλειστικά με την τεχνική της εγχάραξης και εντοπίζονται πάνω στο μαλακό ψαμμιτικό πέτρωμα. Απαντούν σε επίπεδους υπαίθριους βράχους και στα τοιχώματα των «σπηλαίων», των βραχοσκεπών και των φυσικών θαλάμων που ανοίγονται κατά τόπους. Απεικονίζουν κοιλότητες και μη εικονιστικά, γραμμικά και γεωμετρικά

³⁹ Bailey και Spikins 2008, 368.

⁴⁰ Το πέρασμα από την Ανώτερη Παλαιολιθική στην Μεσολιθική περίοδο φαίνεται να μην σημειώθηκε ταυτόχρονα σε ολόκληρη την περιοχή της δυτικής Ευρασίας. Μέχρι πρότινος, ο εντοπισμός και η τεκμηρίωση θέσεων με σαφή μεσολιθικό ορίζοντα στην ευρύτερη περιοχή της δυτικής Ευρασίας και ιδιαίτερα στον ελλαδικό χώρο βρισκόταν σε πολύ πρώιμο στάδιο. Για την Μεσολιθική περίοδο στον ελλαδικό χώρο βλ. ενδεικτικά: Γαλανίδου 2009, 18-25.

⁴¹ Βλ. σχετ. Garcia Arranz, Collado Giraldo και Nash 2012.

⁴² Βλ. Lodoen 2006, 5-18. Fuglestedt 2017.

⁴³ Βλ. Bénard 2014.

⁴⁴ Στην περιοχή εκτός από μεσολιθικά βραχογραφήματα, αποκαλύφθηκαν παραστάσεις που χρονολογούνται από την Ανώτερη Παλαιολιθική έως τους Μεσαιωνικούς Χρόνους.

θέματα⁴⁵. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι σε πολλές περιπτώσεις, η διενέργεια ανασκαφών σε χώρους μπροστά από τις επιφάνειες των βραχογραφημάτων αποκάλυψε κλειστά μεσολιθικά στρώματα που απέδωσαν λίθινα εργαλεία με ίχνη εγχάραξης, πολλά εκ των οποίων εμφάνιζαν συνάφεια με τις εγχάρακτες παραστάσεις. Μία τέτοια περίπτωση αποτελεί η πρόσφατη δημοσίευση⁴⁶ των θέσεων Bel-Air 1, Chateaubriand και Grotte à la Peinture, στις οποίες απαντούν εγχάρακτα βραχογραφήματα που χρονολογούνται στην Πρώιμη Μεσολιθική περίοδο. Οι τρεις θέσεις απέδωσαν ιδιαίτερα διαγνωστικά της Πρώιμης Μεσολιθικής περιόδου εργαλεία με ίχνη εγχάραξης, τα οποία βρίσκονταν επίσης σε στρωματογραφική συνάφεια με έτερα λίθινα εργαλεία και οστά ζώων, που εντοπίστηκαν σε κλειστό μεσολιθικό στρώμα.

Με αυτή την εικόνα της Μεσολιθικής Εποχής, οι ακόλουθες περίοδοι της Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού χαρακτηρίζονται από την εδραίωση ενός διακριτού συστήματος, όπου η βραχογραφία κατείχε διακεκριμένο ρόλο, είτε εντός είτε εκτός του πλαισίου του οικισμού, ίσως ως μορφή συλλογικής έκφρασης. Η βραχογραφική τέχνη απαντά πλέον στο μεγαλύτερο τμήμα του Αιγαιακού χώρου και της ευρύτερης περιοχής της Μεσογείου. Η πλούσια θεματική της περιλαμβάνει γραμμικά, γεωμετρικά, συμβολικά, σχηματικά και εικονιστικά θέματα. Οι εικονογραφικές και οι μορφολογικές παραλληλίες που εντοπίζονται τόσο μεταξύ των βραχογραφικών παραστάσεων όσο και μεταξύ αυτών και άλλων τομέων του υλικού πολιτισμού, όπως της κεραμικής, προσφέρουν ένα πρόσφορο έδαφος χρονολογικού και πολιτισμικού προσδιορισμού. Επιχειρώντας να ανασυστήσουμε τις τεχνικές και δομικές ακολουθίες που εμπλέκονται στην παραγωγή βραχογραφημάτων ανά περιοχή διακρίνουμε ως επί το πλείστον μία σταθερή βάση επιλογής και παρατηρούμε ότι η βραχογραφική τέχνη παρουσιάζει πλέον μία ανάλογη διαφοροποίηση σε συνάρτηση με τον τόπο και το χρόνο.

⁴⁵ Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα που παρατηρείται μεταξύ της βραχογραφικής παράστασης που εντοπίστηκε στο σπήλαιο Abri de Prinvaux (Boigneville, Essonne) με την αντίστοιχη παράσταση από το σπήλαιο Ασφένδου (εικ. 2).

⁴⁶ Gueret και Benard 2017, 99-120.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ ΚΑΤΑ ΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

I. ΙΒΗΡΙΚΗ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ

Η τέχνη της βραχογραφίας φαίνεται να συνδέθηκε εξ αρχής με την εδραίωση και την ανάπτυξη των Νεολιθικών κοινοτήτων στην περιοχή της Ιβηρικής Χερσονήσου⁴⁷, ενώ παράλληλα εκφράστηκε μέσα από ένα μεγάλο εύρος τεχνικών και υφολογικών αποδόσεων, εμφανίζοντας στοιχεία διαφοροποίησης που αφορούν κατά κύριο λόγο την τεχνική δημιουργίας των παραστάσεων, το περιβάλλον χρήσης τους, τη γεωγραφική κατανομή και την εικονογραφία τους⁴⁸. Μετά το τέλος της Παλαιολιθικής και της Μεσολιθικής Εποχής επιλέγονται κυρίως υπαίθριες θέσεις για τη δημιουργία των βραχογραφημάτων. Βραχογραφίες εντοπίζονται σε κεντρικά οδικά περάσματα, λεκάνες και λόφους με καλή θέαση του περιβάλλοντος χώρου και με εγγύτητα σε πηγές νερού. Ωστόσο, αυτό δεν αποτελεί κανόνα. Βραχογραφικές παραστάσεις μαρτυρούνται επίσης σε σπήλαια, σε βραχοσκεπές⁴⁹ και σε σύνδεση με μεγαλιθικά μνημεία.

Το μέγεθος των θέσεων ποικίλλει. Οι μεγαλύτερες θέσεις βρίσκονται σε κεντρικούς άξονες, συχνά σε μικρή ακτίνα από κάποιον οικισμό, ενώ οι μικρότερες εντοπίζονται σε περιοχές μεγάλου υψομέτρου, που χαρακτηρίζονται ως δύσβατες και απομονωμένες⁵⁰. Ως εκ τούτου, αντανακλάται ένας μεγάλος βαθμός διαφοροποίησης σε θέματα λειτουργικότητας και χρήσης. Κατά μήκος της Ιβηρικής χερσονήσου έχουν αναγνωριστεί πέντε βασικά «βραχογραφικά στυλ»⁵¹ (τεχνοτροπίες), τα οποία είτε συνυπάρχουν στην ίδια περιοχή είτε εντοπίζονται απομονωμένα. Επιπλέον, παρόλο που το κάθε στυλ διακρίνεται για τα πολύ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, ενίοτε μοιράζονται το ίδιο βραχογραφικό θεματολόγιο⁵², ενώ σε πολλές περιπτώσεις επικαλύπτονται χωρικά και χρονικά⁵³, απαντώντας στις ίδιες βραχώδεις επιφάνειες.

⁴⁷ McClure, Balaguer και Auban 2008, 326. Σχετικά με την αρχή της Νεολιθικής περιόδου στην Ιβηρική βλ. ενδεικτικά: στο ίδιο, 326-329. Zilhao 2001, 14180-14185. Guilaine και Manen 2007, 21-51. Cortes Sanchez, Jimenez Espejo, Simon Vallejo κ.ά. 2012, 221-234. Zapata-Pena, Pena-Chocarro, Perez-Jorda, κ.ά. 2004, 283-325. Camalich Massieu, Martin Socas, Gonzalez Quintero κ.ά. 2004, 183-197. Barnett 2000, 93-116. Szecsenyi-Nagy, Roth, Brandt κ.ά. 2017, 1-14.

⁴⁸ Nicolas del Toro 2014, 151-177.

⁴⁹ Βλ. Fairen 2004, 7-9, εικ. 1 και 8.

⁵⁰ Fairen-Jimenez 2015, 851.

⁵¹ Σχετικά με τον ορισμό του «στυλ» (style) βλ.: Fairen 2004, 3-4. Τα κυριότερα βραχογραφικά στυλ στην Ιβηρική χερσόνησο αναγνωρίζονται και μελετώνται βιβλιογραφικά υπό τους όρους: 1.«megalithic style», 2.«Levantine style», 3.«schematic style», 4.«macro-schematic style» και 5.«Galician-Atlantic style».

⁵² Για το λόγο αυτό έχει υποστηριχτεί ότι ορισμένα βραχογραφικά στυλ, όπως το «megalithic style» και το «schematic style», εφόσον ακολουθούν τις ίδιες τεχνικές απόδοσης των παραστάσεων και χρησιμοποιούν την ίδια εικονογραφία, δεν θα έπρεπε να διαχωριστούν, καθώς αποτελούν μία κοινή

Η χρονολόγησή τους καθίσταται προβληματική, καθώς συχνά αναγνωρίζεται ένας χρονολογικός ορίζοντας που εκτείνεται από την Νεολιθική έως και την Χαλκολιθική Εποχή, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις υποστηρίζεται ότι φτάνει μέχρι και την Εποχή του Σιδήρου. Η εικονογραφία των βραχογραφιών μελετάται συνήθως σε στενή συνάρτηση με το αρχαιολογικό πλαίσιο στο οποίο ανήκουν (όποτε αυτό είναι δυνατό), καθώς θεωρείται ότι αποδίδει με μεγαλύτερη σαφήνεια το χαρακτήρα της θέσης τους και ως εκ τούτου μπορούν να αποδοθούν ευκολότερα σε κάποιο από τα ποικίλα βραχογραφικά στιλ⁵⁴. Παρά ταύτα, δεν λείπουν και οι μελέτες που εξετάζουν την εικονογραφία ενταγμένη στην ευρύτερη θεματική της μεγαλιθικής τέχνης⁵⁵, ως τμήμα του μεγαλιθικού φαινομένου που εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε την περίοδο αυτή στην Ιβηρική χερσόνησο και εν γένει στον ευρύτερο Ευρωπαϊκό χώρο⁵⁶.

Αναλυτικότερα, ο εντοπισμός πολλών βραχογραφικών παραστάσεων στο εσωτερικό μεγαλιθικών μνημείων, όπως σε «dolmens» και σε «passage graves», καθώς και σε θέσεις που παρουσιάζουν στενή συνάφεια με αυτά, κατά μήκος της Ιβηρικής χερσονήσου, ώθησε σε μία μελέτη τους υπό το πρίσμα του μεγαλιθικού φαινομένου⁵⁷, η οποία βασίστηκε πρωτίστως στη θέση εντοπισμού τους και δευτερευόντως στην εικονογραφία τους. Επιπλέον, το θεματολόγιο αυτών των βραχογραφιών εξετάζεται συνήθως σε παραλληλία με αντίστοιχες παραστάσεις που απαντούν τόσο σε άλλες εκφάνσεις του μεγαλιθικού φαινομένου, όπως στις λίθινες στήλες-μονόλιθους (statues-stelae), όσο και σε αντικείμενα του υλικού πολιτισμού, όπως στην κεραμική.

Ειδικότερα, οι βραχογραφίες που μελετώνται και εξετάζονται βιβλιογραφικά υπό τον όρο «megolithic rock art style», μαρτυρούνται ως επί το πλείστον στις εισόδους, στους διαδρόμους και στους θαλάμους των μεγαλιθικών τάφων⁵⁸, καθώς επίσης και σε υπαίθριες θέσεις, στις περιοχές όπου εντοπίζονται μεγαλιθικά μνημεία. Παρουσιάζουν κυρίως γραμμικά, γεωμετρικά και συμβολικά σχέδια, όπως συστήματα παράλληλων και καμπύλων γραμμών, ομόκεντρους κύκλους, μαιάνδρους

μορφή βραχογραφικής έκφρασης που απλώς μαρτυρείται σε διαφορετικές θέσεις και συνήθως σε διαφορετικές χρονικές περιόδους: Fairen-Jimenez 2015, 850, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁵³ Bueno 2008, 5-15.

⁵⁴ Bradley 2002, 231-247.

⁵⁵ Bueno και Balbin 2002, 603-646. Bueno, Balbin, και Barroso 2004, 653-710.

⁵⁶ Βλ. σχετ. Paulsson 2019, 3460-3465. Paulsson 2017. Sherratt 1990, 147-167.

⁵⁷ Oosterbeek 2003, 27-38· 2003α, 83-86. Bueno, Balbin και Barroso 2016, 185-203.

⁵⁸ Βλ. σχετ. Bradley 2002, 233.

και ζιγκ-ζαγκ. Απαντώνται επίσης μοτίβα που αποδίδουν τον «ήλιο» και τους «οφθαλμούς», καθώς και ένα πλήθος εικονιστικών θεμάτων, εκ των οποίων ξεχωρίζουν οι ανθρώπινες και οι ζωικές μορφές.

Οι βραχογραφικές παραστάσεις που εντοπίζονται στα ταφικά μεγαλιθικά μνημεία τείνουν να εμφανίζουν πιο σύνθετη μορφή όταν βρίσκονται στο εσωτερικό του εσώτερου ταφικού θαλάμου, όπου εικονίζονται συνήθως σκηνές κυνηγιού με πιθανό συμβολικό χαρακτήρα, συγκριτικά με την είσοδο και τον πρώτο θάλαμο (ή τους πρώτους θαλάμους), όπου επιλέγονται συχνά μη εικονιστικές παραστάσεις, όπως κοιλότητες. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι παρόλο που στα υπόλοιπα βραχογραφικά στιλ της περιόδου (Νεολιθική-Χαλκολιθική) απαντώνται μόνο οι τεχνικές της εγχάραξης και της ζωγραφικής απεικόνισης, εδώ χρησιμοποιείται επίσης και η τεχνική της επίκρουσης, συχνά σε συνδυαστική χρήση με τις υπόλοιπες δύο τεχνικές.

Η χρονολόγηση αυτών των βραχογραφημάτων χαρακτηριζόταν μέχρι πρότινος ως προβληματική, καθώς βασιζόταν κυρίως σε έμμεσους συσχετισμούς, που συνδέονταν με εικονογραφικές παραλληλίες και με την περίοδο της ανέγερσης των ίδιων των μνημείων. Νεότερες⁵⁹, όμως, ραδιοχρονολογήσεις δειγμάτων ξυλάνθρακα, τα οποία ελήφθησαν απευθείας από το μαύρο χρώμα των ζωγραφικών παραστάσεων που εντοπίστηκαν σε μεγαλιθικά μνημεία στα βορειοδυτικά της χερσονήσου, απέδωσαν χρονολογήσεις μεταξύ του 5300 και του 2130 π.Χ., με σημείο σύγκλισης το 3800 π.Χ.⁶⁰. Τα αποτελέσματα σύμφωνα με τους μελετητές υποδηλώνουν ότι η βραχογραφική πρακτική συνέβη περίπου την ίδια εποχή με την ανέγερση των μνημείων και την εμφάνιση του μεγαλιθικού φαινομένου στο βορειοδυτικό τμήμα της Ιβηρικής, επιβεβαιώνοντας έτσι έναν Νεολιθικό-Χαλκολιθικό ορίζοντα.

Το βραχογραφικό στιλ που εντοπίζεται στην Μεσογειακή πλευρά⁶¹ της Ιβηρικής χερσονήσου εξετάζεται στη διεθνή βιβλιογραφία υπό τον όρο «Levantine rock art - Levantine style»⁶². Στην τεχνοτροπία αυτή οι βραχογραφικές παραστάσεις αποδίδονται κατά κανόνα με την τεχνική της ζωγραφικής απεικόνισης, χρησιμοποιώντας κυρίως αποχρώσεις του κόκκινου χρώματος, με την εγχάρακτη τεχνική να απαντά σε εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις. Επιπλέον, σε μικρότερη συχνότητα χρησιμοποιείται το μαύρο και το λευκό χρώμα. Σε ορισμένες παραστάσεις

⁵⁹ Steelman, Carrera-Ramirez, Valcarce κ.ά. 2005, 379-389.

⁶⁰ Steelman, Carrera-Ramirez, Valcarce κ.ά. 2005, 386, πίν. 1.

⁶¹ Το γεωγραφικό εύρος του συγκριμένου στιλ δεν περιορίζεται μόνο στην περιοχή των παραλίων, αλλά απαντά και προς το εσωτερικό της χερσονήσου, όπως στις οροσειρές Cuenca και Jaen, καθώς και στην περιοχή των Pre-Pyrenees.

⁶² Βλ. σχ. Beltran 1968. Nash 2008. Για τον ορισμό βλ.: Domingo-Sanz 2014, 3643.

μαρτυρείται η χρήση περισσότερων του ενός χρωμάτων⁶³, τα οποία προέρχονται συνήθως από το οξείδιο του μαγγανίου και το οξείδιο του σιδήρου.

Φαίνεται ότι για την απόδοση των βραχογραφημάτων αυτών επιλέγονται κυρίως θέσεις ρηχών βραχοσκεπών, οι οποίες βρίσκονται σε μεγάλο υψόμετρο και σε εγγύτητα σε πηγές νερού. Ορισμένες από τις σημαντικότερες θέσεις εντοπίζονται στην περιοχή της Αραγώνας (Val del Charco del Agua Amarga και Prado de Las Olivanas), της Καταλονίας (El Cogul), της Βαλένθιας (Civil, Cavalls, Remigia και La Arana), του Αλικάντε (La Sarga), του Αλμπαθέτε (Minateda και Torcal de las Bojadillas) και της Μούρθια (La Fuente del Sabuco). Η μελέτη του συνόλου των θέσεων αποκάλυψε ότι οι μεγαλύτερες βραχοσκεπές, οι οποίες βρίσκονται σε πιο προσβάσιμα σημεία, παρουσιάζουν πιο σύνθετες βραχογραφικές παραστάσεις και μπορούν να φιλοξενήσουν μεγάλο αριθμό ατόμων. Αντίθετα, οι μικρότερες βραχοσκεπές είναι πιο απομονωμένες και εμφανίζουν μικρότερης κλίμακας παραστάσεις. Σε κάθε περίπτωση η επιλογή των θέσεων φαίνεται να ερμηνεύεται από ένα μοντέλο που αποδίδει τις μετακινήσεις των πληθυσμών σε συνάρτηση με την οικονομική δυναμική του τοπίου⁶⁴.

Όσον αφορά στη θεματογραφία⁶⁵ (εικ. 3α-ε), παρουσιάζονται κατά κύριο λόγο εικονιστικά θέματα, τα οποία χαρακτηρίζονται από έντονα φυσιοκρατικό και δυναμικό χαρακτήρα. Μεταξύ αυτών, απεικονίζονται ανθρώπινες μορφές, ως επί το πλείστον ανδρικές, φέροντας συνήθως τόξο και βέλη, σε σκηνές κυνηγιού, τελετουργικού «χορού», συγκεντρώσεων, ορειβασίας (ανάβασης), συγκομιδής μελιού, καθώς και πολεμικών συγκρούσεων⁶⁶. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι αριθμητικά οι μορφές των γυναικών και των παιδιών φαίνεται να αποτελούν μειονότητα. Το γεγονός αυτό ερμηνεύτηκε ως σκόπιμη απόκρυψη του κοινωνικού ρόλου των γυναικών από τους δημιουργούς των παραστάσεων⁶⁷, παρότι στην πλειονότητα των μορφών δεν έχουν αποδοθεί διακριτά σεξουαλικά γνωρίσματα, τα οποία θα μπορούσαν να αποτελέσουν σαφή στοιχεία διάκρισης των δύο φύλων. Σε σπάνιες μόνον περιπτώσεις αποδίδονται τα γυναικεία στήθη. Μεγάλη βαρύτητα δίνεται επίσης στην απεικόνιση στοιχείων του υλικού πολιτισμού, όπως των όπλων (τόξα, βέλη, φαρέτρες), τα οποία θεωρείται ότι σχετίζονται με το ανδρικό φύλο, καθώς και

⁶³ Domingo 2012a, 120.

⁶⁴ Βλ. σχ. Cruz Berrocal 2005. Fairen-Jimenez 2007, 123-143.

⁶⁵ Domingo-Sanz 2015, 44-45.

⁶⁶ Nash 2005, 75-87.

⁶⁷ Escoriza 2002, 81-108.

αντικείμενων καθημερινής χρήσης, όπως ενδυμάτων και κοσμημάτων. Τα ζώα, όπως τα ελάφια, οι αίγαγροι, τα άλογα, οι ταύροι και οι αγριόχοιροι, εικονίζονται συνήθως πληγωμένα ή σπανιότερα νεκρά, κατέχοντας σημαντική θέση στις βραχογραφικές επιφάνειες. Μικρότερη είναι η παρουσία των πτηνών και των εντόμων.

Η χρονολόγηση των βραχογραφιών του «Levantine style» αποτελεί ένα ανοιχτό σημείο συζήτησης και αντιπαράθεσης ήδη από τις πρώτες αποκαλύψεις των παραστάσεων. Οι πρώτες μελέτες⁶⁸ τοποθετούσαν τα βραχογραφήματα στη Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο και τη Μεσολιθική Εποχή, ενώ άλλες⁶⁹ αναγνώριζαν μία σταθερή χρήση του στιλ, που με ορισμένες διαφοροποιήσεις εκτεινόταν από το τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής μέχρι και τη Νεολιθική περίοδο⁷⁰. Την χρονολογική αυτή σύγχυση ενίσχυσαν κατά καιρούς και πολλές προσπάθειες προσδιορισμού χρονολογιών με τη μέθοδο του ραδιενεργού άνθρακα ή της χρονολόγησης της οξαλικής πατίνας που καλύπτει τα βραχογραφήματα, οι οποίες απέδωσαν ασαφή αποτελέσματα⁷¹. Πλέον, είναι κοινώς αποδεκτό ότι οι ιβηρικές βραχογραφίες του «Levantine style» χρονολογούνται τουλάχιστον στην Νεολιθική Εποχή⁷², ενώ ταυτόχρονα αναγνωρίζονται πέντε βασικά στάδια χρονολογικής εξέλιξης, τα οποία συνδέονται με τις τμηματικές διαφοροποιήσεις που εμφανίζονται στη θεματολογία, το ύφος και στον τρόπο απόδοσης των ανθρώπινων μορφών (εικ. 4).

Όσον αφορά στους δημιουργούς των παραστάσεων, κάποιες θεωρήσεις αναγνωρίζουν ομάδες κυνηγών-τροφοσυλλεκτών, οι οποίες παρά την νεολιθική επανάσταση, φαίνεται να διατηρούσαν έναν Μεσολιθικό τρόπο ζωής⁷³, τον οποίον και απεικόνιζαν. Αντίθετα, οι περισσότερες έρευνες συγκλίνουν προς μία υπόθεση που συνδέει τους δημιουργούς των βραχογραφημάτων με τις κοινότητες των γεωργών-κτηνοτρόφων, αποδίδοντας στις σκηνές μία συμβολική διάσταση⁷⁴. Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι ιδίως στις γεωργικές κοινότητες της Μέσης και Νεότερης Νεολιθικής, το κυνήγι των μεγάλων θηραμάτων αποτελούσε σημαντικό κοινωνικό δείκτη και έπαιζε σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση της ανδρικής ταυτότητας, στην κοινωνική αναγνώριση και την απόκτηση κύρους⁷⁵.

⁶⁸ Βλ. σχετ. Breuil 1935. Pericot 1952. Ripoll 1965, 43-61.

⁶⁹ Dams 1984, 10.

⁷⁰ Chippindale και Nash 2004, 24.

⁷¹ Βλ. λ.χ. Ruiz, Mas, Hernanz κ.ά. 2006, 1-5. Πρβλ. Ruiz, Hernanz, Armitage 2012, 2655-2667.

⁷² Domingo-Sanz 2014, 3644-3645.

⁷³ Alonso 2002, 71-107.

⁷⁴ Βλ. Garcia-Robles, Molina-Balaguer και Garcia-Puchol 2003, 51-67. Fairen 2004, 1-19. Cruz και Vicent 2007, 676-697. Villaverde, Martinez, Guillem κ.ά. 2012, 81-115.

⁷⁵ Lopez-Montalvo 2018, 205-220.

Ως εκ τούτου, η χρονολόγηση των βραχογραφιών βασίζεται κυρίως στη μελέτη της εικονογραφίας των παραστάσεων και επιτυγχάνεται αναζητώντας παραλληλίες μεταξύ των βραχογραφικών μοτίβων και αντίστοιχων σκηνών που απαντούν σε άλλες μορφές τέχνης ή τομείς του υλικού πολιτισμού, όπως η νεολιθική κεραμική (εικ. 5). Σημαντικό στοιχείο για την απόδοσή τους στη Νεολιθική και όχι στη Μεσολιθική ή σε μεταγενέστερες περιόδους, υπήρξε και το γεγονός ότι οι παραστάσεις αυτές, σε ορισμένες θέσεις, όπως στην περιοχή του Αλικάντε (La Sarga), επικαλύπτουν μία άλλη τεχνοτροπική μορφή της βραχογραφικής τέχνης, που ορίζεται ως «macroschematic rock art style», η οποία χρονολογείται σε ένα πρώιμο στάδιο της Νεολιθικής Εποχής⁷⁶ (εικ. 6).

Το «macroschematic rock art style» (εικ. 7-8), το οποίο εντοπίζεται κυρίως στο Μεσογειακό τμήμα της Ισπανίας, αποτελεί μία παραλλαγή του «schematic style». Σε αυτό απουσιάζουν οι μεμονωμένες ζωικές παραστάσεις και κυριαρχούν οι ζωγραφικές απεικονίσεις ανθρώπινων μορφών, οι οποίες αποδίδονται σε μεγάλη κλίμακα, συνήθως με υψωμένα χέρια σε σχήμα «X» και «Y» (εικ. 9), πλησίον γεωμετρικών μοτίβων (μαιάνδρων, καμπύλων γραμμών κ.ά.) και ζωικών μορφών. Οι σκηνές αυτές ερμηνεύονται συχνά ως απεικονίσεις ιερειών ή γυναικείων θεοτήτων, οι οποίες βρίσκονται σε στάση δέησης, προσδίδοντας στις παραστάσεις έναν καθαρά συμβολικό χαρακτήρα. Τα εικονιστικά θέματα του «macroschematic style» δημιουργούνται ως επί το πλείστον με έντονο σκούρο κόκκινο χρώμα και παρουσιάζουν σαφή συγγένεια με τα αντίστοιχα εικονιστικά μοτίβα που απαντούν στη Νεολιθική κεραμική της περιοχής (εικ. 10)⁷⁷. Επιπλέον, τα βραχογραφήματα αυτού του στιλ μαρτυρούνται κατά κύριο λόγο σε σπήλαια⁷⁸ και ρηχές βραχοσκεπές στα βόρεια του Αλικάντε, όπου εντοπίζονται κυρίως θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής⁷⁹. Ως εκ τούτου, υποστηρίζεται ότι η χρονολόγησή του καλύπτει μία περίοδο που εκτείνεται από την Αρχαιότερη Νεολιθική έως και τα τέλη της 5ης χιλιετίας π.Χ.

Το τέταρτο βραχογραφικό στιλ εξετάζεται υπό τον όρο «schematic rock art style». Ο όρος αυτός καθίσταται προβληματικός, καθώς χρησιμοποιήθηκε

⁷⁶ Díaz-Andreu, Atiénzar, Benito και Mattioli 2017, 185-186.

⁷⁷ Hernandez και Hernandez 2013, 17-18, υποσημ. 22 και 26. Πρβλ. Borja και Montalvo 2011, 231-234.

⁷⁸ Ενδεικτικά αναφέρονται οι θέσεις: Barranc del Bosquet (Moixent, Valencia), Abric de la Falguera (Alcoi), Pla de Petracos, Barranc de Beniali, La Sarga, Barranc de l'Infern και Cova de l'Or.

⁷⁹ Βλ. σχετ. Auban, Molina, Orozco-Köhler κ.ά. 2008, 53-59. Salazar-Garcia, Garcia-Puchol, Miguel-Ibanez κ.ά. 2016, 679-692. Badal-Garcia και Marti-Oliver 2011, 131-132.

(βιβλιογραφικά) εξ αρχής για την απόδοση του συνόλου των βραχογραφικών παραστάσεων που παρουσίαζαν έναν έντονο σχηματικό χαρακτήρα. Ως εκ τούτου, με την πάροδο του χρόνου συμπεριέλαβε πολύ μεγάλο αριθμό βραχογραφημάτων, τα οποία χρονολογούνταν από την Νεολιθική Εποχή έως και την Εποχή του Σιδήρου και εντοπίζονταν τόσο στην περιοχή της Ιβηρικής χερσονήσου όσο και στην ευρύτερη έκταση του Μεσογειακού και του Ευρωπαϊκού χώρου. Ωστόσο, χάριν της έρευνας, στην Ιβηρική χερσόνησο, το βραχογραφικό αυτό «στιλ» εξετάζεται πλέον ως μία τοπική διακριτή παραλλαγή, που χρονολογείται από τη Νεολιθική έως και την Εποχή του Χαλκού⁸⁰ και εντάσσεται στην ευρύτερη (γεωγραφικά και χρονολογικά) παράδοση της σχηματικής βραχογραφικής τέχνης.

Τα βραχογραφήματα του «schematic style» εντοπίζονται καθόλο το μήκος της χερσονήσου, με μικρότερη παρουσία στα ΒΔ. Απαντούν τόσο σε σπήλαια⁸¹ και σε βραχοσκεπές, τα οποία χρησιμοποιούνται συνήθως ως χώροι ταφής, όσο και σε υπαίθριες θέσεις. Αποδίδονται αποκλειστικά είτε με την τεχνική της εγχάραξης είτε ζωγραφικά, ενώ σε σπάνιες περιπτώσεις μαρτυρείται η σύγχρονη χρήση και των δύο τεχνικών, ιδίως στα βόρεια και βορειοδυτικά της χερσονήσου⁸². Συχνά τα ίδια εικονογραφικά θέματα απαντούν ζωγραφικά αποδοσμένα στην πλευρά της Μεσογειακής ακτής και εγχάρακτα στα νότια, στην περιοχή της Ανδαλουσίας. Όσον αφορά στην ζωγραφική απεικόνιση χρησιμοποιούνται πολλές αποχρώσεις του κόκκινου χρώματος, το μαύρο, καθώς και το λευκό⁸³ (εικ. 11). Στο βραχογραφικό θεματολόγιο περιλαμβάνονται εικονιστικά θέματα, όπως ανθρώπινες (εικ. 12) και ζωικές μορφές, αποδοσμένες στο περίγραμμά τους με έντονα σχηματικό τρόπο, συμβολικά μοτίβα, όπως σπείρες, «ειδώλια με οφθαλμούς» (εικ. 13) και παραστάσεις του ηλίου, καθώς και πλήθος μη εικονιστικών, γραμμικών και γεωμετρικών σχεδίων, όπως ευθείες και καμπύλες γραμμές, ζιγκ ζαγκ, κουκίδες και κύκλοι⁸⁴ (εικ. 14α-β).

Ο εντοπισμός του «schematic style» σε ευρεία γεωγραφική ζώνη, η μακρά διάρκεια χρήσης του, καθώς και η ποικιλία που παρουσιάζει, όσον αφορά στον τρόπο απόδοσης των παραστάσεων και τη θεματογραφία, υποδεικνύουν ότι πιθανώς

⁸⁰ McClure, Balaguer και Auban 2008, 333. Hernandez και Hernandez 2013, 23-25.

⁸¹ Ενδεικτικά αναφέρονται: El Pedroso (Zamora), Atapuerca (Burgos), La Pileta και Nerja (Andalucia), Los Letreros (Almeria), Campo Lameiro (Galicia), Domingo Garcia (Segovia). Βλ. σχετ. Bradley, Fabregas, Bacelar Alves κ.ά. 2005, 125-156.

⁸² Alves 2002, 53-60.

⁸³ Βλ. σχετ. Gomes, Collado, Martins κ.ά. 2015, 163-175. Hernanz, Ruiz-Lopez, Gavira-Vallejo κ.ά. 2009: 1394-1399. Mas, Jorge, Gavilan κ.ά. 2013, 4635-4647.

⁸⁴ Fairen 2004, 1.

αποτελέσει μία μορφή έκφρασης με συμβολικό περιεχόμενο. Σε κάθε περίπτωση η εν λόγω τεχνοτροπία φαίνεται να ήταν στενά συνυφασμένη με την θέση εντοπισμού των βραχογραφιών, απηχώντας κατά περίπτωση κοινωνικές, οικονομικές και τελετουργικές (ταφικές) πρακτικές.⁸⁵ Παρά ταύτα, η χρονολόγησή της εξακολουθεί να είναι προβληματική. Ορισμένες προσπάθειες χρονολόγησης χρωμάτων, με τη μέθοδο του ραδιενεργού άνθρακα, από ζωγραφικές παραστάσεις που εντοπίστηκαν σε σπήλαια στην περιοχή της Ανδαλουσίας, απέδωσαν χρονολογήσεις μεταξύ του τέλους της 3ης με αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ.⁸⁶, οι οποίες συμβαδίζουν με το ανασκαφικό υλικό των θέσεων, το οποίο χρονολογήθηκε εξίσου στη Χαλκολιθική περίοδο (3η χιλιετία π.Χ.). Ωστόσο, η εικονογραφική συγγένεια πολλών βραχογραφημάτων με τις ζωγραφικές και εγχάρακτες σχηματικές παραστάσεις που απαντούν πάνω σε αγγεία της Νεολιθικής⁸⁷, υποδεικνύει ότι το βραχογραφικό αυτό στιλ βρισκόταν σε χρήση ήδη από τις αρχές της εποχής αυτής σε πολλές περιοχές της Ιβηρικής χερσονήσου. Παράλληλα, οι ποικίλες μεταλλαγές των εικονογραφικών θεμάτων φαίνεται να μαρτυρούνται ως επί το πλείστον κατά την περίοδο εμφάνισης της μεταλλουργίας, όταν βραχογραφήματα της τεχνοτροπίας αυτής δημιουργούνται και σε ταφικό περιβάλλον.

Τέλος, από την πλευρά του Ατλαντικού Ωκεανού, στην περιοχή που εκτείνεται από τα παράλια της βορειοδυτικής Ισπανίας έως και τις ακτές της Πορτογαλίας, απαντά μία διαφορετική βραχογραφική τεχνοτροπία, η οποία εξετάζεται υπό τον όρο «Galician-Atlantic style»⁸⁸. Οι βραχογραφικές παραστάσεις εντοπίζονται σε υπαίθριες βραχώδεις προεξοχές, αποδοσμένες αποκλειστικά με την τεχνική της εγχάραξης. Κυρίαρχο θέμα είναι οι ζωικές μορφές (εικ. 15), ως επί το πλείστον ελαφιών με μεγάλα κέρατα και αλόγων, οι οποίες συνδυάζονται σχεδόν πάντοτε με γεωμετρικά (ομόκεντρους κύκλους, καμπύλες και ευθείες γραμμές, το μοτίβο του λαβυρίνθου) και συμβολικά θέματα (σπείρες, το μοτίβο του ανθρώπινου πέλματος, κοιλότητες και το δακτυλιόσχημο μοτίβο) (εικ. 16). Συχνή είναι επίσης η μαρτυρία παραστάσεων που απεικονίζουν ανθρώπινες μορφές, ενίοτε σε σκηνές κυνηγιού ή ιππασίας, καθώς και όπλα (εγχειρίδια, λογχοπελέκεις κ.ά.)⁸⁹.

⁸⁵ Βλ. Fairen-Jimenez 2007, 123-143.

⁸⁶ Sanchidrian, Marquez, Valladas κ.ά. 2001, 15-19.

⁸⁷ Ruiz 2009, 289-306, εικ. 1-3.

⁸⁸ Βλ. Veiga 2007, 5-19.

⁸⁹ Santos-Estevéz 2015, 103-106.

Η χρονολόγηση των βραχογραφιών της εν λόγω τεχνοτροπίας καθίσταται προβληματική, καθώς αφ' ενός δεν εντάσσονται συνήθως σε κάποιο αρχαιολογικό πλαίσιο και αφ' ετέρου δεν έχουν γίνει προσπάθειες χρονολόγησης των ίδιων των βραχογραφημάτων. Ως εκ τούτου, αφορμώντας από τις παραστάσεις των όπλων, πολλοί μελετητές χρονολόγησαν τα βραχογραφήματα στην Χαλκολιθική περίοδο (3η χιλιετία π.Χ.⁹⁰) και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (2η χιλιετία π.Χ.)⁹¹, ενώ άλλοι, λαμβάνοντας υπόψη τις παραστάσεις των κοιλοτήτων, πρότειναν ένα εκτενέστερο χρονολογικό εύρος, που εκτείνεται από την Τελική Νεολιθική (κοιλοτήτες) έως και την Εποχή του Σιδήρου (σκηνές ιππασίας, μοτίβο του λαβυρίνθου). Η χρονολόγηση σε μία τόσο όψιμη περίοδο, όπως στην Εποχή του Σιδήρου, βασίστηκε κυρίως στα στοιχεία που απέδωσαν οι ανασκαφικές έρευνες μπροστά από τις βραχογραφικές επιφάνειες. Μία τέτοια περίπτωση αποτελεί η θέση Os Carballos (Campo Lameiro, Galicia), όπου αποκαλύφθηκε στρώμα που πιθανώς συνδέεται με τις εκεί αποκαλυφθείσες βραχογραφικές παραστάσεις, το οποίο χρονολογήθηκε με τη μέθοδο του ραδιενεργού άνθρακα μεταξύ του 8ου και του 6ου αι. π.Χ.⁹². Ας σημειωθεί ακόμη ότι πολλές βραχώδεις επιφάνειες με πρώιμα βραχογραφήματα, ιδίως κοιλοτήτων, φαίνεται να εκβραχίστηκαν και να χρησιμοποιήθηκαν σε δεύτερο χρόνο σε άλλες περιοχές, με σκοπό την ανέγερση μεγαλιθικών μνημείων.

Η συγκριτική μελέτη και παρουσίαση των μοντέλων κατανομής των διαφόρων νεολιθικών-χαλκολιθικών βραχογραφικών παραδόσεων στην έκταση της Ιβηρικής χερσονήσου, προσφέρουν μία παράλληλη βάση ανάγνωσης και κατανόησης, πρωτίστως, της διαδικασίας μετάβασης προς ένα νέο σύστημα παραγωγικής οικονομίας, το οποίο φαίνεται να συνδέεται με την άφιξη και την εξάπλωση νέων ομάδων εποίκων στην περιοχή⁹³ κατά την περίοδο που χαρακτηρίζεται ως «νεολιθικοποίηση» της χερσονήσου, και δευτερευόντως, των μεταλλαγών που παρατηρούνται στο πεδίο της οικονομικής και της τεχνολογικής εξέλιξης με το πέρασμα στη Χαλκολιθική περίοδο⁹⁴. Με το «megalithic rock art style» και το «Galician-Atlantic style» να απαντούν αποκλειστικά σε ένα

⁹⁰ Σχετικά με την χρονολογική οριοθέτηση της Τελικής Νεολιθικής και της Χαλκολιθικής Εποχής στην Ιβηρική χερσόνησο βλ.: Lillios 2004, 456-464. Olande, Brace, Allentoft κ.ά. 2018, 190-196. Sanjuan και Murillo-Barroso 2013, 119-140. Για την Εποχή του Χαλκού βλ.: Lull, Mico, Herrada, κ.ά. 2013, 594-616.

⁹¹ Valcarce 2009, 69-83, εικ. 4, πίν. 1.

⁹² Santos και Seoane 2010, 16-30.

⁹³ Βλ. Zilhao 2001, 14180-14185.

⁹⁴ Βλ. Fairen 2004, 1-19.

συγκεκριμένο γεωγραφικό εύρος θέσεων -σε μεγαλιθικά μνημεία και σε υπαίθριες θέσεις στην πλευρά του Ατλαντικού Ωκεανού αντιστοίχως-, τα υπόλοιπα βραχογραφικά στιλ φαίνεται ότι συνυπάρχουν τουλάχιστον χωρικά και χρονικά κατά την 6^η χιλιετία π.Χ. στο κεντρικό τμήμα της Μεσογειακής Ισπανίας. Η συνύπαρξη σε μία κοινή γεωγραφική περιοχή, συχνά στις ίδιες θέσεις αλλά ακόμη και στις ίδιες βραχώδεις επιφάνειες, σε συνδυασμό με το φαινόμενο της επαλληλίας των παραστάσεων, αποτελούν σημαντικά στοιχεία αντίληψης της χρήσης του χώρου, καθώς και της λειτουργικότητας της βραχογραφικής τέχνης.

Το «Macro Schematic style» φαίνεται να χρησιμοποιείται για ένα μικρό χρονικό διάστημα στα μέσα της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ., σε αντίθεση με το «Schematic style» και το «Levantine style», τα οποία χρησιμοποιούνται τουλάχιστον έως και το τέλος της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι μολονότι η συνύπαρξη των ποικίλων τεχνοτροπιών υποδεικνύει σε πρώτη ανάγνωση την παρουσία ομάδων διαφορετικής πολιτισμικής ταυτότητας, είναι πιθανό αυτές οι διακριτές εκφάνσεις της βραχογραφικής τέχνης να χρησιμοποιήθηκαν από τους ίδιους πληθυσμούς, επιτελώντας διαφορετικές λειτουργίες. Εξάλλου, η επιλογή της αποτύπωσης μίας παράστασης πάνω σε ήδη προϋπάρχουσα φαίνεται να ήταν σκόπιμη, ενδεχομένως για λόγους ενίσχυσης και συμβολικής σύνδεσης με την προηγούμενη, παρά για λόγους παρουσίας, επιβολής, επικυριαρχίας και επικράτησης (εδαφικής;), καθώς σε καμία περίπτωση δεν παρατηρήθηκε καταστροφή ή προσπάθεια διαγραφής των πρότερων βραχογραφημάτων⁹⁵. Τέλος, όσον αφορά στο θεματολόγιο των παραστάσεων, φαίνεται να είναι απόλυτα συνυφασμένο με όλες τις όψεις της ζωής των πληθυσμών της χερσονήσου. Οι βραχογραφίες αντανakλούν τη δημιουργία των νέων κοινωνικών, θρησκευτικών, οικονομικών και πολιτιστικών δομών, τόσο κατά τη μετάβαση στη Νεολιθική όσο στη μεταγενέστερη Χαλκολιθική Εποχή⁹⁶.

⁹⁵ Fairen-Jimenez 2007, 131-132.

⁹⁶ Βλ. McClure, Balaguer και Auban 2008, 326-337.

II. BOPEIA ITALIA

Η χρήση της βραχογραφίας στην περιοχή της Ιταλικής χερσονήσου μαρτυρείται ήδη από την Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο με συνεχή παρουσία μέχρι και τους Μεσαιωνικούς χρόνους. Οι βραχογραφικές παραστάσεις αποδίδονται με όλες τις δυνατές τεχνικές (εγχάραξη, λάξευση, κρούση, ζωγραφική απεικόνιση) και απαντούν σε μεγάλο εύρος θέσεων, όπως σε σπήλαια, σε βραχοσκεπές και σε υπαίθριες τοποθεσίες. Στο βραχογραφικό θεματολόγιο περιλαμβάνεται πλήθος θεμάτων, μεταξύ των οποίων εικονιστικά, απλά γραμμικά και σύνθετα γεωμετρικά. Η παρουσία της βραχογραφίας στην Ιταλική χερσόνησο⁹⁷, και ιδίως στο βόρειο τμήμα της, φαίνεται να είναι ιδιαίτερα δυναμική κατά τη Νεολιθική και τη Χαλκολιθική περίοδο, γεγονός που αναμφίβολα την εντάσσει «πολιτισμικά» στην ευρύτερη ομάδα, η οποία περιλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα της κεντρικής και νότιας Ευρώπης. Στην ευρύτερη αυτή γεωγραφική ζώνη η βραχογραφία διαδραμάτισε από πολύ νωρίς σημαντικό ρόλο στην έκφραση των κοινοτήτων, αντανakλώντας κοινωνικές, ιδεολογικές, οικονομικές, λατρευτικές και συμβολικές όψεις της ζωής των ανθρώπων.

Στα βόρεια της χερσονήσου, οι σημαντικότερες βραχογραφικές παραδόσεις εντοπίζονται στις κοιλάδες της Valcamonica⁹⁸ και Valtellina⁹⁹, που βρίσκονται στις κεντρικές-ανατολικές Άλπεις. Αυτή η περιοχή των Άλπεων, που εκτείνεται από την λίμνη Garda έως την πόλη του Sodrio, έχει αναγνωριστεί ως μία ενιαία «βραχογραφική» ζώνη, στην οποία απαντούν παραστάσεις, οι οποίες χρονολογούνται στις ίδιες περιόδους, φέρουν κοινά εικονογραφικά χαρακτηριστικά και αποδίδονται σχεδόν αποκλειστικά με τις τεχνικές της επίκρουσης και της εγχάραξης. Το σώμα βραχογραφιών από τις δύο αυτές περιοχές συνιστά ένα από τα μεγαλύτερα βραχογραφικά σύνολα στον κόσμο, το οποίο παρουσιάζει εξαιρετικά υψηλή πυκνότητα¹⁰⁰. Βραχογραφήματα μαρτυρούνται επίσης στην περιφέρεια Friuli-Venezia Giulia και στις κοιλάδες της (Valle) d'Aosta, της (Val) Susa¹⁰¹ και της (Val) Pellice. Επιπλέον, είναι απαραίτητο να επισημανθεί ότι βραχογραφικές παραστάσεις

⁹⁷ Για την «τέχνη» της βραχογραφίας στις περιοχές της κεντρικής και νότιας Ιταλίας, από την Νεολιθική έως και την Εποχή του Σιδήρου, βλ.: Colombo, Grifoni και Serradimigni 2013, 261-270.

⁹⁸ Ενδεικτικά αναφέρονται οι κυριότερες θέσεις-περιφέρειες: Foppe di Nadro (Ceto), Campanine, Dos del Pater, Ronchi di Zir (Capo di Ponte), Boscetelle, Naquane, Luine di Darfo, Sellero, Plemo, Berzo, Demo, Piancogno, Castello, Caneva (Climbergo), Paspardo, Malonno και Sonico.

⁹⁹ Βλ. Anati 1968β' 1979.

¹⁰⁰ Αποτελεί την πρώτη «θέση» (περιοχή) της Ιταλικής χερσονήσου, η οποία το 1979 εντάχθηκε στον κατάλογο των Μνημείων Παγκόσμιας Κληρονομιάς της Unesco.

¹⁰¹ Toso 2012, 138-157.

που παρουσιάζουν μεγάλη εικονογραφική συγγένεια και μελετώνται συνδυαστικά με αυτές από τη βόρεια Ιταλία, απαντούν στην περιοχή του Mont Bego¹⁰² στη νότια Γαλλία (κοιλάδες Merveilles και Fontanabla) και στο ελβετικό καντόνι του Βαλαί¹⁰³, γύρω από την πόλη του Sion. Η διάδοση ομοιογενών και ομοιότροπων βραχογραφημάτων σε μία έκταση που ξεπερνά τα στενά γεωγραφικά όρια της βόρειας Ιταλίας, εκτεινόμενη προς τα ανατολικά και βόρεια της περιοχής αυτής, φαίνεται να υπογραμμίζει την ύπαρξη μίας «βραχογραφικής κοινής», μέσω της οποίας είναι δυνατό να ιχνηλατηθούν πρώιμα δίκτυα επικοινωνίας μεταξύ αυτών των πλησιόχωρων κοινοτήτων.

Η χρονολόγηση των πυκνότεων βραχογραφιών που αποκαλύφθηκαν στις κοιλάδες της Valcamonica και Valtellina χαρακτηρίζεται ως επί το πλείστον προβληματική. Στις περιοχές αυτές μαρτυρούνται περισσότερα από 300.000 μεμονωμένα βραχογραφήματα, τα οποία εντοπίζονται συνήθως σε μεγάλες συνθέσεις, που χρονολογούνται από τη Μεσολιθική περίοδο¹⁰⁴ έως και τους Μεσαιωνικούς χρόνους¹⁰⁵, ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις συνδέονται με κάποια αρχαιολογική συνάφεια. Ως εκ τούτου, η χρονολόγηση των βραχογραφημάτων βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά σε εικονογραφικά και τεχνοτροπικά κριτήρια, όπως στην αναγνώριση χαρακτηριστικών θεμάτων, που αντιπροσωπεύονται σε άλλες μορφές τέχνης, ή απεικονιζόμενων τεχνουργημάτων, τα οποία έχουν βρεθεί σε αρχαιολογικά στρώματα που χρονολογούνται με μεγαλύτερη ασφάλεια. Παράλληλα, σημαντικές πληροφορίες αντλούνται και από τις επικαλύψεις (επαλληλίες) των βραχογραφικών παραστάσεων, όπου αυτές μπορούν να αναγνωριστούν, οι οποίες προσφέρουν πιθανό *terminus post quem* ή *terminus ante quem* για πολλά εικονογραφικά θέματα¹⁰⁶. Επιπρόσθετα, οι βραχογραφικές παραστάσεις που χρονολογούνται από την 5η έως και την 3η χιλιετία π.Χ. μελετώνται συνήθως σε συνδυαστική παράθεση με άλλες μορφές τέχνης και κοινωνικών φαινομένων, όπως των λίθινων ανθρωπόμορφων «στηλών»¹⁰⁷, οι οποίες συνήθως ιδρύονται μέσα ή

¹⁰² Βλ. Arca 2011, 71-89.

¹⁰³ Βλ. ενδεικτικά: Cassen 2014, 281-302. Mottet 2009, 102-111.

¹⁰⁴ Πρβλ. Martini, Baglioni και Poggiani 2009, 183-196.

¹⁰⁵ Βλ. Fossati 2009, 141-160. Anati 2008a. Sansoni και Gavaldo 2009.

¹⁰⁶ Marretta 2011, 17.

¹⁰⁷ Βιβλιογραφικά οι στήλες (μονόλιθοι) μελετώνται υπό τους όρους: «stelae», «statue-stelae», «statue-menhirs» και «menhirs». Στην περιοχή των Ιταλικών Άλπεων χρησιμοποιείται ο όρος «statue-menhirs». Η διαφοροποίηση των όρων οφείλεται κυρίως στις διαφορετικές στιλιστικές αποδόσεις που εμφανίζουν οι στήλες ανά περιοχή. Εν γένει, αποτελούν ένα φαινόμενο που εμφανίζεται σε ολόκληρο τον Ευρωπαϊκό χώρο και φαίνεται να συνδέεται με κοινωνικούς, οικονομικούς, πολιτικούς και

κοντά στους πυρήνες των κοινωνιών που τις χρησιμοποιούν ως επιτύμβια σήματα. Πράγματι, στην περιοχή των Ιταλικών Άλπεων οι στήλες και οι πλησιόχωρες βραχογραφίες μοιράζονται συχνά ένα κοινό εικονογραφικό θεματολόγιο και συγγενείς καλλιτεχνικές συμβάσεις.

Όπως και στην περίπτωση της Ιβηρικής χερσονήσου, η βραχογραφική παράδοση στην περιοχή της Valcamonica-Valtellina έχει διαιρεθεί σε τέσσερα διακριτά «στιλ» (τεχνοτροπίες), τα οποία ορίζονται ως «Camunian styles»¹⁰⁸. Τα νεολιθικά και χαλκολιθικά βραχογραφήματα, που χρονολογούνται από το πρώτο μισό της 6ης χιλιετίας μέχρι και το τέλος της 3ης χιλιετίας π.Χ., εντάσσονται στο πρώτο, το δεύτερο και το τρίτο (IIIΑ) «Camunian style»¹⁰⁹. Έχουν αποδοθεί σχεδόν αποκλειστικά με τις τεχνικές της επίκρουσης και της εγχάραξης, πιθανόν με τη χρήση εργαλείων από χαλαζία ή από κάποιο μέταλλο. Η ζωγραφική απεικόνιση με μαύρο και κόκκινο χρώμα μαρτυρείται σπάνια¹¹⁰, αποδίδοντας ως επί το πλείστον εξαιρετικά σχηματοποιημένα θέματα. Οι βραχογραφίες εντοπίζονται κυρίως σε βραχοσκεπές και σε υπαίθριες θέσεις, πάνω σε επίπεδες, οριζόντιες ή κατακόρυφες επιφάνειες βράχων, ψαμμιτικού, σχιστολιθικού και ασβεστολιθικού πετρώματος¹¹¹. Παρουσιάζουν εικονιστικά, απλά γραμμικά και σύνθετα γεωμετρικά μοτίβα, τα οποία εντοπίζονται είτε μεμονωμένα είτε σε σύνθετες παραστάσεις. Η εμφάνιση των εικονιστικών θεμάτων, κυρίως ανθρώπινων και ζωικών μορφών, αλλά και όπλων, έχει αποτελέσει αντικείμενο έντονης αντιπαράθεσης, με την μία άποψη να υποστηρίζει ότι αυτά τα μοτίβα απαντούν τουλάχιστον στην 4η χιλιετία π.Χ.¹¹² και την άλλη να τα τοποθετεί στην 3η χιλιετία π.Χ. και εξής¹¹³. Υπάρχουν ωστόσο και ορισμένοι που υποστηρίζουν ότι οι εικονιστικές παραστάσεις εμφανίζονται πριν από την 3η χιλιετία π.Χ., όμως μαρτυρούνται εξαιρετικά σπάνια¹¹⁴.

θηρσκευτικούς-λατρευτικούς μετασχηματισμούς που λαμβάνουν χώρα την περίοδο αυτή. Βλ. σχετ. Robb 2009, 162-183. Πρβλ. De Marinis 1994β, 31-58· 1996, 195-212. Harrison και Heyd 2007, 129-214. Pedrotti και Tecchiati 2013, 221-231. Pedrotti και Steiner 2014, 111-126.

¹⁰⁸ Anati 2004, 167-169. Poggiani Keller, Liborio και Ruggiero 2009, 237-238. Βλ. επίσης: Anati 1976.

¹⁰⁹ Το πρώτο και δεύτερο «Camunian style» χρονολογούνται στη Νεολιθική Εποχή, η οποία εκτείνεται από το 5500 έως το 3300 π.Χ., ενώ το τρίτο «Camunian style» χρησιμοποιείται καθόλη την Χαλκολιθική περίοδο (3300-2500/2200 π.Χ.), την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (2500/2200-1600 π.Χ.) και την Μέση Εποχή του Χαλκού (1600-1200 π.Χ.): Anati 2014, 8.

¹¹⁰ Hansen 2008, 120-121. Fossati 2001, 263-265. De Giuli και Priuli 2013, 89-96.

¹¹¹ Βλ. ενδεικτικά: Fossati 2014. Arca και Fossati 2012, 127-132. Arca, Fossati, Daudry κ.ά. 2014, 27-66. Fedele, Fossati και Giorgi 2014, 45-94.

¹¹² Anati 2014, 9-11· 2008β, 17-30. Defrasne 2016, 46-47.

¹¹³ Maretta 2011, 18-30.

¹¹⁴ Βλ. Fedele 2011, 77-100.

Στα πρωιμότερα θέματα, τα οποία χρονολογούνται στη Νεολιθική Εποχή, συγκαταλέγονται τα γεωμετρικά σχέδια (ευθείες και καμπύλες γραμμές, μαϊανδροί κ.ά.), οι σπείρες και το μοτίβο που αποδίδει «περιδέραιο» (εικ. 17), το οποίο συναντάται συχνά σε σχήμα ανάποδου «U». Τα μοτίβα αυτά σε πολλές περιπτώσεις συνδυάζονται με σταυροειδή γραμμικά σχέδια ή βρίσκονται κοντά σε βραχογραφήματα κοιλοτήτων. Σημαντικό τεκμήριο για την χρονολόγησή τους σε μία τόσο πρώιμη περίοδο αποτέλεσε η παρουσία τους σε λίθινες στήλες της Νεολιθικής περιόδου που εντοπίστηκαν στην περιοχή της Valcamonica-Valtellina, καθώς και η παρουσία τους σε μεγαλιθικά μνημεία του δυτικού Ευρωπαϊκού χώρου που χρονολογούνται στην περίοδο αυτή.

Στην ίδια περίοδο τοποθετούν ορισμένοι μελετητές και το εικονιστικό μοτίβο της ανθρώπινης μορφής που παριστάνεται με υψωμένα χέρια σε στάση δέησης («oranti», εικ. 18)¹¹⁵. Η μορφή αποδίδεται με την τεχνική της επίκρουσης και φέρει έντονα σχηματικό χαρακτήρα. Οι παραστάσεις αυτές θεωρείται ότι αντανακλούν την κοινωνική-οικονομική μεταστροφή στον νεολιθικό τρόπο ζωής, ο οποίος στην περιοχή της Valcamonica-Valtellina συνδέεται με την διείσδυση νέων πληθυσμών, που ασχολούνται πλέον με την αναζήτηση εκτάσεων για γεωργική καλλιέργεια και κτηνοτροφία¹¹⁶. Η χρονολόγηση των εν λόγω βραχογραφημάτων στην Νεολιθική Εποχή προτείνεται κυρίως από το «Centro Camuno di Studi Preistorici» που εδράζεται στο Capo di Ponte και από τον καθηγητή E. Anati¹¹⁷, και στηρίζεται στην εικονογραφική συγγένεια που παρουσιάζουν τα βραχογραφήματα αυτά με αντίστοιχες «νεολιθικές»¹¹⁸ παραστάσεις, όπως αυτές που απαντούν στην κεραμική των πολιτισμών Vinca και Cucuteni, στις στήλες της περιοχής Chemin des Collines (Sion), στις βραχογραφίες της υπαίθριας θέσης Crete des Barmes, σε οστέινο τέχνεργο από την βραχοσκεπή Gaban (περιοχή Trentino, Ιταλία)¹¹⁹, σε βραχογραφίες από το ελβετικό καντόνι του Βαλαί και στους (τάφους) «Domus de Janas» στην Σαρδηνία¹²⁰.

Στον αντίποδα, νεότερες έρευνες χρονολόγησαν τις εν λόγω ανθρώπινες μορφές στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού (12ος - 10ος αιώνας π.Χ.) και στην πρώιμη

¹¹⁵ Βλ. Anati 2004. Sansoni και Gavaldo 2009.

¹¹⁶ Anati 2014, 9.

¹¹⁷ Anati 2014, 9-10.

¹¹⁸ Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις έχει αμφισβητηθεί η χρονολόγηση των μοτίβων αυτών στις περιόδους της Νεολιθικής Εποχής, βλ. σχετ.: Arca 1997.

¹¹⁹ Βλ. Pedrotti 2001, 19-25.

¹²⁰ Βλ. Robin 2016α, 429-469. Robin 2016β, 161-184.

Εποχή του Σιδήρου (9ος - 8ος αιώνας)¹²¹. Η χρονολόγηση αυτή στηρίχτηκε κυρίως στο γεγονός ότι οι μορφές επικαλύπτουν σχεδόν πάντοτε σύνολα πρωιμότερων βραχογραφημάτων, τα οποία αποδίδουν σπείρες, τοπογραφικά σχέδια, εγχειρίδια με τριγωνικές λεπίδες και γεωργικές σκηνές (οργώματος) (εικ. 19). Ως εκ τούτου θα μπορούσαν να έχουν δημιουργηθεί μόνο σε μεταγενέστερες περιόδους. Επιπλέον, την υστερότερη χρονολόγηση υπέδειξε και η προσεκτικότερη εξέταση πολλών μορφών, η οποία αποκάλυψε ότι πιθανώς φέρουν όπλα που χρονολογούνται στην Εποχή του Χαλκού¹²².

Μετά τα μέσα της 4ης χιλιετίας π.Χ. στην περιοχή της Valcamonica-Valtellina εμφανίζεται μία σειρά βραχογραφημάτων που δημιουργούνται κυρίως με την τεχνική της επίκρουσης, τα οποία ερμηνεύονται ως αποδόσεις «τοπογραφικών» σχεδίων¹²³ (εικ. 30). Εντοπίζονται σχεδόν αποκλειστικά σε υπαίθριες θέσεις και χρονολογούνται από την Νεολιθική έως και την Εποχή του Σιδήρου. Στις πρωιμότερες παραστάσεις, που χρονολογούνται από την 4η έως το τέλος της 3ης χιλιετίας π.Χ., αναγνωρίζονται και περιλαμβάνονται έξι επιμέρους «τοπογραφικά» μοτίβα¹²⁴. Αυτά διαφοροποιούνται κυρίως ως προς την γεωμετρική τους διάταξη, παρουσιάζοντας ημι-ορθογώνια πληρωμένα με επίκρουστες κοιλότητες, ομάδες επιμήκων-πεπλατυσμένων κοιλοτήτων, διπλά ορθογώνια, ωοειδή σχήματα, «μανιτάρια», τα οποία αποτελούν ένα σύνθετο σχέδιο ορθογώνιων και ωοειδών σχημάτων με πλήρωση από επίκρουστες κοιλότητες, και κύκλους, οι οποίοι γεμίζουν συνήθως με συστήματα ημικυκλικών γραμμών. Τα σχέδια αυτά εντοπίζονται συχνά σε θέσεις μεγάλου υψομέτρου, οι οποίες παρέχουν καλή θέαση του γύρω χώρου. Ως εκ τούτου, θεωρήθηκε ότι αποδίδουν την περιοχή που αναπτύσσεται γύρω από τα βραχογραφήματα, περιγράφοντας μονοπάτια, φράχτες ή εκτάσεις, που ταυτίζονται είτε με διαιρέσεις της γεωργικής εκμεταλλεύσιμης γης είτε με χώρους πολιτικής και οικονομικής επικράτειας, λειτουργώντας κατά συνέπεια ως τοπογραφικοί χάρτες¹²⁵. Εάν αυτές οι σύνθετες βραχογραφικές παραστάσεις «αναγνωσθούν» μέσα στο πλαίσιο των γεωργικών κοινωνιών που τις δημιούργησαν, τότε η παρουσία τους πάνω σε βραχώδη επιφάνεια θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως μία τελετουργική πρακτική γονιμικού χαρακτήρα, που θα υπογράμιζε την σημασία και την ιερότητα του

¹²¹ Βλ. Arca 2001, 185-198· 2009. Ferrario 1990· 1994, 223-234. De Marinis 1994α, 99-120.

¹²² Fossati 1992, 45-50.

¹²³ Βλ. σχ. Arca 2003, 46-70· 2004, 318-359· 2005, 323-384. Fossati 2002, 93-115.

¹²⁴ Fossati 2015, 864.

¹²⁵ Marretta 2013, 344-345.

αγροτικού κύκλου για τους νεολιθικούς κατοίκους, ο οποίος περιλαμβάνει τις εργασίες του οργώματος, της σποράς και του θερισμού¹²⁶.

Η χρονολόγηση αυτών των πρώιμων παραστάσεων βασίστηκε αφενός στο γεγονός της παρουσίας των ανάλογων μοτίβων σε στήλες που χρονολογούνται στην Τελική Νεολιθική και Χαλκολιθική περίοδο και αφετέρου στην επικάλυψή τους από ορίζοντες άλλων βραχογραφημάτων, τα οποία χρονολογούνται σε μεταγενέστερες περιόδους. Συγκεκριμένα, σε πολλές περιπτώσεις, επικαλύπτονται από βραχογραφίες που παρουσιάζουν ένα πολύ συγκεκριμένο είδος εγχειριδίου, το οποίο φέρει τριγωνική λεπίδα και ημικυκλική λαβή σε σχήμα ημισελήνου. Η παράσταση αυτού του εγχειριδίου, το οποίο ανήκει στην πολιτισμική ομάδα Remedello (φάση II - 3000/2900-2500 π.Χ.), προσφέρει έναν πολύ σταθερό χρονολογικό ορίζοντα. Τα όπλα αυτά έχουν αποκαλυφθεί σε τάφους της ομώνυμης πολιτισμικής φάσης, τα στρώματα των οποίων έχουν χρονολογηθεί με τη μέθοδο του ραδιενεργού άνθρακα στο πρώτο μισό της 3ης χιλιετίας π.Χ.¹²⁷ Επιπλέον, τα εγχειρίδια αυτά απαντούν εγχάρακτα και σε στήλες στις περιοχές της Aosta, του Sion, της Arco και της Lunigiana, που χρονολογούνται επίσης στην 3η χιλιετία π.Χ.

Ένα άλλο μοτίβο που απαντά πάνω από τα «τοπογραφικά» βραχογραφήματα είναι αυτό του ηλιακού δίσκου, το οποίο τοποθετείται επίσης στη φάση Remedello II. Σε άλλες περιπτώσεις, τα «τοπογραφικά» σχέδια εμφανίζονται σε σύνδεση με βραχογραφίες που απεικονίζουν εγχειρίδια του τύπου «Tecelinga», τα οποία φέρουν τριγωνική λεπίδα και τετράγωνη λαβή, και χρονολογούνται στην 4η και 3η χιλιετία π.Χ. Ένα σημαντικό παράδειγμα αποτελεί ο βράχος με αρ. 36 στη θέση-περιοχή Vite, νότιως του χωριού Paspardo, στον οποίο μαρτυρείται βραχογραφία «τοπογραφικού» σχεδίου στο μοτίβο του «μανιταριού» δίπλα σε παράσταση εγχειριδίων του τύπου «Tecelinga». Σε ανασκαφή στη βάση του βράχου εντοπίστηκε κεραμική, λίθινα αντικείμενα και ένας λίθινος πέλεκυς, που χρονολογούνται στη Νεολιθική περίοδο και πιθανώς συνδέονται με τη βραχογραφική επιφάνεια¹²⁸. Παρόμοια παράσταση, η οποία παρουσιάζει «τοπογραφικό» μοτίβο στο σχήμα του διπλού ορθογωνίου και ένα εγχειρίδιο του τύπου «Tecelinga», εντοπίστηκε και στην θέση Pat (Ossimo), σε ογκόλιθο που ανήκει στον μεγαλιθικό κύκλο με αρ. 174, ο οποίος χρονολογήθηκε στο

¹²⁶ Marretta 2011, 19-21.

¹²⁷ De Marinis 1997, 33-52. Valzolgher 2014, 239-258.

¹²⁸ Fossati 1997, 151-156.

πρώτο μισό της 4ης χιλιετίας π.Χ.¹²⁹. Το οψιμότερο χρονολογικά «τοπογραφικό» σχέδιο φαίνεται να είναι το μοτίβο που αποδίδει κύκλους που πληρώνονται με συστήματα ημικυκλικών γραμμών, καθώς απαντά συνήθως σε σύνδεση με βραχογραφήματα εγχειριδίων της πολιτισμικής ομάδας Remedello II, αλλά και λογχοπελέκεων (halberds) της πολιτισμικής ομάδας Villafranca, που χρονολογούνται στο β' μισό της 3ης χιλιετίας π.Χ.

Η Χαλκολιθική περίοδος στην περιοχή των Άλπεων χρονολογείται περίπου από τα τέλη της 4ης χιλιετίας μέχρι και το τελευταίο τέταρτο της 3ης χιλιετίας π.Χ. Η βραχογραφική τέχνη την περίοδο αυτή και ιδιαίτερα στις αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ. αποκτά νέο ύφος και χαρακτήρα, που θα αποτελέσουν τη σταθερή βάση εξέλιξής της στις μεταγενέστερες εποχές. Οι βραχογραφικές συνθέσεις χαρακτηρίζονται πλέον από εξαιρετική ποιότητα στην απόδοσή τους, ενώ παράλληλα συνεχίζει η χρήση των τεχνικών της επίκρουσης, της εγχάραξης και σε σπάνιες περιπτώσεις της ζωγραφικής απεικόνισης¹³⁰.

Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται ως επί το πλείστον από θέσεις που φαίνεται να είχαν θρησκευτικό και λατρευτικό χαρακτήρα. Ειδικότερα, στις θέσεις αυτές εντοπίζονται μονόλιθοι (στήλες)¹³¹ και ογκώδεις βραχόλιθοι, οι οποίοι βρίσκονται συνήθως τοποθετημένοι σε παράταξη, φέροντας στις επιφάνειές τους μνημειακές βραχογραφικές συνθέσεις στραμμένες προς τα ανατολικά. Σε πολλές περιπτώσεις το ανασκαφικό υλικό, όπως η κεραμική και τα αντικείμενα προσφορών, μαρτυρούν τελετουργικές δραστηριότητες¹³². Είναι ιδιαιτέρως αξιοσημείωτο ότι οι μονολιθικές στήλες και οι ογκώδεις βραχόλιθοι των «μνημειακών» αυτών θέσεων μοιράζονται την περίοδο αυτή ένα κοινό βραχογραφικό θεματολόγιο¹³³ με τις βραχογραφίες που εντοπίζονται στις σταθερές βραχώδεις επιφάνειες των υπαίθριων θέσεων¹³⁴, των σπηλαίων και των βραχοσκεπών¹³⁵. Το θεματολόγιο αυτό αποδίδεται με ταυτόσημο τρόπο, πιθανώς από τις ίδιες ομάδες πληθυσμών. Περιλαμβάνει πλέον εικονιστικά θέματα, όπως όπλα (εγχειρίδια, λογχοπελέκες, τόξα, βέλη), ανθρώπινες και ζωικές

¹²⁹ Poggiani Keller 2009, 183-196.

¹³⁰ Βλ. ενδεικτικά.: Defrasne 2016, 43-44, πίν. 1.

¹³¹ Βλ. (όπου και η σχετική βιβλιογραφία): Casini και Fossati 2012, 201-209. Casini, Fossati και Simonelli 2012, 53-57.

¹³² Βλ. Fedele 2006· 2013, 79-90. Marretta 2014, 57-61. Tecchiati 2013, 457-480.

¹³³ Βλ. Arca 2007, 279-300. Sansoni 2007, 219-234· 2014, 1-20.

¹³⁴ Ενδεικτικά αναφέρονται ορισμένες θέσεις-περιοχές εντοπισμού τους: Paspardo-La Bolp, Foppe di Nadro, Cemmo, Corni Fresci, Luine και Paspardo-Plas.

¹³⁵ Αυτός είναι και ο βασικός λόγος της από κοινού εξέτασής τους στο σύνολο σχεδόν των μελετών που έχουν ως αντικείμενο την τέχνη της βραχογραφίας στην 3η χιλιετία π.Χ. στην περιοχή της Valcamonica-Valtellina.

μορφές (αλεπούδες, ελάφια, λύκους, αλπικούς αιγάγρους, σαμουά, αγριόχοιρους, βοοΐνες, σκύλους), κοσμήματα, το ηλιακό μοτίβο (εικ. 20), το οποίο τοποθετείται συνήθως πάνω την ανθρώπινη κεφαλή ή τα κέρατα των ελαφιών, και τροχοφόρα οχήματα, τα οποία σε πολλές περιπτώσεις εντάσσονται σε σύνθετες παραστάσεις, όπως σε γεωργικές σκηνές (οργώματος). Παράλληλα, όπως προαναφέρθηκε, συνεχίζει η εμφάνιση των γεωμετρικών και των συμβολικών μοτίβων¹³⁶.

Οι μονολιθικές στήλες, οι οποίες προέρχονται κυρίως από ανασκαφικό περιβάλλον, χωρίζονται σε δύο κύριες κατηγορίες με βάση το είδος των «βραχογραφικών» παραστάσεων που φέρουν. Η πρώτη (εικ. 21), η οποία συνδέεται το ανδρικό φύλο, περιλαμβάνει τις στήλες στις οποίες απαντούν κυρίως παραστάσεις όπλων, ζωικών μορφών, γεωργικών σκηνών (οργώματος), του ηλιακού μοτίβου σε δυσκοειδή μορφή και πιθανών σχεδίων δήλωσης ενδυμάτων (ζωνών, μανδύα¹³⁷ κ.ά.). Στη δεύτερη κατηγορία (εικ. 22), όπου οι στήλες συνδέονται το γυναικείο φύλο, εντάσσονται εκείνες στις οποίες απαντούν κυρίως παραστάσεις κοσμημάτων, όπως περιάρπτα σε σχήμα διπλής σπείρας, ενώτια και περιδέραια σε σχήμα «U», σπειρών και γεωμετρικών μοτίβων (καμπύλες γραμμές, ομόκεντροι κύκλοι κ.ά.). Είναι αξιοσημείωτο ότι οι μονολιθικές στήλες παρουσιάζουν συχνά ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά, όπως στήθη και τη «ζώνη T»¹³⁸ του προσώπου, τα οποία αποδίδονται με έντονα σχηματικό τρόπο, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις φέρουν ένα συνδυασμό των εικονογραφικών στοιχείων που απαντούν στα δύο φύλα¹³⁹.

Οι ερμηνείες των μονολιθικών στηλών ποικίλλουν. Ορισμένοι μελετητές¹⁴⁰ με κριτήριο την παρουσία τους σε θέσεις με ταφικό χαρακτήρα υποστήριξαν ότι οι στήλες συνδέονται πιθανώς με την λατρεία και την τιμή των προγόνων ή αποτελούν τα ομοιώματά τους, ενώ άλλοι θεώρησαν ότι παρουσιάζουν μορφές θεοτήτων¹⁴¹. Παράλληλα, το νέο θεματολόγιο και ιδιαίτερα οι γεωργικές σκηνές (οργώματος), τα όπλα και το ηλιακό μοτίβο, το οποίο τοποθετείται συνήθως στο ανώτερο τμήμα (κεφαλή) των μονολιθικών στηλών, αναγνωρίστηκαν από κάποιους¹⁴² ως στοιχεία

¹³⁶ Βλ. Casini 2015, 94-114.

¹³⁷ Ως μανδύας έχει ταυτιστεί το θέμα που αποδίδει ορθογώνιο, το οποίο πληρώνεται εσωτερικά με κάθετες γραμμές ή με το μοτίβο του ζατρικίου και φέρει στις κάθετες πλευρές του κρόσσια: Fossati 2015, 866.

¹³⁸ Πρόκειται για τις περιοχές του μετώπου, της μύτης και του πηγουνιού, οι οποίες σχηματίζουν ένα νοητό «T».

¹³⁹ Βλ. Casini, De Marinis και Fossati 2014, 147-166.

¹⁴⁰ Βλ. Gallay 1995, 167-194. Fedele 2008, 57-79.

¹⁴¹ Casini 1994, 97-108.

¹⁴² Anati 2008β, 26-27.

του Ινδο-Ευρωπαϊκού πολιτισμού, που αντανακλούν τις νέες πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές.

Εφόσον, λοιπόν, οι σταθερές (αυτοφυείς) βραχώδεις επιφάνειες φέρουν κοινές και ομοιότροπες «βραχογραφικές» παραστάσεις με τις μονολιθικές στήλες και τους ογκώδεις βραχόλιθους, οι οποίοι εντοπίζονται είτε απομονωμένοι είτε σε «μνημειακές» θέσεις ταφικού χαρακτήρα, και καθώς οι θέσεις του συνόλου των βραχογραφημάτων βρίσκονται εντός μίας κοινής γεωγραφικής περιοχής, της Valcamonica-Valtellina, η χρονολόγησή τους σε κάθε περίπτωση λογίζεται ως κοινή. Ως εκ τούτου, για τον χρονολογικό προσδιορισμό των βραχογραφιών χρησιμοποιούνται κυρίως στοιχεία από τις μονολιθικές στήλες, οι οποίες χρονολογούνται με μεγαλύτερη ασφάλεια, καθώς εντοπίζονται συνήθως είτε εντός αρχαιολογικού πλαισίου είτε σε κλειστά αρχαιολογικά στρώματα. Σημαντικά στοιχεία χρονολόγησης προσφέρει επίσης το φαινόμενο της επαλληλίας των παραστάσεων, καθώς και η τυπολογική αναγνώριση των αντικειμένων του υλικού πολιτισμού που εικονίζονται σε αυτές¹⁴³.

Ειδικότερα, αναγνωρίζονται τρεις διακριτές και διαδοχικές περίοδοι δημιουργίας βραχογραφημάτων πάνω σε στήλες και κατ' επέκτασιν σε κάθε βραχώδη επιφάνεια¹⁴⁴ κατά την 3η χιλιετία π.Χ. Η πρώτη φάση (α' μισό της 3ης χιλιετίας π.Χ.) περιλαμβάνει τις παραστάσεις που απεικονίζουν εγχειρίδια της πολιτισμικής ομάδας Remedello (φάση II, εικ. 23), πελέκει (εικ. 24), λογχοπελέκει με χαρακτηριστική φυλλοειδή αιχμή (εικ. 25), μορφές ζώων, τροχοφόρα, γεωργικές σκηνές (οργώματος, εικ. 26), το ηλιακό μοτίβο, κοσμήματα, ενδύματα (μανδύα) και γεωμετρικά σχέδια. Στη δεύτερη περίοδο περιλαμβάνονται οι παραστάσεις που αποδίδουν κυρίως όπλα της πολιτισμικής φάσης Bell Beaker (2500-2200 π.Χ.), όπως εγχειρίδια του τύπου Ciempozuelos (εικ. 27) και λογχοπελέκει της πολιτισμικής ομάδας Villafranca¹⁴⁵ (εικ. 28). Παράλληλα, οι ανθρώπινες μορφές πληθαίνουν και απεικονίζονται ρεαλιστικότερα. Τέλος, στην τρίτη φάση (μετά το 2200 π.Χ.) απεικονίζονται κυρίως όπλα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού¹⁴⁶, καθώς και ανθρώπινες μορφές, που παρουσιάζονται συχνά σε σκηνές χορού (εικ. 29). Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι ένας μεγάλος αριθμός εικονιστικών, γεωμετρικών και συμβολικών θεμάτων, καθώς και πολλές βραχογραφικές επιφάνειες (αυτοφυείς, στηλών, ογκόλιθων) φαίνεται να

¹⁴³ Marretta 2011, 22-23.

¹⁴⁴ Fossati 2015, 866-867.

¹⁴⁵ Casini 2015, 102-107.

¹⁴⁶ Βλ. Sansoni, Bettineschi και Gavaldo 2016, 29-42.

ήταν σε χρήση για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, όπως αποκαλύπτουν οι μαρτυρίες των ποικίλων διαφορετικών συνθέσεων και οι επικαλύψεις των βραχογραφημένων οριζόντων.

Καθόλη τη Νεολιθική και τη Χαλκολιθική Εποχή η τέχνη της βραχογραφίας στην ευρύτετη περιοχή της βόρειας Ιταλίας φαίνεται να ήταν στενά συνυφασμένη με όλες τις εκφάνσεις της ζωής των πλησιόχωρων πληθυσμών. Ήδη από την Νεολιθική Εποχή οι παραστάσεις απηχούν τις ασχολίες και τις οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων, που συνδέονται κυρίως με την γεωργία και την κτηνοτροφία, ενώ παράλληλα, αν δεχτούμε μία πρόιμη χρονολόγηση για τα βραχογραφήματα που αποδίδουν ανθρώπινες μορφές σε στάση δέησης, τότε, σε συνδυασμό με τα γεωμετρικά και τα συμβολικά (σπείρες, κοιλότητες) μοτίβα, φαίνεται να αντικατοπτρίζουν και όψεις που συνδέονται με το λατρευτικό και το θρησκευτικό στοιχείο. Με το τέλος της 4ης χιλιετίας και το πέρασμα στην 3η χιλιετία π.Χ., τα βραχογραφήματα όπλων¹⁴⁷ και γεωργικών σκηνών (οργώματος) μαρτυρούν την αρχή μίας νέας εποχής, όπου η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών, όπως του τροχού και της κατεργασίας των μετάλλων, φαίνεται να μεταβάλλει τις κοινωνικές, τις πολιτικές και τις οικονομικές δομές. Παράλληλα, η παρουσία των θεμάτων αυτών σε στήλες και ογκόλιθους που εντοπίζονται σε θέσεις ταφικού χαρακτήρα, αντανακλά πιθανώς θρησκευτικές, λατρευτικές, τελετουργικές και «μυθολογικές» παραδόσεις¹⁴⁸.

¹⁴⁷ Βλ. Casini 2001, 199-210.

¹⁴⁸ Πρβλ. Fedele, F. 2008, 57-79.

III. ANATOLIA

A. Το όρος Λάτμος

Οι σημαντικότερες μαρτυρίες εντοπισμού βραχογραφημάτων στην περιοχή της δυτικής Ανατολίας¹⁴⁹ αφορούν το όρος Λάτμος¹⁵⁰, το οποίο βρίσκεται στα παράλια της Μ. Ασίας, συνορεύοντας με τις ανατολικές ακτές της λίμνης Bafa, στα δυτικά της αρχαίας πόλης της Μιλήτου (χάρτης 1). Αποτελεί τμήμα του μεγαλύτερου ορεινού όγκου, γνωστού ως Menderes, ο οποίος χαρακτηρίζεται από τη μεταμορφική δομική του στρωμάτωση, με κυριότερα πετρώματα τον οφθαλμώδη γνεύσιο και τον γρανίτη¹⁵¹. Έως και τον 3ο αιώνα μ.Χ. το όρος κατέληγε σε έναν από τους σημαντικότερους κόλπους των ακτών του νοτίου Αιγαίου (χάρτης 2), όταν οι προσχώσεις του ποταμού Büyük Menderes (Μαίανδρος) απέκοψαν την μοναδική δίοδο προς την θάλασσα, σχηματίζοντας τη σημερινή λίμνη Bafa¹⁵². Ήδη από την προϊστορική εποχή ο Λάτμος αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα βουνά της Ανατολίας, έχοντας αποκτήσει ιερό χαρακτήρα. Συνδέθηκε με την λατρεία τοπικών θεοτήτων¹⁵³ και κυρίως με τον θεό της Βροχής και του Καιρού¹⁵⁴, ο οποίος κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. αντικαταστάθηκε από την χεττιτική θεότητα Tarhun και στους κλασικούς χρόνους από το θεό Δία¹⁵⁵.

Οι πρώτες βραχογραφικές παραστάσεις στην περιοχή του όρους Λάτμος αποκαλύφθηκαν το 1994 από την Γερμανίδα αρχαιολόγο A. Peschlow και την ομάδα της¹⁵⁶. Έκτοτε έχουν εντοπιστεί περισσότερες από 170 θέσεις βραχογραφιών¹⁵⁷ σε σπήλαια, βραχοσκεπές και βραχώδεις σχηματισμούς, ως επί το πλείστον σε περιοχές γύρω από την κορυφή του όρους, η οποία καθόλο το πέρασμα των αιώνων

¹⁴⁹ Σχετικά με τον γεωγραφικό προσδιορισμό του όρου «Ανατολία», βλ.: Yakar 2011, 56-93.

¹⁵⁰ Peschlow 2005a, 16. Η περιοχή του όρους Λάτμος στο πέρασμα των αιώνων ήταν γνωστή με διαφορετικά ονόματα: στους ελληνικούς χρόνους ως «Λάτμος», στους ρωμαϊκούς ως «Latmus», στους βυζαντινούς ως «ο όρος του Λάτρου», και αργότερα στην Τουρκική γλώσσα ως «Besparmak Daglari». Βλ. σχετ. Herda, Brückner, Müllenhoff και Knipping 2019, 1-86.

¹⁵¹ Bozkurt και Oberhänsli 2001, 679-708.

¹⁵² Peschlow 2006, 13. Kuzucuoğlu, Ciner και Kazancı 2019, 55.

¹⁵³ Στην Ηρακλειά, στους πρόποδες του Λάτμου, υπήρχε ιερό αφιερωμένο στον Ενδυμίωνα, τον μυθικό ιδρυτή της πόλης: *Πανσανίας* 5.1.5.

¹⁵⁴ Βλ. σχετ. Carstens 2008, 76-79.

¹⁵⁵ Βλ. Peschlow 2009, 55-62.

¹⁵⁶ Rozwadowski 2018, 171.

¹⁵⁷ Βλ. σχετ. Peschlow 1995, 114-117· 1996· 2003α· 2013, 285-305. Peschlow και Gerber 2012, 67-115.

συνιστούσε ιερός χώρος που συνδέονταν με γονιμικές μορφές λατρείας¹⁵⁸. Τα βραχογραφήματα εντοπίζονται κυρίως κατά μήκος οδικών αξόνων που αποτελούσαν σημαντικές διόδους διέλευσης των βουνών¹⁵⁹, ενώ είναι αξιοπρόσεκτο ότι συχνά προτιμούνται θέσεις με εγγύτητα σε πηγές νερού¹⁶⁰. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της κλειστής κοιλάδας Çayirlik Mevkii, η οποία διασχίζεται από χειμάρρο, εκατέρωθεν του οποίου εντοπίστηκαν σπήλαιο και βραχώδης προεξοχή, στα οποία αποκαλύφθηκαν βραχογραφικές παραστάσεις, όπως και οι περιπτώσεις των «σπηλαίων» Damliyurt, Kerdemelik (εικ. 31α-β) και Söğütdere, τα οποία βρίσκονται, επίσης, πάνω από την κοίτη μικρών χειμάρρων. Για την δημιουργία των παραστάσεων επιλέγονται κυρίως προστατευμένες επιφάνειες, όπως εσωτερικοί τοίχοι σπηλαίων, βραχώδεις υπαίθριες προεξοχές και πλευρές μετατοπισμένων ογκόλιθων (εικ. 32), οι οποίες παρουσιάζουν τη μέγιστη δυνατή φυσική εξομάλυνση.

Οι βραχογραφίες έχουν δημιουργηθεί στο σύνολό τους με την τεχνική της ζωγραφικής απεικόνισης και χαρακτηρίζονται από ομοιογένεια όσον αφορά στην μορφολογική και την υφολογική τους απόδοση. Το χρώμα που χρησιμοποιήθηκε στο μεγαλύτερο αριθμό των παραστάσεων είναι το κόκκινο¹⁶¹, προερχόμενο από οξείδιο του σιδήρου, ενώ σπανιότερα απαντά το κίτρινο (θέση Balictas, εικ. 33) και το λευκό (θέση Kavalan, εικ. 34)¹⁶².

Οι βραχογραφίες του Λάτμου αποδίδουν κυρίως εικονιστικά θέματα, όπως ανθρώπινες μορφές, ανδρών και γυναικών, αποδοσμένες κατά περίπτωση με αφαιρετικό και σχηματικό τρόπο¹⁶³, καθώς και συμβολικά¹⁶⁴ (τα μοτίβα της παλάμης και του ανθρώπινου πέλματος), γεωμετρικά και αφαιρετικά σχέδια (εικ. 36, 37)¹⁶⁵¹⁶⁶.

¹⁵⁸ Peschlow 2009, 59.

¹⁵⁹ Βραχογραφήματα εντοπίζονται στις εξής ευρύτερες περιοχές: 1. Στη βόρεια και ανατολική πλαγιά της λίμνης Bafa, 2. Στη νότια πλαγιά του όρους, στην περιοχή της Yediler και του ορεινού χωριού Sakarkaya, 3. Στα οροπέδια Kovanalan, Bozalan και Karadere, 4. Στην κοιλάδα της Söğütdere, 5. Στην περιοχή μεταξύ της λεκάνης Çayirlik Mevkii και των περιχώρων του Bagarcik Kalesi. Peschlow 2002, 255· 2003α, 19· 2003β, 261.

¹⁶⁰ Yakar 2005, 111.

¹⁶¹ Peschlow 2004, 28.

¹⁶² Βλ. Peschlow 2005α, 65-70.

¹⁶³ Υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες φαίνεται να δίνεται έμφαση στην απεικόνιση ορισμένων λεπτομερειών, όπως διακρίνεται στις παραστάσεις που αποκαλύφθηκαν στη θέση Kavaklıdere, όπου οι γλουτοί των γυναικείων μορφών πληρώνονται με γεωμετρικά μοτίβα, αποδίδοντας πιθανώς κάποιο ιδιαίτερο ένδυμα, ενώ παράλληλα δύο ανδρικές μορφές εικονίζονται τριδάχτυλες.

¹⁶⁴ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 75.

¹⁶⁵ Peschlow 2006, 42.

¹⁶⁶ Βλ. ενδεικτικά, θέσεις Ballikkaya και Kayabaşı: Peschlow 2006, 76-82. Εν γένει στην περιοχή του όρους Λάτμος απαντούν: ζιγκ ζαγκ, κουκίδες, πλέγματα, σταυροειδή σχέδια, κυματοειδείς γραμμές, μαϊάνδροι, ρομβοειδή και φυτικά μοτίβα, τα οποία ερμηνεύονται συχνά ως στοιχεία πλήρωσης του

Από τη μελέτη των βραχογραφημάτων γίνεται φανερή η παρουσία δύο βασικών τάσεων όσον αφορά στην απεικόνιση των ανθρώπινων μορφών¹⁶⁷, οι οποίες τυγχάνει σε πολλές περιπτώσεις να χρησιμοποιούνται εξίσου για τη δημιουργία μίας παράστασης (θέση Gökterpe¹⁶⁸, εικ. 38). Η πρώτη, χρησιμοποιεί καμπύλα περιγράμματα για την απόδοση των σωμάτων, με την κεφαλή να απεικονίζεται σε κυκλικό σχήμα, ενώ η δεύτερη γραμμικά, με παράσταση της κεφαλής σε σχήμα -T ή -M (εικ. 39α-β). Οι ανδρικές μορφές παρουσιάζονται συνήθως κατ' ενώπιον χωρίς κάποια υποδήλωση των διακριτών φυλετικών χαρακτηριστικών τους, ενώ οι γυναικείες παριστάνονται σε προφίλ, με ιδιαίτερο τονισμό της περιοχής των γλουτών, η οποία φέρει ενίοτε γεωμετρική διακόσμηση, απηχώντας πιθανώς την παράσταση κάποιου είδους ενδύματος¹⁶⁹.

Οι ανθρώπινες μορφές¹⁷⁰ απεικονίζονται συνήθως σε ζεύγη, τα οποία ερμηνεύονται είτε ως «σύζυγοι» (θέση Daracik, εικ. 40) είτε ως μητέρα με παιδί, βάσει της κλίμακας απόδοσης των μορφών, αποτελώντας συχνά μέλη μιας ευρύτερης ομάδας. Στο πλαίσιο αυτό, πολυπληθέστερες παραστάσεις θεωρήθηκαν ότι απεικονίζουν σκηνές εορτής με γονιμικό χαρακτήρα (θέση Gökterpe¹⁷¹, εικ. 41), «γαμήλιας τελετής» (θέση Ikizada, εικ. 42), πομπής γυναικών και χορευτικών ομάδων (θέση Kovanalan). Σε κάθε περίπτωση διαφαίνεται ο αφηγηματικός χαρακτήρας των παραστάσεων και η πρόθεση για απεικόνιση σκηνών που απηχούν τον τρόπο οργάνωσης, καθώς και ποικίλες μορφές της κοινωνικής έκφρασης (αξίες-παραδόσεις) των δημιουργών τους. Επιπλέον, το γεγονός της υπεροχής του αριθμού των γυναικείων μορφών, οι οποίες αποδίδονται με έντονα στεατοπυγικό σώμα, φαίνεται να υπογραμμίζει την πολυσημαντότητα του θηλυκού γένους την περίοδο αυτή, η οποία συνδέεται κυρίως με τη λατρεία της Μεγάλης Θεάς¹⁷².

κενού, αν και ο εντοπισμός μεμονωμένων μη εικονιστικών βραχογραφιών, όπως στις θέσεις Damliuyurt και Baliktas, καταδεικνύει την πιθανή συμβολική τους αξία.

¹⁶⁷ Peschlow 2005β, 61-63.

¹⁶⁸ Βλ. Peschlow 2005α, 65-70.

¹⁶⁹ Ο τονισμός της περιοχής των γλουτών, γνωστός υπό τον όρο στεατοπυγία, σε αντίθεση με αυτήν του στήθους, εμφανίζεται στην ειδωλοπλαστική περί το τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου (Βλ. σχετ. Nübling 1999, 129-130. Rau, Naumann, Barth κ.ά. 2009, 396. Mussi 2009, 193-210), ενώ εξαίρεται ιδιαίτερα κατά την Νεολιθική Εποχή (Βλ. σχετ. Τσουντας 1908, 39-40. Ορφανίδη 1998· 2015. Παπαγεωργίου 2002, 9-18. Μαντέλη 2018, 321-331).

¹⁷⁰ Βλ. Peschlow 2005α, 61-65.

¹⁷¹ Peschlow 2004, 29.

¹⁷² Πρβλ. Ορφανίδη 2015, 77-80.

Μία από τις σημαντικότερες βραχογραφικές θέσεις αποτελεί η αβαθής, σπηλαιοειδής και φυσική κατασκευή Karadere¹⁷³ (εικ. 43), που βρίσκεται σε πλάτωμα ύψους 430μ. στη βόρεια πλαγιά της ομώνυμης κοιλάδας. Το πλάτωμα, ορθογώνιας κάτοψης, περικλείεται σχεδόν από όλες τις πλευρές του από βράχους μεγαλύτερου και μικρότερου όγκου. Έτσι, διαμορφώνεται μία μικρή περικλειστη περιοχή που δημιουργεί την εντύπωση φυσικού υπαίθριου ιερού. Στη βορειοδυτική γωνία του πλατώματος, ένας ευρύς και κατακόρυφα πεσμένος ογκόλιθος σε συνδυασμό με μία αντιμέτωπη λίθινη πλάκα σχηματίζει το λεγόμενο «σπήλαιο». Αξιοπρόσεκτη είναι η ύπαρξη στο εσωτερικό της φυσικής κατασκευής ενός λίθινου χαμηλού ερείσματος, από όπου υπάρχει θέαση ολόκληρης της βραχώδους επιφάνειας στην οποία απαντάται η βραχογραφική παράσταση (εικ. 44).

Η γραπτή με ερυθρό χρώμα βραχογραφία εντοπίζεται στην ανατολική πλευρά του «σπηλαίου» και το θέμα της κατέχει μία ιδιαίτερη θέση μεταξύ των βραχογραφιών της περιοχής του Λάτμου, καθώς διαφέρει σημαντικά από τις υπόλοιπες¹⁷⁴. Συνολικά παρουσιάζονται έντεκα μορφές (9 ανδρικές, 1 θηλυκού γένους και ενός ζώου), σε διαφορετική κλίμακα μεγέθους. Από αυτές, πέντε ανδρικές μορφές παριστάνονται με ασυνήθιστα ψηλό λαιμό, ενώ τρεις, που αποτυπώνονται σε μεγαλύτερο ύψος και με ευρύτερο όγκο, φέρουν πιθανότατα μακρύ ένδυμα. Μία μόνον ανδρική μορφή εικονίζεται σε προβολή, με υψωμένους βραχίονες, τοποθετημένη σε υψηλότερο τμήμα κάτω από κογχοειδή ακμή. Η μορφή αυτή θεωρείται προσωποποίηση του Θεού της Βροχής και του Καιρού¹⁷⁵. Η ερμηνεία αυτή ενισχύθηκε και από το γεγονός της ύπαρξης δίπλα στην είσοδο του «σπηλαίου» μίας λαξευμένης λεκάνης στο φυσικό βράχο (εικ. 45), η οποία εικάζεται ότι εξυπηρετούσε τελετουργικές δραστηριότητες. Η απεικόνιση της εν λόγω μορφής με T-σχημη κεφαλή ερμηνεύτηκε ως προσπάθεια απόδοσης κάποιου καλύμματος κεφαλής, πιθανώς κέρατων ή μάσκας με κέρατα, πρακτική εξαιρετικά διαδεδομένη στην Παλαιολιθική και τη Μεσολιθική Εποχή¹⁷⁶. Οι μορφές αυτές ερμηνεύονται συνήθως ως σαμάνοι, δαίμονες ή κερασφόροι θεοί. Στο πλαίσιο αυτό, η κεντρική μορφή θα μπορούσε να απεικονίζει έναν σαμάνο και ολόκληρη η παράσταση να παρουσιάζει μία σκηνή χορού τελετουργικού χαρακτήρα με σκοπό την πρόκληση βροχής¹⁷⁷.

¹⁷³ Peschlow 2006, 63-72.

¹⁷⁴ Peschlow 2005β, 72-75.

¹⁷⁵ Peschlow 2004, 29.

¹⁷⁶ Blockley, Candy, Matthews κ.ά. 2018, 811, εικ. 2. Little, Elliott, Conneller κ.ά. 2016, 1-10.

¹⁷⁷ Peschlow 2003α, 88.

Το θεματολόγιο των βραχογραφημάτων που εντοπίζονται στην ευρύτερη περιοχή του όρους Λάτμος φαίνεται να έχει απομακρυνθεί πλέον από τα παλαιολιθικά πρότυπα της δυτικής Ευρασίας. Παράλληλα, όμως, παρουσιάζει μεγάλη διάσταση από τα συνήθη νεολιθικά βραχογραφικά θέματα της Μεσογειακής περιοχής. Ιδιαίτερος αξιοσημείωτος είναι η απουσία σκηνών καθημερινών δραστηριοτήτων οικονομικής φύσεως (λ.χ. γεωργίας, κτηνοτροφίας κ.ά.), κυνηγιού, μάχης και βίας. Επιπλέον, σε αντίθεση με την Παλαιολιθική Εποχή, οι ζωικές παραστάσεις είναι εξαιρετικά σπάνιες¹⁷⁸. Μαρτυρούνται κυρίως στις θέσεις Çobanlar Mevkii (εικ. 35), Karadere και Bafa Konagi. Οι ζωικές μορφές εικονίζονται πάντα σε πλάγια όψη, εκτός από την περίπτωση του «σπηλαίου» Karadere, και θεωρείται ότι αποδίδουν εξημερωμένα ζώα.

Οι βραχογραφίες του όρους Λάτμος αντανakλούν σε ένα δεύτερο χρόνο τις μεταβολές που παρατηρούνται σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο κατά τη μετάβαση σε πιο σταθερές εγκαταστάσεις πληθυσμών στη ΝΔ. Ασία, και ιδιαίτερα στην Άνω Μεσοποταμία και τη Συροπαλαιστίνη, στην αρχή της Προ-κεραμικής Νεολιθικής περιόδου (11η/10η χιλιετία π.Χ.)¹⁷⁹. Κατά την Επιπαλαιολιθική περίοδο (12500 - 9500 π.Χ.) η επιστροφή του κλίματος στις ψυχρότερες και ξηρότερες πρότερες συνθήκες (Younger Dryas) δημιούργησε κλιματική «αστάθεια», η οποία φαίνεται να ώθησε ομάδες ανθρώπων σε αναζήτηση νέων πόρων και θέσεων, με επακόλουθα την αύξηση του πληθυσμού και την σταδιακή εξέλιξη στον τομέα της τεχνολογίας, οι οποίες δημιούργησαν νέες κοινωνικές δομές¹⁸⁰. Η περίοδος αυτή, γνωστή ως «Νεολιθική Επανάσταση»¹⁸¹, διήρκεσε για μεγάλο χρονικό διάστημα¹⁸², αν και πρακτικές (σταθερών οικισμών), που σχετίζονταν με την διατροφή, την αποθήκευση τροφής και τη στέγαση, άρχισαν να αναπτύσσονται πολύ πρωιμότερα (τουλάχιστον τρεις χιλιετίες) από την εμφάνιση της γεωργίας, που αναδύθηκε κατά την Προ-κεραμική Νεολιθική Α περίοδο. Τα βραχογραφήματα στην περιοχή του Λάτμου θεωρείται ότι αντικατοπτρίζουν κυρίως την ανάπτυξη του νεολιθικού τρόπου ζωής¹⁸³, όπως αποτυπώθηκε στην κεντρική Ανατολία και εν γένει στην Εγγύς Ανατολή. Ως εκ τούτου, η τέχνη της βραχογραφίας στην περιοχή αυτή θεωρείται ότι

¹⁷⁸ Peschlow 2003a, 60.

¹⁷⁹ Dow και Reed 2015, 60.

¹⁸⁰ Twiss 2007, 24-35.

¹⁸¹ Βλ. σχετ. Özdoğan 2011, 415-430. Reingruber, Tsirtsoni και Nedelcheva 2017.

¹⁸² Η Νεολιθική Εποχή στην κεντρική Ανατολία και εν γένει στην Εγγύς Ανατολή (Δυτική Ασία) χρονολογείται μεταξύ του 10500/9500 π.Χ. και του 6000 π.Χ.: Asouti 2006, 88.

¹⁸³ Peschlow 2004, 32.

βρισκόταν σε διαρκή χρήση από τη Νεολιθική έως και τα μέσα της Χαλκολιθικής Εποχής¹⁸⁴. Στη χρονολόγηση αυτή συγκλίνουν και άλλοι παράγοντες, όπως η επιλογή των θέσεων των βραχογραφικών ευρημάτων και της θεματογραφίας τους, στοιχεία που παρουσιάζουν απόκλιση από τις σχετικές τάσεις της Παλαιολιθικής Εποχής, η εκλογή του ερυθρού χρώματος για την αποτύπωση των βραχογραφημάτων και ο τρόπος απόδοσης των θεμάτων. Επιπλέον, η τεχνοτροπική και θεματολογική συνάφεια που παρουσιάζουν οι εν λόγω βραχογραφίες με τις αντίστοιχες γραπτές παραστάσεις που απαντούν στην κεραμική (6^η-5^η χιλιετία π.Χ.) της περιοχής της λίμνης District (ΝΔ Ανατολία)¹⁸⁵, καθώς και το υλικό¹⁸⁶ των επιφανειακών και ανασκαφικών ερευνών που προέρχεται από -μη «βραχογραφικές»- θέσεις της περιοχής¹⁸⁷ (λ.χ. Malkayasi¹⁸⁸) δικαιολογούν την αναγωγή των βραχογραφημάτων σε αυτόν τον χρονολογικό ορίζοντα.

Κατά την Χαλκολιθική Εποχή η γεωγραφική ζώνη που περιλαμβάνει το όρος Λάτμος φαίνεται να ανήκει στην ίδια πολιτισμική ομάδα με τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου. Μαρτυρίες για την κατοίκηση και τη χρήση της περιοχής, εκτός από τις βραχογραφίες, προσφέρουν κυρίως οι υπόλοιπες κατηγορίες των υλικών ευρημάτων¹⁸⁹. Στην κοιλάδα του σπηλαίου του Χριστού στη νότια πλευρά του όρους και στη γειτονική βραχώδη πλαγιά προς τα δυτικά, εντοπίστηκε πλούσιο κεραμικό υλικό που παρουσιάζει μεγάλη συνάφεια με την χαλκολιθική κεραμική από το Κάστρο-Τηγάρι της Σάμου¹⁹⁰ και το Εμποριό της Χίου. Σημαντικά ήταν και τα πρωιμότερα ως επί το πλείστον ευρήματα από τη θέση Kerdemelik, με χαρακτηριστικότερα δύο λίθινους λειαντήρες, οι οποίοι εμφανίζονται στην περιοχή της Εγγυς Ανατολής και της Ανατολικής Μεσογείου την 12η χιλιετία π.Χ., με την χρήση τους να μαρτυρείται έως και την Νεολιθική εποχή. Σε ορισμένες περιπτώσεις εντοπίστηκε κεραμικό υλικό και λίθινα εργαλεία, όπως λεπίδες και στιλβωμένοι πελέκεις, που βρίσκονταν σε συνάρτηση με τις βραχογραφικές επιφάνειες, όμως η χρονολόγησή τους ήταν αδύνατη λόγω της διατάραξης των επιφανειακών στρωμάτων¹⁹¹.

¹⁸⁴ Peschlow 2003α, 75-76· 2009, 58.

¹⁸⁵ Βλ. επίσης: Korkut, Işın, Takaoglu και Özdemir 2015, 38.

¹⁸⁶ Βλ. ενδεικτικά: Özdemir και Bamyacı 2018, 1-14. Dedeoğlu 2014, 33-56.

¹⁸⁷ Gerber 2003, 76-84. Βλ. σχετ. Özdöl-Kutlu, Carter, Czerniak και Marciniak 2015, 179-195, ιδιαίτερα 179-180. Özdoğan, Başgelen και Kuniholm 2012.

¹⁸⁸ Peschlow 2005β, 78-81.

¹⁸⁹ Peschlow 2006, 88-95.

¹⁹⁰ Βλ. σχετ. Κουκά 2017, 163. Felsch 1988.

¹⁹¹ Peschlow 2002, 256.

Σημαντικά αρχαιολογικά τεκμήρια απέδωσε και το σπήλαιο Malkayasi, το οποίο βρίσκεται στην βόρεια πλευρά του όρους, όπου κατά τα έτη 2002 και 2004 πραγματοποιήθηκε μικρής κλίμακας ανασκαφή στο χώρο της εισόδου. Η έρευνα αποκάλυψε στρώματα της Μέσης Χαλκολιθικής περιόδου, στα οποία εντοπίστηκε κεραμική -με χαρακτηριστικότερο ένα όστρακο χείλους αγγείου, το οποίο φέρει γραπτή, ερυθρού χρώματος, παράσταση ρομβοειδούς πλέγματος στο εσωτερικό του (εικ. 46)-, ειδώλια (του τύπου Kiliya και βιολόσχημο, εικ. 47), οστέινα εργαλεία, λεπίδες οψιανού, πήλινα σφονδύλια και αδράχτια¹⁹². Το υλικό αυτό σε συνδυασμό με την παρουσία τμημάτων πλακών λιθόμυλων φαίνεται να υποδεικνύει κατοίκηση στο χώρο κατά την 5η χιλιετία π.Χ., καθώς και επαφή τόσο με τα παράλια της Μ. Ασίας όσο με και τα νησιά του Αιγαίου¹⁹³.

B. Η βραχογραφική τέχνη στη λοιπή Ανατολία

Στην κεντρική, δυτική και νοτιοδυτική Ανατολία, οι θέσεις με ανάγλυφες και εγχάρακτες βραχογραφίες υπερέχουν αριθμητικά σε σύγκριση με τις γραπτές παραστάσεις των σπηλαίων¹⁹⁴. Όπως είδαμε, οι τελευταίες απαντούν κυρίως στην περιοχή της μεσογειακής νοτιοδυτικής Ανατολίας. Στη γεωγραφική αυτή ζώνη γραπτές βραχογραφικές παραστάσεις αποκαλύφθηκαν μεταξύ άλλων στα σπήλαια Karain και Öküzini¹⁹⁵¹⁹⁶ (χάρτης 3), τα οποία βρίσκονται στην οροσειρά του Ταύρου,

¹⁹² Peschlow 2006, 84-87. Για τους συναφείς τύπους ειδωλίων, βλ. Vlachopoulos και Angelopoulou in press.

¹⁹³ Για το θέμα, βλ. Vlachopoulos forthcoming.

¹⁹⁴ Οι πρωιμότερες μαρτυρίες βραχογραφιών στην περιοχή της Ανατολίας φαίνεται να εντοπίζονται στα νότια μεσογειακά παράλια, σε σπήλαια και βραχοσκεπές, κοντά και γύρω από την ακτή της Αττάλειας. Συνοπτικά παρατίθενται οι θέσεις: Beldibi (εγχάρακτες [επιπαλαιολιθικές], γραπτές [μεταγενέστερες]), Öküzlü'In (εγχάρακτες [επιπαλαιολιθικές]), Kum Bucagi (εγχάρακτες [επιπαλαιολιθικές], γραπτές [μεταγενέστερες, εικ. 32]), Yatak Yeri (εγχάρακτες), Hayatli lake (γραπτές), Saricinar Spring (γραπτές). Αντιστοίχως, στη νοτιοανατολική Ανατολία: σπήλαιο Adiyaman (εγχάρακτες)· στην ανατολική Ανατολία: σπήλαιο Palini (εγχάρακτες [Επιπαλαιολιθική]), σπήλαιο Put Köyü (εγχάρακτες, γραπτές [νεολιθική]). Βλ. Anati 1968α, 27-35. Betts 2001, 793-795. Οι σημαντικότερες γραπτές βραχογραφίες στην περιοχή της κεντρικής Ανατολίας εντοπίστηκαν στα σπήλαια İnkaya και Baltalın, κοντά στο χωριό Delice. Παρουσιάζονται κυρίως ανθρώπινες μορφές σε σκηνές κυνηγιού και χορού, καθώς και συμβολικές παραστάσεις που σχετίζονται με τη γέννηση και το θάνατο. Τα βραχογραφήματα χρονολογούνται πιθανότατα στο τέλος της Νεολιθικής Εποχής. Βλ. Yalçinkılı 2016, 34-35.

¹⁹⁵ Βλ. σχετ. Albrecht, Albrecht, Berke κ.ά. 1992, 123-141. Otte, Yalcinkaya, Leotard κ.ά. 1995, 931-944.

¹⁹⁶ Ιδιαίτερη είναι η ρεαλιστική απεικόνιση με έντονο ερυθρό χρώμα ενός μεγάλου ταύρου σε τοίχο του σπηλαίου, ενώ παράλληλα σε κοντινή απόσταση υπάρχουν παραστάσεις ανθρώπινων μορφών σχεδιασμένων με γραμμικό τρόπο, καθώς και ένας σχηματικά αποδοσμένος αίγαγρος. Οι διαφορές που

στα βόρεια της Αττάλειας. Στις θέσεις αυτές εντοπίστηκαν επίσης κινητά τέχνηρα¹⁹⁷, τα οποία χρονολογούνται στην Επιπαλαιολιθική περίοδο, καθώς και ομάδες βαθύνσεων αποδοσμένες πάνω στο φυσικό βράχο στο τμήμα της εισόδου των σπηλαίων. Μία από τις σημαντικότερες θέσεις αποτελεί το σπήλαιο Tavabasi (χάρτης 4), το οποίο βρίσκεται κοντά στη λυκιακή πόλη Τλως, όπου πρόσφατες έρευνες¹⁹⁸ αποκάλυψαν γραπτές παραστάσεις ερυθρού χρώματος, που αποδίδουν εικονιστικά (ανθρώπινες μορφές), γεωμετρικά, γραμμικά και συμβολικά θέματα. Τα βραχογραφήματα χρονολογήθηκαν στο πρώτο μισό της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. και παρουσιάζουν μεγάλη θεματολογική, υφολογική και μορφολογική συνάφεια με τις αντίστοιχες παραστάσεις που εντοπίστηκαν στο όρος Λάτμος. Ως εκ τούτου, διευρύνεται η γεωγραφική ζώνη εντοπισμού της συγκεκριμένης έκφανσης της βραχογραφικής τέχνης, η οποία περιλαμβάνει πλέον το μεγαλύτερο τμήμα της νοτιοδυτικής Ανατολίας.

Σημαντικές γραπτές βραχογραφίες εντοπίστηκαν και στα ανατολικά, στο «σπήλαιο των Κυριών (the cave of Maidens)», που βρίσκεται στην περιοχή του φαραγγιού Βαν, οι οποίες χρονολογούνται πιθανώς μεταξύ της 10^{ης} και της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ.¹⁹⁹ Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν βραχογραφήματα που έχουν αποδοθεί με τη χρήση κόκκινου και σκούρου καφέ χρώματος, τα οποία εικονίζουν γεωμετρικά σχέδια, ζώα (κυρίως ελάφια και αιγάγρους) και ανθρώπινες μορφές (πάνω από ενενήντα), ανδρών και γυναικών. Οι μορφές αυτές απεικονίζονται συχνά με υψωμένα χέρια πάνω από το κεφάλι ή έφιππες, αποδίδοντας πιθανώς σκηνές χορού και κυνηγιού αντιστοίχως. Παράλληλα, το γεγονός της επικάλυψης των μορφών που έχουν αποδοθεί με ερυθρό χρώμα από αυτές του σκούρου καφέ χρώματος, θεωρήθηκε τεκμήριο αναγωγής τους σε πρωιμότερο χρόνο. Τεχνοτροπικά, οι μορφές με ερυθρό χρώμα χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη ακρίβεια στη σχεδίαση, συγκριτικά με τις καστανές που αποδίδονται σχηματικότερα. Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η απουσία των όπλων που σχετίζονται με το κυνήγι, καθώς και ο στεατοπυγικός χαρακτήρας των γυναικείων μορφών, καταδεικνύοντας πιθανώς τον

παρατηρούνται στη θεματογραφία και στο ύφος των παραστάσεων, υποδεικνύει πιθανώς ότι οι βραχογραφίες δημιουργήθηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Η θεώρηση αυτή ενισχύθηκε και από το γεγονός ότι στο σπήλαιο μαρτυρούνται επίσης και εγχάρακτα βραχογραφήματα: Anati 1968a, 22-23.

¹⁹⁷ Τα ευρήματα αυτά, κυρίως οστά και βότσαλα με γραπτές ερυθρές παραστάσεις γεωμετρικών μοτίβων, ζώων και ανθρώπινων μορφών, αποτελούν σημαντικούς χρονολογικούς δείκτες προσδιορισμού των βραχογραφιών: Βλ. Σχετ. Düring 2011, 38-39.

¹⁹⁸ Korkut, Işın, Takaoglu και Özdemir 2015, 37-49. Korkut, Işın και Takaoglu 2018, 548-555.

¹⁹⁹ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 76.

γονιμικό συμβολισμό των παραστάσεων²⁰⁰, που παραπέμπει εικονογραφικά στα παλαιολιθικά ειδώλια της «Αφροδίτης»²⁰¹ και θυμίζει τις αντίστοιχες βραχογραφικές παραστάσεις στο όρος Λάτμος. Επιπλέον, είναι σημαντικό να επισημανθεί, ότι η προμήθεια, η επεξεργασία και η χρήση της ώχρας, ως φυσική χρωστική ύλη, ήταν ήδη γνωστή στην Ανατολία και την ευρύτερη Εγγύς Ανατολή ήδη από την Παλαιολιθική Εποχή, όπως μαρτυρεί ο εντοπισμός πολλών εργαλείων για την επεξεργασία του χρώματος αυτού²⁰².

Εγχάρακτες και ανάγλυφες βραχογραφίες μαρτυρούνται κυρίως σε δύο περιφέρειες στην οροσειρά του Ταύρου, μεταξύ της πόλεως της Antalya και της επαρχίας Hakkari, και στην περιοχή του Βαν (Van), μεταξύ των πόλεων της Pasinler και της Kars²⁰³. Ακόμη, επίκρουστες βραχογραφικές παραστάσεις αποκαλύφθηκαν στο χωριό Çenikler, στην επαρχία Bayındır της Σμύρνης²⁰⁴. Σύμφωνα με τους μελετητές, τα εν λόγω βραχογραφήματα έχουν τοποθετηθεί σε στρατηγική θέση, προσανατολισμένα προς τα όρη Bozdağ. Απαντούν πάνω σε λείες, κατακόρυφες και επικλινείς επιφάνειες ριζιμιών βράχων λευκού μαρμάρου, απεικονίζοντας στο σύνολό τους ομάδες τετράποδων ζώων (τουλάχιστον 13), πιθανότατα σκύλων, στο ίδιο σχήμα και ύφος, με μικρές διαφορές στο μέγεθός τους. Οι μορφές παρουσιάζονται με επιμήκη αυτιά και νύχια, ενώ ιδιαίτερη είναι η παράσταση της ουράς τους, η οποία αποδίδεται σε χαρακτηριστική σπειροειδή απόληξη (εικ. 48). Σημαντική είναι η ομοιότητα που παρουσιάζουν οι εν λόγω μορφές με τους σκύλους της ράτσας Κανγκαλ (Kangal), η οποία φαίνεται να έχει καταγωγή από την επαρχία Sivas στην κεντρική Ανατολία.

Η χρονολόγηση των εν λόγω βραχογραφημάτων καθίσταται εξαιρετικά δύσκολη, καθώς κατά τις βραχυπρόθεσμες επιφανειακές έρευνες που διενεργήθηκαν στην περιοχή δεν εντοπίστηκαν προϊστορικά ή πρωτοϊστορικά ευρήματα, παρά μόνο κεραμική της Ρωμαϊκής και της Βυζαντινής περιόδου²⁰⁵. Συγγενή βραχογραφήματα απουσιάζουν από τον ευρύτερο χώρο της Ανατολίας. Στο Αιγαίο, θεματολογικά

²⁰⁰ Αντίστοιχες ιθυφαλλικές παραστάσεις ανδρικών μορφών με γονιμικό χαρακτήρα, οι οποίες χρονολογούνται πιθανότητα στην Νεολιθική ή τη Χαλκολιθική Εποχή, εντοπίστηκαν στο σπήλαιο Akyarı (Alakapı), στα κεντρικά της οροσειράς του Ταύρου. Βλ. Girginer και Durukan 2017, 1-15. Verit, Durukan και Girginer 2018, 117-123.

²⁰¹ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 76. Σχετικά με την ερμηνεία και τον συμβολισμό βλ.: Gaudzinski και Jörris 2015, 288-314. Dixon και Dixon 2011, 1-11. Vandewettering 2015.

²⁰² Dubreuil 2004, 1613-1629.

²⁰³ Sagona και Zimansky 2009, 27.

²⁰⁴ Çilingiroğlu και Gürbıyık 2019, 161-168.

²⁰⁵ Çilingiroğlu και Gürbıyık 2019, 165, 167.

πλησιέστερα στα βραχογραφήματα του Çenikler βρίσκονται οι βραχογραφίες που αποκαλύφθηκαν στη Νάξο και την Άνδρο²⁰⁶, ωστόσο βάσει τεχνοτροπίας και υφολογικής απόδοσης φαίνεται να είναι πρωιμότερες. Βραχογραφικές παραστάσεις που παρουσιάζουν εξαιρετική συνάφεια με τις βραχογραφίες του Çenikler μαρτυρούνται κυρίως στην περιοχή της κεντρικής και νοτιοανατολικής Ασίας, και συγκριμένα στη θέση Tamgali²⁰⁷ στο Καζακστάν, στην περιοχή της Ladakh (θέσεις Sanjak και Sumda Rikpa Bao) και στο Ανώτερο Θιβέτ (θέσεις Kabren Pungri και Duruchen)²⁰⁸. Τα βραχογραφήματα που αποκαλύφθηκαν στις περιοχές αυτές χρονολογούνται σε μία περίοδο μεταξύ της Εποχής του Χαλκού και της Εποχής του Σιδήρου. Ως εκ τούτου, είναι πολύ πιθανό οι βραχογραφίες του Çenikler να ανάγονται στον ίδιο χρονολογικό ορίζοντα.

Μία από τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις πετρογλυφικών βρέθηκε επίσης στα οροπέδια Guveruk και Tirsin, στα δυτικά της πόλεως της Hakkarî (χάρτης 3). Γύρω από το οροπέδιο Tirsin αποκαλύφθηκαν δύο ομάδες βραχογραφιών, η «Kahn-1 Melkan» και η «Taht-1 Melkan», στις οποίες αποδίδονται εγχάρακτες και ανάγλυφες παραστάσεις ζώων και ανθρώπινων μορφών. Τέλος, κοντά στην πόλη της Kars, στις θέσεις Camisli, Calli, Yarnak, Yazilikaya και Azat, μαρτυρούνται κυρίως εγχάρακτες παραστάσεις ζώων. Στις θέσεις Yazilikaya και Azat εντοπίστηκαν επίσης γραπτές βραχογραφίες, οι οποίες φαίνεται να απεικονίζουν ζωικές και ανθρώπινες μορφές, όμως η θεματογραφία τους δεν είναι σαφής²⁰⁹.

Από την εξέταση των γραπτών και εγχάρακτων βραχογραφημάτων που απαντούν στον ευρύτερο χώρο της Ανατολίας συνάγονται ορισμένα προκαταρκτικά συμπεράσματα. Στην γεωγραφικό αυτό χώρο διακρίνεται μία σταθερή επιλογή απεικόνισης κυρίως ζώων, με τις ανθρώπινες μορφές να αποτελούν τη μειονότητα. Με εξαίρεση το «σπήλαιο των κυριών», φαίνεται ότι για τις γραπτές παραστάσεις χρησιμοποιείται κατεξοχήν το κόκκινο χρώμα, το οποίο διαφέρει ως προς τον χρωματικό του τόνο κατά περίπτωση. Καθώς στις περισσότερες βραχογραφικές θέσεις δεν έχει διεξαχθεί κάποια ανασκαφική έρευνα²¹⁰ και ως εκ τούτου οι βραχογραφίες δεν συνδέονται με συγκεκριμένο στρωματογραφικό ορίζοντα, η χρονολόγησή τους βασίζεται αποκλειστικά στη θεματογραφία, την τεχνοτροπία, στη

²⁰⁶ Βλ. Televantou 2018, 52-58, εικ. 12α-β, 13, 15α-β, 16α-β, 17α-γ, 18α-β, 19α-β.

²⁰⁷ Αποτελεί θέση όπου μαρτυρούνται περισσότερα από 5000 πετρογλυφικά, τα οποία χρονολογούνται από την Εποχή του Χαλκού έως και την Εποχή του Σιδήρου.

²⁰⁸ Βλ. σχετ. Bruneau και Bellezza 2013, 5-161.

²⁰⁹ Βλ. Sagona και Zimansky 2009, 27-33.

²¹⁰ Πρβλ. Martinoli 2004, 61-66. Otte, Yalçinkaya, Kozłowski κ.ά. 1998, 413-431.

συγκυρία της επαλληλίας των παραστάσεων και στη σύνδεσή τους με θέσεις και οικισμούς που αποκαλύφθηκαν στις γύρω περιοχές. Συμπληρωματικά λειτουργεί, επίσης, η συγκριτική μελέτη τους με αντίστοιχες και καλύτερα χρονολογημένες βραχογραφίες της Ανατολίας και εν γένει του ευρύτερου Ευρωπαϊκού χώρου. Κατά συνέπεια, τα πρωιμότερα βραχογραφήματα χρονολογούνται στο τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής με αρχές της Επιπαλαιολιθικής περιόδου, ενώ σε ορισμένες θέσεις η χρήση της βραχογραφικής τέχνης φαίνεται να φτάνει έως και το τέλος της Εποχής του Σιδήρου²¹¹.

IV. ΑΙΓΑΙΟ

A. Ίμβρος

Τα ευρήματα από το νησί της Ίμβρου (Gökçeada), το οποίο κατά το Πλειστόκαινο αποτελούσε ενιαίο τμήμα ξηράς με τη Λήμνο, τις ακτές της Θράκης και της Μ. Ασίας, υποδεικνύουν μακρόχρονη ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή, που ξεκινά πιθανώς από το τέλος της Κατώτερης Παλαιολιθικής (θέση Χαρκόβουνο) και γίνεται εντονότερη κατά τη Μέση και Ανώτερη Παλαιολιθική Εποχή²¹². Μεταξύ των ευρημάτων αναγνωρίζεται πλήθος παλαιολιθικών εργαλείων, τα οποία εντοπίστηκαν κυρίως στο ανατολικό και νοτιοανατολικό τμήμα του νησιού, παρουσιάζοντας μεγαλύτερη πυκνότητα γύρω από την περιοχή της Αλυκής. Με το πέρασμα στο Ολόκαινο, η θέση της Ίμβρου στο βόρειο Αιγαίο, στην είσοδο του Ελλησπόντου, που αποτελεί την μοναδική θαλάσσια δίοδο επικοινωνίας μεταξύ της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, προσέδωσε από πολύ νωρίς στο νησί το στρατηγικό χαρακτήρα ενός ναυτικού κόμβου. Στοιχεία εγκατάστασης στο νησί μαρτυρούνται ήδη από την Νεολιθική Εποχή, τα οποία αυξάνονται ιδιαίτερα κατά την Εποχή του Χαλκού και τους μετέπειτα κλασικούς, ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους²¹³.

Το πλέον απρόσμενο και γι' αυτό σημαντικό εύρημα της Ίμβρου συνιστούν οι γραπτές βραχογραφίες σε αρκετές θέσεις του νησιού. Οι πρώτες και μοναδικές έως

²¹¹ Πρβλ. Anati 1968α, 28.

²¹² Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 37.

²¹³ Βλ. Ανδρέου και Ανδρέου 1991, 92-100· 2002, 75-83. Μάτσας 2005, 100-105. Harmanakaya και Erdogu 2001, 28-35. Guler και Kahya 2018, 18-37.

σήμερα πληροφορίες για την ύπαρξή τους προέρχονται από την πρόσφατη μελέτη των Η. Ανδρέου και Ι. Ανδρέου²¹⁴, που αφορά τη διαχρονική παρουσία του ανθρώπου στο νησί. Όπως μας πληροφορούν οι συγγραφείς, το γεγονός αυτό οφείλεται κυρίως στην μεγάλη απουσία, από πλευράς πανεπιστημιακών ιδρυμάτων και υπηρεσιών του τουρκικού κράτους, επιφανειακών και ανασκαφικών ερευνών στο νησί και κατά συνέπεια στην έλλειψη των σχετικών δημοσιεύσεων.

Βραχογραφικές παραστάσεις εντοπίζονται κυρίως σε βραχοσκεπές πάνω σε λόφους. Αποδίδονται σχεδόν αποκλειστικά με την τεχνική της ζωγραφικής απεικόνισης, ενώ ενίοτε μαρτυρούνται και οι τεχνικές της εγχάραξης και της λάξευσης. Στη νοτιοανατολική πλαγιά του λόφου Κ'νούπι (ή Βουρνό) διαμορφώνεται σχηματισμός σειράς βραχοσκεπών²¹⁵, όπου η κεντρική και μεγαλύτερη βραχοσκεπή, η οποία οριοθετείται από μεγάλους αργούς λίθους, σώζει στο βάθος της τμήματα βραχογραφιών²¹⁶. Οι παραστάσεις στο σύνολό τους, με μία μοναδική εξαίρεση, είναι γραπτές και για την σχεδιάσή τους χρησιμοποιήθηκε το κόκκινο χρώμα. Πάνω στη βραχώδη επιφάνεια του τοιχώματος της βραχοσκεπής σώζονται εικονιστικά, γραμμικά και σύνθετα γεωμετρικά θέματα, καθώς και ακαθόριστα σχέδια, χαρακτηρισμός που οφείλεται κυρίως στη φθορά της επιφάνειας, στην μακρόχρονη ανθρωπογενή και ζωογενή χρήση του χώρου και στην ύπαρξη ιζημάτων, που προκαλούν την αλλοίωση και τη δυσκολία διάκρισης των παραστάσεων. Στο ανώτατο τμήμα του τοιχώματος απαντά βραχογραφική σύνθεση που παρουσιάζει ελικοειδή μοτίβα. Η χρήση της τεχνικής της επίκρουσης και όχι της ζωγραφικής απεικόνισης για τη δημιουργία της εν λόγω παράστασης θεωρήθηκε ότι αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την αναγωγή της σε διαφορετικό χρονολογικό ορίζοντα. Η παράσταση των συγκεκριμένων θεμάτων εικάζεται ότι συνδέεται με πρακτικές αποτύπωσης αστρικών σημείων ή αριθμητικών συμβόλων πάνω σε βραχώδεις επιφάνειες²¹⁷.

Μεταξύ των γραπτών βραχογραφημάτων που απαντούν στην εν λόγω βραχοσκεπή ξεχωρίζει η εικονογραφική παράσταση κωπήλατου πλοίου²¹⁸ (εικ. 49). Το σκαρί του αποδίδεται με δύο καμπύλες και εφαπτόμενες στα άκρα τους ταινίες, ενώ τα κουπιά, ο αριθμός των οποίων υπολογίζεται σε άνω των 15, δηλώνεται με

²¹⁴ Ανδρέου και Ανδρέου 2017.

²¹⁵ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 45.

²¹⁶ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 45-46, εικ. 43-46 και 48.

²¹⁷ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 56.

²¹⁸ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, εικ. 53α-β.

κάθετες παράλληλες γραμμές. Όπως αναφέρουν οι συγγραφείς, η ύπαρξη δύο επίμηκων, κάθετων γραμμών, μεταξύ αυτών που αποδίδουν τα κουπιά, στο κεντρικό τμήμα του πλοίου, οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους με παράλληλες οριζόντιες ταινίες στο κεντρικό τμήμα, αποτελεί σημαντική ένδειξη για την ένταξή του στην κατηγορία των ιστιοφόρων κωπήλατων σκαφών. Σε ανώτερο τμήμα του τοιχώματος της βραχοσκεπής, ενδεχομένως σε συνάφεια με τη βραχογραφία του πλοίου, έχει αποτυπωθεί σχέδιο μηνίσκου, το οποίο ερμηνεύτηκε ως πιθανή απεικόνιση της σελήνης²¹⁹.

Σύμφωνα με τους μελετητές²²⁰, η παράσταση του εν λόγω πλοίου διακρίνεται για τη μοναδικότητά της στο χώρο του Αιγαίου και εκτιμάται ότι φιλοτεχνήθηκε πιθανότατα πριν από την Τελική Νεολιθική περίοδο. Η χρονολόγησή της βασίζεται κυρίως σε στοιχεία που την διαφοροποιούν από τις υπόλοιπες βραχογραφίες πλοίων που αποκαλύφθηκαν στο Αιγαίο και χρονολογήθηκαν στην Τελική Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Τόσο η θέση της, σε βραχοσκεπή, όσο και η τεχνική απόδοσής της, γραπτώς με ερυθρό χρώμα, θεωρήθηκαν ότι αποτελούν ενδείξεις για την χρονολόγησή της στην Ανώτερη Παλαιολιθική ή την Μεσολιθική Εποχή²²¹. Ωστόσο, η τυπολογία του πλοίου αποτελεί σημαντικό σημείο προβληματισμού. Οι κάθετοι και επιμήκεις άξονες για την συγκράτηση των ιστίων απαντούν κυρίως στο τέλος της Πρώιμης με αρχές της Μέσης Μινωικής περιόδου και χαρακτηρίζουν έναν εξελιγμένο τύπο πλοίου. Παρά ταύτα, τονίζεται²²² ότι παραστάσεις ιστιοφόρων σκαφών απαντούν στην περιοχή της Μεσοποταμίας ήδη από τα μέσα της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ., ενώ παράλληλα, υπογραμμίζεται ότι η θέση της βραχογραφίας δεν συμβαδίζει με τις συνήθεις επιλογές απόδοσης βραχογραφημάτων τόσο σε ανοιχτό ορίζοντα όσο και σε εγγύτητα ή εντός οικιστικών πλαισίων, που παρατηρούνται κατά την Τελική Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο.

Στο εσωτερικό δεύτερης βραχοσκεπής στα νοτιοανατολικά του ίδιου συγκροτήματος, που οριοθετείται εξίσου με λίθους, εντοπίστηκαν γραπτά βραχογραφήματα ερυθρού χρώματος και δύο άγνωστης λειτουργικότητας κυκλικά λαξεύματα στον φυσικό βράχο²²³. Το βραχογραφικό θεματολόγιο περιλαμβάνει ακαθόριστα σχήματα και γεωμετρικά σχέδια, ενώ παράλληλα ξεχωρίζουν μία πιθανή

²¹⁹ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 46, εικ. 48.

²²⁰ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 50.

²²¹ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 52.

²²² Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 55.

²²³ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 56-57, εικ. 57-59.

ανθρώπινη μορφή και δύο παραστάσεις ζώων, οι οποίες αποδίδουν ενδεχομένως ιπποειδή. Ίχνη γραπτών βραχογραφημάτων ερυθρού χρώματος εντοπίστηκαν επίσης σε βραχοσκεπή που βρίσκεται στην κορυφή του λόφου Κ'νούπι, γύρω από την οποία μαρτυρείται η ύπαρξη διαφόρων κατασκευών και ένα πιθανό μεγαλιθικό μνημείο²²⁴. Σε άλλο σημείο βρέθηκε εγχάρακτη βραχογραφία που εικονίζει γεωμετρικό ρομβοειδές μοτίβο (κλεψύδρα)²²⁵.

Μία δεύτερη βραχογραφική παράσταση πλοίου εντοπίστηκε σε περιοχή στα νοτιοανατολικά της Παναγίας, βορείως του λόφου Κασταλάκι²²⁶, πάνω σε πλάτωμα, στην επιφάνεια αυτοφυούς βράχου²²⁷ (εικ. 50). Το πλοίο απεικονίζεται σε περίγραμμα και αποδίδεται συνδυαστικά με τις τεχνικές της λάξευσης και της εγχάραξης. Ο εικονογραφικός του τύπος θεωρήθηκε συγγενής με τις αντίστοιχες παραστάσεις σκαφών που απαντούν στο χώρο του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Αυτός ο χρονολογικός ορίζοντας υποδεικνύεται και από τη θέση του, η οποία βρίσκεται σε σημείο που παρουσιάζει εγγύτητα με οδό που οδηγούσε στην ανατολική ακτή, όπου αναπτύχθηκαν παράκτιοι οικισμοί κατά τη διάρκεια αυτών των περιόδων. Ας σημειωθεί ακόμη ότι λαξευμένα βραχογραφήματα εντοπίστηκαν και σε άλλες θέσεις της Ίμβρου, κυρίως, στα παράλια του νησιού. Οι παραστάσεις αυτές θεωρήθηκαν ότι απεικονίζουν αστρικά σύμβολα, τα οποία λειτουργούσαν ως ναυτικά σήματα προσανατολισμού²²⁸.

Την ίδια εικόνα παρουσιάζει και ο λόφος Χαρκόβουνο, που βρίσκεται στα βόρεια του λόφου Κ'νούπι. Η κορυφή και η νοτιοανατολική πλευρά του καταλαμβάνεται από μεμονωμένους ογκόλιθους και συμπλέγματα βραχοσκεπών. Γραπτές βραχογραφίες ερυθρού χρώματος εντοπίστηκαν στην μεγαλύτερη βραχοσκεπή της κορυφής, που βρίσκεται στα νοτιοδυτικά²²⁹. Το θεματολόγιο περιλαμβάνει γραμμικά, γεωμετρικά και εικονιστικά (ανθρώπινες μορφές, το μοτίβο της παλάμης κ.ά.) σχέδια. Μεταξύ αυτών, ξεχωρίζει η παράσταση ανθρώπινων μορφών που έχουν τοποθετηθεί σε παράταξη, οι οποίες παρουσιάζονται σε σύζευξη με έκταση χεριών. Παράλληλα, εντοπίστηκαν τμήματα μεγαλύτερων βραχογραφημένων επιφανειών ερυθρού χρώματος και ακαθόριστου σχήματος. Οι βραχογραφίες αυτές, λόγω του μεγέθους και των καμπύλων απολήξεών τους,

²²⁴ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 59.

²²⁵ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 60, εικ. 69.

²²⁶ Πρβλ. Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 243-246.

²²⁷ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 49.

²²⁸ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 55.

²²⁹ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 63-64, εικ. 77-80.

θεωρήθηκε ότι αποδίδουν κεφαλές γυναικών ή παραστάσεις «της Μεγάλης Θεάς», οι οποίες ομοιάζουν σε μεγάλο βαθμό με τα αντίστοιχα βραχογραφήματα που αποκαλύφθηκαν στο «σπήλαιο των Κυριών»²³⁰. Στα γεωμετρικά σχέδια συγκαταλέγεται ένα σύνθετο γεωμετρικό μοτίβο²³¹ στον τύπο του ζατρικίου (εικ. 51). Το μοτίβο αυτό εικάζεται ότι εντάσσεται σε μία ευρύτερη παράσταση που απεικονίζει μεγαλύτερης κλίμακας ανθρώπινη μορφή, αποδίδοντας ένδυμα τελετουργικού χαρακτήρα, το οποίο απαντά κυρίως κατά την Νεολιθική Εποχή²³². Ωστόσο, όπως επισημαίνεται²³³, είναι πιθανό να αποτελεί επίσης παράσταση «τοπογραφικού σχεδίου», θυμίζοντας τα αντίστοιχα εγχάρακτα βραχογραφήματα που απαντούν στην περιοχή των Άλπεων κατά τη Νεολιθική και την Χαλκολιθική Εποχή (Βλ. κεφάλαιο Βόρειας Ιταλίας). Τέλος, ίχνη γραπτών βραχογραφιών ερυθρού χρώματος εντοπίστηκαν και σε άλλες βραχοσκεπές της κορυφής, με μοναδική εξαίρεση ένα σύνθετο γεωμετρικό σχέδιο του τύπου της κλεψύδρας (εικ. 52), το οποίο έχει αποδοθεί συνδυαστικά με εγχάραξη και ζωγραφική απεικόνιση, με τη χρήση λευκού και ερυθρού χρώματος²³⁴.

Οι συγγραφείς εικάζουν ότι ένας μεγάλος αριθμός βραχογραφημάτων της Ίμβρου δημιουργήθηκε πιθανώς προς το τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής ή στις αρχές της Μεσολιθικής περιόδου από κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες της περιοχής. Στο πλαίσιο αυτό, η τεχνική της δημιουργίας του συνόλου σχεδόν των βραχογραφιών, με ζωγραφική απεικόνιση, η θεματογραφία, καθώς και ο τρόπος απόδοσης των επιμέρους παραστάσεων, με ελεύθερη σχεδίαση και ανάπτυξη των μορφών, φαίνεται να τις τοποθετούν εγγύτερα στις γραπτές βραχογραφίες των σπηλαίων της δυτικής Ευρασίας του τέλους της Ανώτερης Παλαιολιθικής και της αρχής της Μεσολιθικής Εποχής.

Ωστόσο, δεν θα πρέπει να λησμονούνται και ορισμένα βασικά σημεία. Η Ίμβρος βρίσκεται σε κομβική θέση στο βόρειο Αιγαίο, στην είσοδο του Ελλησπόντου και σε μικρή απόσταση από τη Θρακική Χερσόνησο. Στο ανατολικό και νότιο παράκτιο τμήμα του νησιού, το οποίο βρίσκεται εγγύτερα στα παράλια της Μ. Ασίας, αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός εγκαταστάσεων της Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Επιπλέον, οι ζωγραφικές παραστάσεις που εντοπίστηκαν στο

²³⁰ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 64.

²³¹ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 65, εικ. 83α-β.

²³² Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 65-66.

²³³ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 66.

²³⁴ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 67, 85α-β.

νησί παρουσιάζουν εξαιρετική ομοιότητα με τις αντίστοιχες γραπτές βραχογραφίες που αποκαλύφθηκαν στην εγγύτερη περιοχή της Ανατολίας (βλ. σχετ. κεφάλαιο) και ιδιαίτερα στην περιοχή των παραλίων της Μ. Ασίας, οι οποίες χρονολογούνται στην Επιπαλαιολιθική, την Ακεραμική και κυρίως στην Νεολιθική Εποχή, φτάνοντας σε ορισμένες περιπτώσεις έως και το τέλος της Εποχής του Χαλκού. Ως εκ τούτου, δεν θα έπρεπε να αποκλειστεί το ενδεχόμενο της χρονολόγησης (τουλάχιστον) ορισμένων γραπτών βραχογραφημάτων της Ίμβρου στην Νεολιθική Εποχή ή σε μεταγενέστερες περιόδους, όταν το νησί εξελίχθηκε σε σημαντικό ναυτικό και εμπορικό κόμβο. Εξάλλου, οι μαρτυρίες των διάφορων τεχνικών δημιουργίας βραχογραφημάτων (εγχάραξη, λάξευση, ζωγραφική απεικόνιση) σε συνδυασμό με την μακρόχρονη ανθρώπινη παρουσία στο νησί, υποδεικνύει ενδεχομένως ότι η τέχνη της βραχογραφίας ασκούσαν για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα στην περιοχή. Στην ανάγνωση αυτή, τα βραχογραφήματα της Ίμβρου θα μπορούσαν να αποτελέσουν το μέσο αναζήτησης πρώιμων μετακινήσεων πληθυσμών από τις μικρασιατικές και θρακικές ακτές προς την περιοχή του βορειοανατολικού Αιγαίου.

Μολαταύτα, παρά τον εντοπισμό πλήθους εργαλείων της Ανώτερης Παλαιολιθικής, της Μεσολιθικής και της Νεολιθικής Εποχής γύρω από τις θέσεις των βραχογραφικών παραστάσεων στην περιοχή της Αλυκής²³⁵, η έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων καθιστά την χρονολόγησή τους ιδιαίτερος προβληματική. Ωστόσο, είναι σαφές ότι οι βραχογραφίες της Ίμβρου διακρίνονται για τη μοναδικότητά τους στο χώρο του Αιγαίου, καθώς σε καμία θέση πέραν του νησιού αυτού δεν απαντώνται γραπτά βραχογραφήματα²³⁶. Επιπλέον, η πιθανή χρονολόγηση των βραχογραφικών παραστάσεων που αποδίδουν πλοία στο τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής ή στις αρχές της Μεσολιθικής περιόδου θα καθιστούσε τις παραστάσεις αυτές ως τις αρχαιότερες (άμεσες) μαρτυρίες ναυσιπλοΐας και ναυπηγικής στο χώρο του Αιγαίου.

²³⁵ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 75.

²³⁶ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 72.

B. Άνδρος

B.1. Στρόφιλας

Οι σημαντικότερες μαρτυρίες βραχογραφιών στο νησί της Άνδρου προέρχονται από το νεολιθικό οικισμό του Στρόφιλα²³⁷, ο οποίος ανασκάπτεται συστηματικά από την Χρ. Τελεβάντου. Η εγκατάσταση βρίσκεται στη δυτική ακτή του νησιού, σε οροπέδιο στην κορυφή του ομώνυμου ακρωτηρίου, παρουσιάζοντας την εικόνα μιας φυσικά προστατευμένης θέσης με δύο ασφαλή λιμάνια στη νότια πλευρά της. Αποτελεί μοναδική περίπτωση πρώιμου κυκλαδικού οικισμού, καθώς παρουσιάζει ευρεία έκταση, πυκνή δόμηση, σημαντικές προαστιακές αρχιτεκτονικές δομές συλλογικού και κοινωνικο-πολιτικού χαρακτήρα (σύνθετο οχυρωματικό σύστημα με διπλά τείχη και προμαχώνες²³⁸, ιερό²³⁹ κ.ά.), πλήθος ευρημάτων και μεγάλο αριθμό βραχογραφιών που προέρχονται από ανασκαμμένο περιβάλλον.

Σύμφωνα με τα σημερινά ανασκαφικά στοιχεία εικάζεται ότι ο Στρόφιλας κατοικείται για πρώτη φορά στο τέλος της 6^{ης} με αρχές της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. Ο οικισμός υπέστη μεγάλη καταστροφή πριν από το τέλος της Τελικής Νεολιθικής περιόδου, ωστόσο φαίνεται να ανοικοδομείται σε σύντομο χρονικό διάστημα²⁴⁰. Αυτή η δεύτερη και τελευταία εγκατάσταση στο χώρο διαρκεί έως και την αρχή της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, οπότε και ο οικισμός εγκαταλείπεται. Η αποκάλυψη του οικισμού και η αναγωγή του σε αυτόν τον χρονολογικό ορίζοντα μετέβαλε την θεώρηση που επικρατούσε μέχρι πρότινος, η οποία υποστήριζε ότι κατά την Τελική Νεολιθική στις Κυκλάδες δημιουργήθηκαν αποκλειστικά μικρής έκτασης μόνιμοι ή εποχιακοί οικισμοί. Η θέση του νησιού, μεταξύ της Ηπειρωτικής χώρας, της Εύβοιας και των νησιών του κεντρικού Αιγαίου, του προσέδωσε εξ αρχής το χαρακτήρα του κεντρικού κόμβου, που ευνοούσε τόσο τις επαφές όσο και τις εμπορικές δραστηριότητες μεταξύ των περιοχών αυτών. Παράλληλα, λόγω της σημαντικής θέσης του ο οικισμός του Στρόφιλα αποτελούσε ένα σημαντικό σημείο εποπτείας της ευρύτερης νησιωτικής επικράτειας, που περιελάμβανε τη Σύρο, τη Γυάρο και άλλα νησιά.

²³⁷ Βλ. σχετ. Πετράκος 2011· 2012· 2013· 2014· 2015· 2018. Τελεβάντου 1994· 2000· 2001· 2003· 2005· 2006α· 2006β· 2007· 2012· 2013· 2014· 2015α· 2015β· 2016α· 2016β. Τελεβάντου 2008· 2018.

²³⁸ Τελεβάντου 2012, 122-124.

²³⁹ Βλ. Τελεβάντου 2008, 50.

²⁴⁰ Τελεβάντου 2016α, 203.

Βραχογραφίες εντοπίζονται σε μεγάλη πυκνότητα και σε ευρεία έκταση εντός και εκτός του οικισμού, καλύπτοντας μία συνολική επιφάνεια άνω των 300 τ.μ. και κοσμώντας διαφορετικής λειτουργικότητας και χαρακτήρα χώρους. Μεταξύ άλλων απαντούν σε κτίρια εντός του οικισμού, όπως στο Κτίριο Γ, σε λιθόπλινθους που δομούν την εξωτερική πλευρά του τείχους, καθώς και στην βραχώδη επιφάνεια του εδάφους μεταξύ του τείχους και του κατώτερου προτειχίσματος της εγκατάστασης²⁴¹. Αποδίδονται κυρίως με την τεχνική της επίκρουσης, ενώ ενίοτε χρησιμοποιείται και η τεχνική της εγχάραξης με αβαθείς οριζόντιες και κάθετες γλυφές. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε πολλές περιπτώσεις στο Στρόφιλα απαντώνται μεγάλης κλίμακας βραχογραφικές παραστάσεις, οι οποίες αναπτύσσονται είτε σε οριζόντιες είτε σε κάθετες, λείες, βραχώδεις επιφάνειες. Το γεγονός αυτό προσδίδει στοιχεία μνημειακότητας στην τέχνη²⁴², φαινόμενο το οποίο μαρτυρείται επίσης λίγο μεταγενέστερα στα βραχογραφήματα του Βαθιού της Αστυπάλειας. Η ασφαλής χρονολόγηση των βραχογραφιών του Στρόφιλα στην Τελική Νεολιθική²⁴³, δηλαδή σε περίοδο σύγχρονη με το οικιστικό περιβάλλον, τις καθιστά τις πρωιμότερες γνωστές στον Αιγαϊακό χώρο. Ωστόσο, η τέχνη της βραχογραφίας φαίνεται να ήταν σε χρήση για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα στη θέση, όπως μαρτυρεί η διαφοροποίηση στο βαθμό διατήρησης πολλών γειτονικών βραχογραφικών παραστάσεων²⁴⁴.

Το βραχογραφικό θεματολόγιο περιλαμβάνει ένα πλήθος γραμμικών, γεωμετρικών (λ.χ. μαιάνδρους) και συμβολικών (δακτυλιόσχημα, ηβικά τρίγωνα, κοιλότητες, οκτώσχημα στο σχήμα του ανθρώπινου πέλματος κ.ά.) θεμάτων, που αποδίδονται κυρίως με σχηματικό τρόπο, καθώς και εικονιστικές παραστάσεις (πλοία, ζώα, ανθρώπινες μορφές κ.ά.), οι οποίες παρουσιάζουν συνήθως φυσιοκρατικό και αφηγηματικό χαρακτήρα. Προβάλλονται κυρίως σκηνές εμπνευσμένες από τον κόσμο της θάλασσας και της ξηράς, οι οποίες απηχούν τις θαλάσσιες και χερσαίες οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων του νησιού, που φαίνεται να συνδέονται με το εμπόριο, την ναυτιλία, την αλιεία, την κτηνοτροφία και το κυνήγι²⁴⁵.

Εντός του οικισμού, στο τμήμα που έχει ερευνηθεί έως σήμερα, βραχογραφήματα αποκαλύφθηκαν σε δύο κτίρια. Ειδικότερα, παράσταση που

²⁴¹ Televantou 2008, 46.

²⁴² Televantou 2018, 44.

²⁴³ Televantou 2008, 46. Βλ. επίσης, Liritzis 2010, 1367-1377.

²⁴⁴ Τελεβάντου 2016α, 204.

²⁴⁵ Τελεβάντου 2012, 128.

εικονίζει δύο δακτυλιόσχημα θέματα (εικ. 53) εντοπίστηκε πάνω στο λίθινο δάπεδο του Κτιρίου Γ, το οποίο βρίσκεται στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικισμού²⁴⁶. Βραχογραφική σύνθεση μεγαλύτερων διαστάσεων εντοπίστηκε σε κτίριο, το οποίο πιθανότατα είχε τη λειτουργία του κοινοτικού «ιερού»²⁴⁷, μέσα στο οποίο εκτιμάται ότι λάμβαναν χώρα τελετουργικά και λατρευτικά δρώμενα. Το κτίριο αυτό περιβάλλεται στα ανατολικά από τα Αψιδωτά κτίσματα 1 και 2 και στα νότια από το μεγάλο Κτίριο Β.

Πιο συγκεκριμένα, στο δάπεδο του «ιερού» εντοπίστηκαν εικονιστικά, σχηματικά και συμβολικά θέματα, τα οποία συνδυάζονται καθ' όλη την έκταση της επίπεδης βραχώδους επιφάνειας. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα βραχογραφήματα αυτά αναπτύσσονται γύρω από μία επιμήκη εγκοπή στον ριζιμιό βράχο²⁴⁸, η οποία ερμηνεύτηκε ως πιθανή θέση προσφορών. Εκατέρωθεν της εγκοπής μαρτυρούνται βραχογραφήματα που εικονίζουν ιχθύ και αβαθείς κοιλότητες σε διάταξη που σχηματίζει σπείρα (εικ. 54). Στην υπόλοιπη επιφάνεια του δαπέδου του «ιερού» εντοπίζονται πλοία, εκ των οποίων σε μία περίπτωση με φορτίο ζώου, ένα υδρόβιο πτηνό²⁴⁹, σε μεγάλη επανάληψη τα μοτίβα του δακτυλιόσχημου και του οκτώσχημου στο σχήμα του ανθρώπινου πέλματος, καθώς και άλλες κοιλότητες σε σπειροειδή διάταξη. Το θέμα των κοιλοτήτων απαντά σε μεγάλη πυκνότητα στις περισσότερες βραχογραφικές συνθέσεις του οικισμού, λειτουργώντας πιθανότατα συμβολικά ως ένα νοητό θαλάσσιο υπόστρωμα πάνω στο οποίο αναπτύσσονται τα επιμέρους εικονογραφικά και συμβολικά θέματα²⁵⁰.

Συνολικά, η σύνθεση αυτή αντικατοπτρίζει το θαλασινό και ναυτικό πνεύμα του οικισμού, με στοιχεία που συνδέονται και προέρχονται από τον χώρο της θάλασσας, τα οποία πληρώνονται με παραστάσεις σπειρών, θέμα που επίσης έχει θεωρηθεί, μεταξύ άλλων, ότι αποδίδει τους κυματισμούς του νερού. Η σύνθεση θεωρείται ως η πρωιμότερη αυτού του είδους στο Αιγαίο, τόσο από άποψη διαστάσεων και εικονογραφίας όσο και λόγω της θέσης της σε κτίριο αυτού του χαρακτήρα. Παράλληλα, η ύπαρξη ενός τέτοιου είδους κλειστού οικοδομήματος μέσα σε έναν πλούσιο οικισμό της Τελικής Νεολιθικής περιόδου φανερώνει μία

²⁴⁶ Τελεβάντου 2012, 125, πίν. 85α-β.

²⁴⁷ Σχετικά με τους λόγους ταύτισής του ως ιερό, βλ.: Τελεβάντου 2012, 129 και 131. Για αντίστοιχο χαρακτηριστικό κτίριο από τη Φτελιά Μυκόνου, βλ.: Sampson 2008, 35.

²⁴⁸ Τελεβάντου 2006α, 7-9, εικ. 6β. Τελεβάντου 2006β, εικ. 179.

²⁴⁹ Ίσως αποδίδει και πλοίο με στολισμένο ακρόπρωρο.

²⁵⁰ Τελεβάντου 2012, πίν. 90.

εδραιωμένη θρησκευτική αντίληψη, η οποία φαίνεται να εκφράζεται κοινοτικά σε χώρο που οικοδομήθηκε και διαμορφώθηκε για αυτόν τον σκοπό.

Όπως επισημάνθηκε, βραχογραφικές παραστάσεις εντοπίζονται και στους δόμους του εξωτερικού μετώπου του τείχους της εγκατάστασης. Τα εν λόγω βραχογραφήματα απεικονίζουν ιχθύες, βούκρανα και σε μεγαλύτερη συχνότητα το εικονογραφικό θέμα του πλοίου (πάνω από είκοσι φορές), είτε σε ομάδες είτε μεμονωμένα²⁵¹. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι πολλά πλοία αποδίδονται με κατεύθυνση προς την πύλη της εγκατάστασης, η οποία βρίσκεται στο δυτικό άκρο του τείχους, με αποτέλεσμα να ερμηνευτούν αφενός ως δείκτες σήμανσής της και αφετέρου ως στοιχεία υποδήλωσης της ταυτότητας του οικισμού. Αν και πρωιμότερη, η επιλογή αυτή δεν είναι μοναδική, όπως αποδείχτηκε από τις μεταγενέστερες βραχογραφίες της Αστυπάλαιας (βλ. σχετ. κεφάλαιο). Η σημαντικότερη, ίσως, παράσταση πλοίων του Στρόφιλα μαρτυρείται στο κεντρικό τμήμα του τείχους, στον προμαχώνα Α. Εκεί, πάνω σε λεία επιφάνεια δόμου, ορθογώνιου σχήματος, έχει αποδοθεί επίκρουστη βραχογραφία τεσσάρων σκαφών, δύο εκ των οποίων, σύμφωνα με την ανασκαφέα²⁵², φέρουν σημαία (εικ. 55). Η ανάπτυξή τους οριζοντίως και σε παράταξη ερμηνεύτηκε ως σκηνή νηοπομπής, η οποία πιθανώς αναπαριστά δραστηριότητες σχετιζόμενες με το εμπόριο και την αλιεία. Πομπές πλοίων που φέρουν σημαίες εντοπίστηκαν και σε άλλους δόμους του τείχους. Επιπλέον, βραχογραφία μεγαλύτερης κλίμακας, η οποία απεικονίζει ιχθύ και πλοίο, παρίσταται στο ανατολικό τμήμα της πύλης.

Σημαντικές βραχογραφικές παραστάσεις αποκαλύφθηκαν επίσης στην περιοχή που εκτείνεται μεταξύ του τείχους και του κατώτερου προτειχίσματος της εγκατάστασης. Εντοπίζονται σε μεγάλη έκταση, πάνω στις επίπεδες, οριζόντιες και κάθετες επιφάνειες του αυτοφυούς βράχου, κατά μήκος της εξωτερικής και βόρειας πλευράς του τείχους, εμφανίζοντας μεγαλύτερη πυκνότητα γύρω από την πύλη του οικισμού²⁵³. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία τους, στον ίδιο χώρο, γύρω από κτιστή πήλινη κατασκευή, στο κέντρο της οποίας βρίσκεται σε κάθετη τοποθέτηση μεγάλου ύψους βαίτυλος²⁵⁴. Η μεγάλη διασπορά και το πλούσιο θεματολόγιο των βραχογραφημάτων που απαντούν στην περιοχή μεταξύ του τείχους και του προτειχίσματος ενίσχυσαν την θεώρηση ότι πρόκειται για δημόσιο χώρο στον οποίο

²⁵¹ Televantou 2018, 45.

²⁵² Τελεβάντου 2012, 127, πίν. 86γ.

²⁵³ Τελεβάντου 2014, 88.

²⁵⁴ Πετράκος 2014, 42-43.

εκτυλίσσονταν θρησκευτικές, γονιμικές ή άλλης μορφής τελετουργίες και/ή αποτελούσε «ζώνη προστασίας του οικισμού με αποτροπαϊκό χαρακτήρα»²⁵⁵.

Στην περιοχή αυτή υπερισχύει το εικονιστικό θέμα του πλοίου (εικ. 56)²⁵⁶, το οποίο παρουσιάζεται είτε μεμονωμένα είτε σε ομάδες (έως οκτώ σκάφη), σε ποικίλα μεγέθη και τύπους. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζει η απόδοση πλοίου με πηδάλιο²⁵⁷ και έμβολο σε διαστάσεις που αγγίζουν το μισό μέτρο²⁵⁸, το οποίο πλαισιώνεται από μικρότερα σκάφη, από δύο ανθρωποειδείς μορφές, καθώς και από το δακτυλιόσχημο μοτίβο. Έτερο πλοίο, σε διαφορετική επιφάνεια, διακρίνεται για την καλοσχηματισμένη πρύμνη του, καθώς και για την ψηλή πλώρη του, με την ιδιαίτερη τριγωνική απόληξη που πιθανόν παριστάνει σημαία (εικ. 57). Το γεγονός της απόδοσης σημαίας μόνο σε ορισμένα από τα πλοία που παρίστανται²⁵⁹ θεωρήθηκε στοιχείο υποδήλωσης ιδιοκτησίας των πλοίων ή ηγεσίας έναντι των υπολοίπων, αντανακλώντας όψεις κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης που συνδέονται με την λειτουργία, τον έλεγχο, το ρόλο και την κτήση των πλοίων²⁶⁰.

Στην ίδια περιοχή απεικονίζονται ανθρωποειδείς μορφές, είτε μεμονωμένες είτε σε ομάδες²⁶¹, ενίοτε σε σκηνές κυνηγιού κρατώντας ρόπαλο (εικ. 58), χορού και πάνω σε πλοίο²⁶². Παράλληλα, παριστάνονται ιχθύες (χταπόδι, δελφίνια, μέδουσα κ.ά), καθώς και πλήθος ζώων, συνήθως σε πυκνά σύνολα και σε ποικίλες στάσεις (λ.χ. σε ιπτάμενο καλπασμό, σε ορμητική στάση κ.ά.), όπως σκύλοι, αίγαγροι²⁶³, ελάφια, τσακάλια, ταύρος/αγελάδα, αйлουροειδή και λύκοι, που εμπλέκονται συχνά σε σκηνές κυνηγιού²⁶⁴. Μεταξύ αυτών, ξεχωρίζει η απεικόνιση δύο αιγοειδών πάνω

²⁵⁵ Πετράκος 2012, 34.

²⁵⁶ Απαντούν πάνω από 30 πλοία μήκους 8-25 εκ., ενώ στο σύνολο του οικισμού πάνω από εκατό: Τελεβάντου 2015α, 111-112.

²⁵⁷ Σε άλλη παράσταση εικονίζεται πάνω σε πλοίο πιθανή μορφή πηδαλιούχου: Πετράκος 2014, 43, εικ. 34.

²⁵⁸ Televantou 2018, 50, εικ. 11a-b.

²⁵⁹ Βλ. απόδοση περίτεχνης σημαία σε άλλο πλοιάριο: Τελεβάντου 2013, 119, πίν. 67.

²⁶⁰ Τελεβάντου 2013, 119-120.

²⁶¹ Πετράκος 2015, 34-35.

²⁶² Τελεβάντου 2016β, 281, εικ. 1.

²⁶³ Χαρακτηριστική είναι η επίκρουστη παράσταση μίας ομάδας κοιλοτήτων σε σπειροειδή διάταξη, στο κέντρο της οποίας απεικονίζεται αίγαγρος, με πιθανό συμβολικό περιεχόμενο. Televantou 2018, 58, εικ. 12c.

²⁶⁴ Πετράκος 2013, 67-68. Πολλές από τις σκηνές αυτές αποτελούν τις πρωιμότερες γνωστές απεικονίσεις του είδους στον αιγαιακό χώρο, ενώ η πολυπλοκότητα που τις χαρακτηρίζει, σύμφωνα με την ανασκαφεία, υποδεικνύει πιθανώς την ύπαρξη μίας προγενέστερης φάσης εξέλιξης της εικονογραφικής αυτής τέχνης. Για μία συγκριτική μελέτη με τις αντίστοιχες παραστάσεις που απαντούν κατά την Πρώιμη, Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού στον αιγαιακό χώρο, βλ.: Televantou 2018, 52-61, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

σε πλοίο²⁶⁵, σκηνή που παρουσιάζει εξαιρετική συγγένεια με την αντίστοιχη παράσταση από την Κορφή τ' Αρωνιού της Νάξου.

Μεγάλος είναι επίσης και ο αριθμός των γραμμικών, σχηματικών και συμβολικών μοτίβων που απαντούν στην εν λόγω περιοχή. Σε αυτά συγκαταλέγονται αβαθείς κοιλότητες σε σπειροειδή διάταξη, θέμα εξαιρετικά κοινό στα κυκλαδικά βραχογραφήματα της ΠΕΧ, επάλληλοι μαϊάνδροι²⁶⁶, απλές και τρέχουσες σπείρες, καμπύλες και παράλληλες γραμμές, φαλλόσχημα σχέδια (εικ. 59)²⁶⁷, τρίγωνα²⁶⁸, το δακτυλιόσχημο μοτίβο, το οκτώσχημο σε σχήμα που ομοιάζει με ανθρώπινο πέλμα²⁶⁹, είτε μεμονωμένο είτε σε ζεύγη (εικ. 60), καθώς και πολλά αδιάγνωστα σχέδια. Όλα τα απεικονιζόμενα θέματα συμπλέκονται μεταξύ τους παρουσιάζοντας ποικίλες σκηνές, που σε κάθε περίπτωση απηχούν διαφορετικού χαρακτήρα και έκτασης περιεχόμενο. Ακόμη, μεταξύ αυτών, αξιοπρόσεκτη είναι η παρουσία ενός μοτίβου²⁷⁰, το οποίο απαντά τουλάχιστον τρεις φορές σε διαφορετικά μεγέθη και σε παράλληλη διάταξη (εικ. 61): σύμφωνα με την ανασκαφέα, αποδίδει πιθανώς δέρμα ζώου σε έκταση ή το γνωστό από την μεταγενέστερη μινωική εικονογραφία θέμα των διπλών ιερών κεράτων, τα οποία αποτελούν εν μέρει μία συμβατική απεικόνιση ενός κερασφόρου ζώου²⁷¹.

Για την ιδιαιτερότητά της ξεχωρίζει η βραχογραφία που βρίσκεται σε σημείο αμέσως εκτός της πύλης του οικισμού στα ανατολικά. Η βραχογραφία απεικονίζει ανθρωποειδή μορφή με ορθογώνιο σώμα, αποδοσμένη με συστήματα πυκνών κοιλοτήτων, διαφόρων μεγεθών και βάθους, πλησίον μεγάλης εγχάρακτης σπείρας. Είναι αξιοσημείωτο ότι το δεξί της χέρι, σε αντίθεση με το υπόλοιπο σώμα, αποδίδεται με την τεχνική της εγχάραξης και σε ορθή γωνία, ενώ φαίνεται να κρατά αντικείμενο ή ζώα. Σύμφωνα με την ανασκαφέα, είναι πιθανό να παρουσιάζει μορφή θεότητας ή πότνιας θηρών, ενώ η παρουσία της σπείρας και των κοιλοτήτων, θέματα

²⁶⁵ Τελεβάντου 2012, 132, πίν. 88.

²⁶⁶ Televantou 2018, εικ. 7α-β, 8.

²⁶⁷ Πετράκος 2013, 68. Το μοτίβο αυτό ερμηνεύεται συνήθως ως σύμβολο της γονιμότητας και της ανδρικής παρουσίας: Televentou 2018, 48. Χρυσό φαλλόσχημο περίπλοκο της ίδιας μορφολογίας περιλαμβάνεται στον νεολιθικό θησαυρό με άγνωστη προέλευση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου: Δημακοπούλου 1998, αρ. 36.

²⁶⁸ Τελεβάντου 2012, 137, πίν. 97. Το μοτίβο του τριγώνου αποδίδεται κατά το ίδιο πρότυπο και στα τηγανόσχημα σκεύη της ΠΚ Ι-ΙΙ περιόδου και ερμηνεύεται ως παράσταση της ηβικής περιοχής.

²⁶⁹ Το θέμα αυτό εικονίζεται και στα υπαίθρια βραχογραφήματα της Νάξου, όπως μας πληροφορεί ο Μ. Μπαρδάνης: Μπαρδάνης 1988/9, 434, εικ. 7.

²⁷⁰ Televantou 2018, εικ. 6α-β.

²⁷¹ Σχετικά με την ερμηνεία του συμβόλου και έναν πρώτο συσχετισμό με την μεταγενέστερη παρουσία του στη Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού, βλ.: Televantou 2018, 48-49, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

που όπως προαναφέρθηκε δηλώνουν το υγρό στοιχείο, πιθανώς αντανakλά τη σχέση της με τη θάλασσα²⁷².

Βραχογραφήματα εντοπίστηκαν και σε κοντινή απόσταση από τον οικισμό, στην πλαγιά δυτικά του οροπεδίου του Στρόφιλα, τα οποία απεικονίζουν πλοίο, το δακτυλιόσχημο μοτίβο, καθώς και ζεύγος ανθρώπινων πελμάτων²⁷³. Οι παραστάσεις αυτές θεωρήθηκαν ότι αποτελούν δηλωτικά σημεία διάβασης και παρουσίας²⁷⁴ ή σύμβολα αποτροπαϊκού χαρακτήρα²⁷⁵. Σύμφωνα με την ανασκαφέα, ωστόσο, η αποκάλυψή τους σε αυτήν περιοχή υποδεικνύει πιθανότητα τη συνέχεια της εγκατάστασης προς τα δυτικά.

Η διάκριση και η αναγνώριση των βραχογραφημάτων αποτελεί εξαιρετικά δυσχερές έργο, το οποίο βασίζεται στις περισσότερες περιπτώσεις στην εμπειρία των ερευνητών να τα διακρίνουν, αλλά και στον βαθμό διατήρησής τους²⁷⁶. Οι ρηχές γλυφές και εγχαράξεις καθιστούν τις παραστάσεις στους υπαίθριους χώρους ορατές μόνο κατά την ανατολή και τη δύση του ηλίου, ενώ, αντίθετα, πολύ καλύτερη είναι η διατήρησή τους όταν αυτές αποκαλύπτονται στη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας. Είναι άγνωστο εάν στην αρχαιότητα οι «βραχογράφοι» τόνιζαν τις βραχογραφίες με χρώμα με σκοπό τον τονισμό και την ανάδειξή τους. Η Τελεβάντου εκτιμά²⁷⁷ ότι το θεματολόγιο των παραστάσεων φαίνεται να είναι απόλυτα συνυφασμένο με την θέση στην οποία μαρτυρούνται, όπως υποδεικνύεται από τα βραχογραφήματα που εντοπίστηκαν δίπλα στην πύλη του τείχους, στα οποία παρουσιάζεται μία σειρά θεμάτων που δεν απαντούν αλλού στον οικισμό. Μολαταύτα, το πλούσιο θεματολόγιο των βραχογραφιών του Στρόφιλα, ο υψηλός ρυθμός επανάληψης των θεμάτων, η ευρεία χρήση της βραχογραφίας σε χώρους συλλογικών δράσεων, όπως και η υψηλή ποιότητα που χαρακτηρίζει την απόδοση των παραστάσεων, αντανakλούν δυνατότητες και υποδεικνύουν κατευθύνσεις προς την ανάπτυξη μίας πραγματικής εικονογραφικής «γλώσσας»²⁷⁸.

²⁷² Τελεβάντου 2014, 88-89, πίν. 70α-β. Televantou 2018, 62.

²⁷³ Το μοτίβο αυτό ερμηνεύεται επίσης ως παράσταση αστερισμού: Πρβλ. Μπαρδάνης 1988/89, 434, εικ. 7.

²⁷⁴ Πετράκος 2011, 55.

²⁷⁵ Τελεβάντου 2013, 121.

²⁷⁶ Ως διατήρηση εδώ νοείται ο βαθμός απόκλισης του χρώματος μεταξύ της επεξεργασμένης και της φυσικής επιφάνειας του λίθου, ο οποίος μειώνεται με την πάροδο του χρόνου και είναι απόλυτα συνυφασμένος με τους μηχανισμούς και τη διαδικασία της διάβρωσης.

²⁷⁷ Televantou 2018, 44.

²⁷⁸ Televantou 2008, 53.

Μεγάλη συγγένεια παρατηρείται μεταξύ των βραχογραφικών παραστάσεων του Στρόφιλα και αυτών που παρουσιάζονται στις λίθινες κινητές πλάκες από την Κορφή τ' Αρωνιού της Νάξου²⁷⁹ (εικ. 62), οι οποίες θα παρουσιαστούν πιο κάτω. Οι αντιστοιχίες αφορούν την τεχνική δημιουργίας των παραστάσεων, το κοινό σε πολλές περιπτώσεις βραχογραφικό θεματολόγιο (πλοία, σκηνές κυνηγιού, ζώα πάνω σε πλοίο κ.ά.)²⁸⁰, την συγγενική απεικόνιση των μορφών (λ.χ. μορφές με ρόπαλο στο χέρι), καθώς και την κλίμακα απόδοσής τους. Είναι αξιοσημείωτο ότι ένας μεγάλος αριθμός βραχογραφημάτων στο Στρόφιλα απαντά πάνω σε κινητούς λίθους, όπως συμβαίνει για το σύνολο των βραχογραφημάτων της Κορφής τ' Αρωνιού. Στην περίπτωση του Στρόφιλα οι βραχογραφημένοι κινητοί λίθοι αποτελούν εμφανή τμήματα δόμησης του τείχους του οικισμού, ενώ στην περίπτωση της Κορφής τ' Αρωνιού εικάζεται ότι ήταν τοποθετημένοι στην τοιχοποιία οικοδομήματος εν είδει ζωφόρου²⁸¹.

Ο υψηλός ρυθμός επανάληψης του εικονογραφικού θέματος του πλοίου στα βραχογραφήματα του οικισμού (πάνω από εκατό παραδείγματα), η ποιότητα και η ποικιλία που χαρακτηρίζει την απόδοσή του, η παρουσία του τόσο εντός όσο και εκτός της εγκατάστασης, και ιδιαίτερα σε θέσεις βαρύτητας, όπως το οχυρωματικό τείχος, αποτελούν ορισμένα μόνο στοιχεία που καταδεικνύουν την πολυσημαντότητα του θέματος αυτού²⁸² για την πρώιμη κοινωνία του Στρόφιλα. Τα πλοία εικονίζονται σε διάφορα μεγέθη, τύπους και μορφές, ως επί το πλείστον καμπυλόγραμμα και κωπήλατα -γωνιώδη είναι συνήθως τα μικρότερης κλίμακας και απλούστερης σχεδίασης σκάφη-, με πλήρωμα ή χωρίς, είτε μεμονωμένα είτε σε ομάδες και ενίοτε με πηδάλιο²⁸³, εμβολοειδή προεξοχή ή καμπίνα. Συχνά τα σκάφη παρουσιάζονται παράλληλα σε επάλληλες σειρές που, όπως και στην μεταγενέστερη βραχογραφία της «πυλίδας των πλοίων» από το Βαθύ της Αστυπάλαιας, επιτυγχάνεται η απόδοση προοπτικής στις παραστάσεις. Η ποικιλομορφία που χαρακτηρίζει την τυπολογία της απεικόνισής τους στο Στρόφιλα μετέβαλε την εδραιωμένη μέχρι πρότινος αντίληψη, η οποία υποστήριζε την ύπαρξη κυρίως μικρών, απλών και ιδίως μονόξυλων σκαφών την περίοδο αυτή στο Αιγαίο.

Όσον αφορά στην συμβολική αξία του θέματος αυτού, συνδέεται πιθανώς με κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες, αντανακλώντας πτυχές των

²⁷⁹ Βλ. Ντούμας 1966-1990.

²⁸⁰ Televantou 2018, 62, εικ. 12a-b και 13.

²⁸¹ Televantou 2008, 47.

²⁸² Πετράκος 2013, 67.

²⁸³ Televantou 2018, 52.

δραστηριοτήτων των κατοίκων της θέσης, όπως η αλιεία, το εμπόριο, η ναυτιλία, οι θαλάσσιες επικοινωνίες και οι πολιτιστικές ανταλλαγές²⁸⁴. Λαμβάνοντας υπόψη την ευρεία έκταση του οικισμού, την πυκνή δόμηση και το πλήθος των ευρημάτων που έχουν έως σήμερα αποκαλυφθεί, συνάγεται ότι το πλοίο -και οι δραστηριότητες που συνδέονται με αυτό- αποτελούσε πηγή πλούτου και εξουσίας για τους κατοίκους της θέσης²⁸⁵. Επιπλέον, το εικονογραφικό θέμα του πλοίου αποτελεί έναν σημαντικό χρονολογικό και κυρίως τεχνολογικό δείκτη, ιδιαίτερα όταν προέρχεται από κλειστά ανασκαφικά σύνολα που προσφέρουν αξιόπιστη χρονολόγηση ή εντοπίζεται σε στενή συνάρτηση με κάποιον οικισμό. Προσφέρει επίσης σημαντικές πληροφορίες σχετικά με την τυπολογία των σκαφών της εποχής και τη χρήση τους (κόσμιση σκαφών, μεταφορά και εμπόριο ζώων κ.ά.). Εξάλλου, η Άνδρος αποτελεί ένα σπάνιο παράδειγμα νησιού των Κυκλάδων με πλούσια βλάστηση και άφθονα νερά, συνθήκες που πιθανόν διασφάλιζαν τους απαραίτητους όγκους ξυλείας για τη ναυπήγηση πολύκωπων σκαφών σημαντικού μήκους. Το γεγονός αυτό φαίνεται να συνέβαλε από πολύ νωρίς στην ενασχόληση ομάδων του πληθυσμού με την ναυσιπλοΐα, την εξέλιξη της ναυπηγικής και την χρήση των πλοίων για διάφορες δραστηριότητες, οι οποίες φαίνεται να προβάλλονται μέσω των βραχογραφικών παραστάσεων²⁸⁶.

Το δακτυλιόσχημο θέμα, αποδοσμένο βραχογραφικά όπως στα σύγχρονα νεολιθικά ειδώλια-περίαπτα²⁸⁷, εντοπίζεται σε ποικίλα μεγέθη, εντός και εκτός του οικισμού, όπως στην περιοχή εξωτερικά του τείχους, στο κτίριο Γ, καθώς και στο κτίσμα του «ιερού». Αποτελεί κοινό θέμα απόδοσης των ειδωλίων-περιάπτων²⁸⁸ της περιόδου, τα οποία κατασκευάζονται από πηλό, λίθο, όστρεο, ασήμι και χρυσό. Τα πρωιμότερα δακτυλιόσχημα ειδώλια-περίαπτα χρονολογούνται στη Νεότερη Νεολιθική, ενώ παρουσιάζουν μεγάλη διάδοση κατά την Τελική Νεολιθική-Χαλκολιθική περίοδο²⁸⁹. Ο δακτύλιος με τον πλατύ κρίκο, από την περιφέρεια του οποίου εκφύεται επίμηκες στέλεχος ή δύο συμμετρικά αποκλίνοντες μίσχοι, θεωρείται ότι αποδίδει σχηματοποιημένη γυναικεία μορφή, καθώς στα περίαπτα της περιόδου δηλώνονται συχνά δύο έκτυπα μαστίδια στο τμήμα του δακτυλίου κάτω από το στέλεχος. Το θέμα έχει ερμηνευτεί κατά καιρούς και ως σύμβολο γονιμότητας,

²⁸⁴ Τελεβάντου 2012, 127.

²⁸⁵ Τελεβάντου 2012, 139.

²⁸⁶ Τελεβάντου 2005, 214.

²⁸⁷ Βλ. σχετ. Δημακοπούλου 1998. Κυπαρίσση-Αποστόλικο 2001, 54-56.

²⁸⁸ Σε βραχογραφική παράσταση που εντοπίστηκε στη θέση Πλάκα το δακτυλιόσχημο απαντά και ως κόσμημα χειρός. Τελεβάντου 2006α, 12-13.

²⁸⁹ Το εικονογραφικό αυτό θέμα συνεχίζει τουλάχιστον έως τη Μυκηναϊκή Εποχή (εικ. 63).

αποτροπαϊκού χαρακτήρα, θεϊκής προστασίας και απόδοσης θεότητας²⁹⁰. Μαρτυρείται σε ευρεία γεωγραφική έκταση στην κεντρική και νοτιοανατολική Ευρώπη, εμφανιζόμενο σε τέχνηρα από το Αιγαίο, την Ηπειρωτική χώρα, τα Βαλκάνια, τη Μ. Ασία και τη Μαύρη Θάλασσα²⁹¹. Δακτυλιόσχημα ειδώλια-περίαπτα εντοπίστηκαν στο Διμήνι, τη Βισβίκη²⁹², στη θέση Πλατομαγούλες (ή Παλιομαγούλες) Ριζόμυλου Μαγνησίας, στο σπήλαιο Αλεπότρυπα Διρού, στη θέση Παλιόσκαλα Αγίας (λίμνη Κάρλα)²⁹³, στη θέση Μαγούλα Πευκάκια Μαγνησίας²⁹⁴, στην Αραβησσό Πέλλας -θέση Παλαιοκάστρο-, στο νεκροταφείο στο Τσέπι Μαραθώνα (τάφος 19), στο σπήλαιο Ευριπίδη Σαλαμίνας (Περιστέρια), στο σπήλαιο Θεόπετρας Τρικάλων, στο Μακρύγιαλο Πιερίας, στο λιμναίο οικισμό Ανάργυροι ΙΧb Φλώρινας²⁹⁵, στο σπήλαιο του Κίτσου Καμάριζας Λαυρίου, στο σπήλαιο Ειλειθυίας Αμνισού Ηρακλείου και στο νεκροταφείο της Βάρνας στη Βουλγαρία²⁹⁶. Ακόμη, ένα πλήθος περιάπτων αυτού του τύπου συγκαταλέγεται στο νεολιθικό θησαυρό με άγνωστη προέλευση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθήνας²⁹⁷.

Στον Στρόφιλα εντοπίστηκαν τέσσερα λίθινα δακτυλιόσχημα περιάπτα²⁹⁸. Τα ευρήματα αυτά μαζί με το αργυρό δακτυλιόσχημο περίαπτο που βρέθηκε στον οικισμό της Φτελιάς στη Μύκονο²⁹⁹ αποτελούν τις μοναδικές μαρτυρίες στις Κυκλάδες έως σήμερα. Το γεγονός ότι το σύμβολο αυτό υιοθετήθηκε τόσο στην βραχογραφική τέχνη της θέσης όσο και σε εκείνην της κοσμηματοποιίας-ειδωλοπλαστικής καταδεικνύει την ιδεολογική παγίωσή του μέσα στις νεολιθικές κοινότητες, ενώ παράλληλα αντικατοπτρίζει τις κοινωνικές-θρησκευτικές αντιλήψεις των κατοίκων του Στρόφιλα. Η αποκάλυψη των λίθινων δακτυλιόσχημων περιάπτων τοποθετεί τον Στρόφιλα σε κοινό πολιτισμικό ορίζοντα με θέσεις του Αιγαίου, της Ηπειρωτικής χώρας, των Βαλκανίων, της Μ. Ασίας και της Μαύρης Θάλασσας, όπου εντοπίστηκαν αυτού του είδους τα αντικείμενα. Τέλος, αξιοσημείωτη είναι η σχηματική ομοιότητα που παρουσιάζουν τα δακτυλιόσχημα νεολιθικά περιάπτα-

²⁹⁰ Δημακοπούλου 1998, 17.

²⁹¹ Βλ. Makkay 1985, 3-12. Makkay και Howell 1989.

²⁹² Alram-Stern και Dürner 2015, 439-443.

²⁹³ Tufexis 2016, 361-380.

²⁹⁴ Παπαθανασόπουλος 1996, 338, εικ. 298.

²⁹⁵ Chrysostomou, Jagoulis και Mäder 2015, 24-32.

²⁹⁶ Βλ. σχετ. Ζάχος 2010, 77-91. Πρβλ. Leusch, Armbruster, Pernicka και Slavčev 2015, 353-376, εικ. 4.

²⁹⁷ Ο νεολιθικός θησαυρός περιλαμβάνει πενήντα τρία χρυσά νεολιθικά κοσμήματα που εντοπίστηκαν και κατασχέθηκαν από τις Αρχές το 1997.

²⁹⁸ Televantou 2008, 51. Televantou 2018, 46-47, εικ. 4b.

²⁹⁹ Ζάχος 2010, 82.

ειδώλια με τα τηγανόσχημα σκεύη της Πρωτοκυκλαδικής περιόδου (ΠΚ Ι [Ομάδα Κάμπος] και ΠΚΙΙ [Κέρου-Σύρου], εικ. 64). Τα εν λόγω σκεύη, τα οποία ερμηνεύτηκαν, μεταξύ άλλων, ως σύμβολα γυναικείας θεότητας³⁰⁰, είναι φορείς εγχάρακτων παραστάσεων, όπως σπειρών, ηβικών τριγώνων, πλοίων και ιχθύων³⁰¹, θέματα τα οποία μαρτυρούνται σε υψηλή πυκνότητα στα βραχογραφήματα του Στρόφιλα. Η ανασκαφείας της θέσης επισημαίνεται³⁰² ότι είναι πολύ πιθανή η μεταφορά του δακτυλιόσχημου θέματος από την Τελική Νεολιθική στην κεραμική της ΠΕΧ, όπως αποτυπώνεται στον τύπο των ΠΚ τηγανόσχημων σκευών³⁰³.

B.2. Βραχογραφίες σε άλλες θέσεις της Ανδρου

Εκτός από τον οικισμό του Στρόφιλα, βραχογραφικές παραστάσεις βρέθηκαν επίσης στις θέσεις Βριόκαστρο και Πλάκα. Στη νεολιθική ακρόπολη του Βριοκάστρου εντοπίστηκαν βραχογραφήματα που αποδίδονται με την τεχνική της επίκρουσης, τα οποία εικονίζουν συγγενή με τον Στρόφιλα θέματα, όπως κοιλότητες σε σπειροειδή διάταξη, πλοία και ρόδακες³⁰⁴. Η θέση δεν έχει ανασκαφεί και οι πληροφορίες από την Χρ. Τελεβάντου είναι λιγοστές. Μεταγενέστερες φαίνεται να είναι οι επίκρουστες παραστάσεις που αποκαλύφθηκαν στον Πρωτοκυκλαδικό ΙΙ/ΙΙΙ-Μεσοκυκλαδικό οικισμό της Πλάκας, μικρά τμήματα του οποίου έχουν ανασκαφεί. Οι βραχογραφίες αυτές εμφανίζουν πιο ανεπτυγμένο θεματολόγιο από εκείνο του Στρόφιλα (λ.χ. ανθρώπινη κεφαλή σε φυσικό μέγεθος, βέλη, ζεύγη χεριών, μοτίβο του ηλίου κ.ά.)³⁰⁵, παρουσιάζοντας κυρίως εικονιστικά και συμβολικά θέματα. Ωστόσο, μεταξύ αυτών, μαρτυρούνται βραχογραφήματα κοιλοτήτων που αναπτύσσονται σε σπειροειδή διάταξη, πλοίων, καθώς και των μοτίβων του οκτώσχημου και του δακτυλιόσχημου. Τα εν λόγω βραχογραφήματα παρουσιάζουν εξαιρετική ομοιότητα όσον αφορά στον τρόπο απόδοσής τους με τις αντίστοιχες παραστάσεις του Στρόφιλα. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει πιθανώς είτε μία μεταφορά του πληθυσμού από τον Στρόφιλα στη Πλάκα προς το τέλος της Νεολιθικής με αρχές της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού³⁰⁶ είτε ότι η

³⁰⁰ Λαμπρινουδάκης 1990, 104.

³⁰¹ Βλ. σχετ. Coleman 1985, 191-219, εικ. 5. Broodbank 1989, 331. Μαρθάρη 2005, εικ. 318.

³⁰² Τελεβάντου 2012, 130-131.

³⁰³ Televantou 2018, 46-47.

³⁰⁴ Televantou 2006α, 3, εικ. 2.

³⁰⁵ Τελεβάντου 2012, 132-133. Televantou 2018, 52.

³⁰⁶ Televantou 2018, 62.

ίδρυση του οικισμού της Πλάκας θα πρέπει να αναζητηθεί στην Τελική Νεολιθική περίοδο³⁰⁷.

Αμφότερες οι θέσεις παρέχουν πολύ σημαντικά στοιχεία, καθώς διευρύνουν τον χρονολογικό και γεωγραφικό ορίζοντα των βραχογραφικών μαρτυριών στο νησί. Τα βραχογραφήματα της Πλάκας τεκμηριώνουν την συνέχεια της χρήσης της βραχογραφίας στην Άνδρο και εν γένει στον αιγαιακό χώρο σε περιόδους μεταγενέστερες της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Η αποκάλυψη βραχογραφημάτων σε ολοένα και περισσότερες θέσεις συμβάλλει στη διαμόρφωση ενός ομοιογενέστερου πολιτιστικού πλαισίου. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται διαρκώς περισσότεροι οικισμοί, οι οποίοι χρησιμοποιούν συγγενές εικονογραφικό και συμβολικό θεματολόγιο. Ως εκ τούτου, φαίνεται να συμβαδίζουν αναπτύσσοντας κοινές αντιλήψεις και ιδεώδη. Οι μελλοντικές ανασκαφικές και επιφανειακές έρευνες, τόσο στις θέσεις του Βριοκάστρου και της Πλάκας όσο και στην ευρύτερη περιοχή του νησιού, είναι πιθανό να αποκαλύψουν μία πιο εκτεταμένη χρήση της τέχνης της βραχογραφίας. Παράλληλα, θα μπορούσαν να διευρύνουν το συναφές θεματολόγιο και να προσφέρουν ένα πιο ασφαλές χρονολογικό πλαίσιο ένταξης των βραχογραφημάτων. Θέματα που απηχούν υλικό πλούτο και ιδεολογικό φορτίο, όπως τα πλοία, και μοτίβα με συμβολική διάσταση, όπως οι ανθρώπινες παλάμες και τα δακτυλιόσχημα, θα ήταν χρήσιμο να αποκωδικοποιηθούν ώστε να κατανοήσουμε σε μεγαλύτερο βάθος τη σημασία αυτών των πρώιμων παραστάσεων για τις νησιωτικές κοινότητες.

Γ. Αστυπάλαια - Βαθύ

Οι μοναδικές μαρτυρίες βραχογραφικών παραστάσεων από το νησί της Αστυπάλαιας προέρχονται από τη θέση της προϊστορικής ακρόπολης στο Βαθύ³⁰⁸, η οποία ερευνάται συστηματικά από τον Α. Βλαχόπουλο. Η εγκατάσταση ιδρύθηκε κατά τη μετάβαση από την 4η στην 3η χιλιετία π.Χ. στην απόληξη της χερσονήσου Πύργος, στο ακρωτήριο Ελληνικό³⁰⁹. Λόγω των ογκολιθικών περιβόλων, αναλημματικών τοίχων, πυλών, μονοπατιών και άλλων ισχυρών κατασκευών, θα μπορούσε κανείς να

³⁰⁷ Τελεβάντου 2006α, 6, 12.

³⁰⁸ Σχετ. βλ. Βλαχόπουλος 2013, 2014, 2015α, 2015β, 2016α, 2016β, 2017, 2018, 2019. Πετράκος 2009, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2018 και 2019. Ντούμας 2010.

³⁰⁹ Πετράκος 2012, 40.

την χαρακτηρίσει οχυρωμένη. Η φυσικά προστατευμένη χερσόνησος βρίσκεται στη δυτική ακτογραμμή του Μέσα Νησιού της Αστυπάλαιας και αποτελεί σημαντικό σημείο εποπτείας και ελέγχου της θαλάσσιας οδού που οδηγεί από το ανοιχτό πέλαγος προς το εσωτερικό του κόλπου Βαθύ. Προανασκαφικά στη θέση διακρίνονταν τα λείψανα ογκολιθικών λίθινων περιβόλων, αναλημματικών τοίχων, «πυλίδων», Π-σχημων κατασκευών και άλλων διαμορφώσεων της Πρωτοχαλκής εγκατάστασης, καθώς και μεταγενέστερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, ιδίως της ελληνιστικής εποχής. Την τελευταία πενταετία εξελίσσεται συστηματική ανασκαφή στοχευμένων σημείων, που σκοπό έχει την αποσαφήνιση της εγκατάστασης και της λειτουργίας των εντυπωσιακών ογκολιθικών κατασκευών της.

Βραχογραφίες εντοπίστηκαν σε φυσικούς, επεξεργασμένους και δομημένους λίθους, συμπαγούς δολομιτικού ασβεστόλιθου, στο μεγαλύτερο τμήμα του ακρωτηρίου, όπως στο πλάτωμα του πύργου, στη βόρεια και τη νότια ακτή, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της χερσονήσου. Αποδίδονται κυρίως με την τεχνική της επίκρουσης, ενώ φαίνεται να χρησιμοποιείται ενίοτε και η εγχάραξη, με τη δημιουργία ποικίλου πλάτους και βάθους αυλακώσεων και γλυφών. Το γεγονός αυτό φαίνεται να απηχεί τις δυνατότητες των δημιουργών τους, καθώς και τη χρήση σημαντικού εύρους εργαλειακού εξοπλισμού. Οι παραστάσεις συναντώνται σε ένα πλήθος σημείων της χερσονήσου, όπως σε καταστρώματα και πλευρικά σημεία μονοπατιών, «πυλίδες», περιβόλους, αναλήμματα και φυσικούς βράχους. Η θεματογραφία τους περιλαμβάνει κατά βάση εικονιστικά, συμβολικά και γραμμικά θέματα (πλοία, εγχειρίδια, σπείρες³¹⁰, ρόδακες, αιχμές, δόρατα, βέλη, τόξα, πελέκεις, αβακωτά, τρίγωνα κ.ά.).

Μεγάλη πυκνότητα βραχογραφημάτων παρατηρείται στην έκταση του ανώτερου επίπεδου πλατώματος του ακρωτηρίου Ελληνικό, και ιδιαίτερα στα δυτικά του συγκροτήματος του ελληνιστικού πύργου. Η πυκνότητα επίκρουστων σπειρών στην ανώτερη επίπεδη έκταση που εν συνεχεία κατέλαβε ο πύργος δείχνει ότι η περιοχή αυτή είχε ήδη διαμορφωθεί κατά την 3η χιλιετία π.Χ. ως οργανικό μέρος της εγκατάστασης στο χώρο, που πιθανόν είχε μείνει σκοπίμως αδόμητη. Στο βορειοανατολικό τμήμα της περιοχής αυτής, πάνω στην κάθετη επιφάνεια ριζιμιού βράχου εντοπίστηκε παράσταση επίκρουστου σταυρόσχημου σχεδίου, που πιθανώς

³¹⁰ Συναντώνται είτε μεμονωμένες είτε σε συνθέσεις και σε ένα μεγάλο τυπολογικό εύρος, όπως απλές, διπλές, ολόγλυφες, στικτές κ.ά.

αποδίδει σχηματοποιημένη ανθρώπινη μορφή³¹¹, πλησίον του οποίου έχει απεικονιστεί με διαφορετική γλυφή και σε διαφορετικό βάθος μεγάλου μεγέθους τριγωνικό εγχειρίδιο με T-σχημη λαβή³¹² (εικ. 91). Το συνηθέστερο θέμα στην ευρύτερη αυτή περιοχή, ωστόσο, είναι οι επίκρουστες σπείρες με συνεχόμενη σπειροειδή γλυφή, που απαντούν σε επίπεδες ή ελαφρά επικλινείς επιφάνειες του αναδυόμενου φυσικού γκρίζου βράχου³¹³. Στο βορειοδυτικό τμήμα του ακρωτηρίου, το οποίο αποτελεί και την κύρια οδό πρόσβασης στην ακρόπολη, βραχογραφίες αποκαλύφθηκαν στις παραστάδες «πυλίδων» (εισόδων) που ορίζονται από αυτοφύεις και λαξευμένους βράχους, στις οποίες καταλήγουν διαμορφωμένες ατραποί³¹⁴. Αναγνωρίστηκαν και ταυτίστηκαν δύο κύριες κατασκευές, η «πυλίδα των πλοίων» και η «πυλίδα των εγχειριδίων», που έλαβαν το όνομά τους από αντίστοιχες επίκρουστες παραστάσεις.

Στην «πυλίδα των πλοίων», στη δεξιά με κατεύθυνση προς την ακρόπολη παραστάδα και στην επίπεδη επιφάνεια του κατακόρυφου μεγαλύτερου βραχόλιθου της κατασκευής εικονίζονται τουλάχιστον τρία επίκρουστα κωπήλατα πλοία, μήκους 0.60-0.80 μ. Τα πλοία αποδίδονται με χαρακτηριστική ψηλή πρύμνη και διακοσμημένα ακροστόλια με σχέδια ψαριών και άλλων θεμάτων (εικ. 65). Το ανώτερο πλοίο της σύνθεσης φέρει πιθανώς καμπίνα. Το μεσαίο πλοίο, το μεγαλύτερο εκ των τριών, είναι το μοναδικό που φέρει παράσταση κουπιών, στοιχείο, σύμφωνα με τον ανασκαφέα³¹⁵, πιθανής υποδήλωσης ηγεσίας έναντι των υπολοίπων. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι επίσης η απεικόνιση στο δεξιό άκρο του εν λόγω πλοίου πηδαλίου, στοιχείο που αποσαφηνίζει τη θέση της πρύμνης (δεξιά) και της πλώρης (αριστερά) στα πλοία της σύνθεσης. Η επιλογή της απεικόνισης των πλοίων παράλληλα και σε κάθετη διάταξη, φαίνεται να ήταν σκόπιμη, ώστε να προσδώσει στην παράσταση την ψευδαίσθηση του βάθους πάνω σε μία γραμμική θαλάσσια επιφάνεια, η οποία υποδηλώνεται μέσω οριζόντιας επιμήκους γλυφής στο κατώτερο τμήμα της παράστασης. Με βάση τον εικονογραφικό τους τύπο τοποθετούνται στην ίδια κατηγορία που εντάσσονται τα πλοία που απαντούν στις λίθινες πλάκες από την Κορφή τ' Αρωνιού της Νάξου, στα τηγανόσχημα σκεύη της ΠΚ II περιόδου από τη Χαλανδριανή της Σύρου, καθώς και στις πρωιμότερες βραχογραφίες από τον

³¹¹ Βλαχόπουλος 2015β, 217, πίν. 123α. Βλαχόπουλος 2018, 340, εικ. 25α-β.

³¹² Βλαχόπουλος 2018, 340, εικ. 25α-β.

³¹³ Βλαχόπουλος 2015α, 121, πίν. 96β.

³¹⁴ Πετράκος 2013, 73-74, εικ. 68-71. Βλαχόπουλος 2015α, 119-121.

³¹⁵ Vlachopoulos forthcoming.

Στρόφιλα της Άνδρου. Μία δεύτερη επίκρουστη βραχογραφία πλοίου εντοπίστηκε στη νότια ακτή και μία πιθανή τρίτη παράσταση (εικ. 66) μαρτυρείται βορειότερα αποδοσμένη πάνω σε αυτοφυή βράχο³¹⁶.

Στο ανατολικό πέρας του πλακόστρωτου της ατραπού που διαμορφώνει η «πυλίδα των πλοίων» εντοπίστηκε επίκρουστη στική σπείρα-ρόδακας (εικ. 67), η οποία σχηματίζεται μέσω της πυκνής κυκλικής διάταξης, σε ομόκεντρους κύκλους, αβαθών κοιλοτήτων³¹⁷. Ένας έτερος, όμοιας μορφολογίας, ρόδακας απαντά σε βραχόλιθο της βόρειας ακτής, στο βόρειο όριο του παράκτιου μονοπατιού, που έως σήμερα οδηγεί στην ακρόπολη. Ακόμη, νότιως της κατασκευής Π2 και κοντά στην «πυλίδα των πλοίων» μαρτυρείται βραχογραφία πιθανής παράστασης πελέκεως (εικ. 68)³¹⁸.

Σε μικρή απόσταση και στα ΝΑ της «πυλίδας των πλοίων» υπάρχει η λεγόμενη «πυλίδα των εγχειριδίων», που ορίζεται από έναν μεγάλο κατακόρυφο βράχο και από έναν χαμηλότερο επίπεδο βραχόλιθο εντυπωσιακών διαστάσεων, ο οποίος έχει ονομαστεί συμβατικά ως «βράχος των σπειρών»³¹⁹. Πάνω στην κάθετη επιφάνεια του αυτοφυούς βράχου, απεικονίζονται τουλάχιστον εννέα σε αριθμό εγχειρίδια (εικ. 69α-β), μήκους έως 0.30 μ., που έχουν αποδοθεί κατακόρυφα (η λεπίδα να βλέπει προς το έδαφος) και σε πυκνή ομόρροπη διάταξη. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα³²⁰, αποτελούν τις μοναδικές έως σήμερα μαρτυρίες επίκρουστων εγχειριδίων μεταξύ των βραχογραφημάτων της Τελικής Νεολιθικής και της ΠΕΧ που απαντούν στο Αιγαίο. Παρουσιάζονται σε πλήρη διαμόρφωση, με παράσταση της τριγωνικής λεπίδας που φέρει κεντρική νεύρωση και της Τ-σχημης λαβής τους. Είναι αξιοσημείωτο ότι το μέγεθος όλων των εγχειριδίων της βραχογραφίας (≤ 0.30 μ.) ξεπερνά εκείνο των χάλκινων και αργυρών εγχειριδίων που έχουν αποκαλυφθεί στον Αιγαιακό χώρο.

Στην οριζόντια επιφάνεια του αυτοφυούς, ελάχιστα επικλινούς, «βράχου των σπειρών», που διαμορφώνει το ανατολικό όριο της «ατραπού των εγχειριδίων», έχουν αποδοθεί σε ζώνες-ζωφόρους σπείρες, διαμέτρου έως 0.20 μ., εγχειρίδια, κοιλότητες,

³¹⁶ Βλαχόπουλος 2016α, 240.

³¹⁷ Πετράκος 2014, 46-47, εικ. 40. Βλαχόπουλος 2015β, 217-218, πίν. 124α-β και 125α.

³¹⁸ Βλαχόπουλος 2018, 334, εικ. 11-12.

³¹⁹ Βλαχόπουλος 2019, 283-284, εικ. 24.

³²⁰ Βλαχόπουλος 2017, 376.

καθώς και αδιάγνωστα σχέδια³²¹ (εικ. 70). Σε μέτωπο του ίδιου βράχου, στη βόρεια απόληξή του, απαντά επίσης ένα ακόμη ζεύγος επίκρουστων εγχειριδίων³²². Η μέγιστη πυκνότητα διαφορετικών θεμάτων, που φαίνεται όμως ότι κατανέμονται σε οριζόντια διαταγμένες ομάδες ή ότι σχηματίζουν «ζωφόρους», καθιστούν τον «βράχο των σπειρών» την πυκνότερα διακοσμημένη επιφάνεια στο Βαθύ.

Στη βόρεια ακτή, στην ογκολιθική κατασκευή Π6, αποκαλύφθηκε βραχογραφία σπείρας και σύνθετου γραμμικού σχεδίου (εικ. 92)³²³. Η θέση του ξεχωριστού αυτού συνδυασμού μοτίβων³²⁴, σε βράχο δόμησης ογκολιθικού τοίχου που όριζε κατάστρωμα ανηφορικής οδού, η οποία οδηγούσε από την ακτή προς το ανώτερο πλάτωμα, ερμηνεύτηκε ως πιθανό σήμα καθορισμού της πορείας ή σημείο προσανατολισμού για τους ερχόμενους από τη θάλασσα, αφού η κατασκευή αυτή προσφέρεται για την πρόσδεση μικρού σκάφους. Σε διπλανό σημείο απαντά επίκρουστη παράσταση αιγοειδούς³²⁵, η οποία ομοιάζει με τις αντίστοιχες μορφές που εικονίζονται στις λίθινες πλάκες από την Κορφή τ' Αρωνιού της Νάξου. Σε κατακόρυφους βράχους των αναλημμάτων της ακτής εντοπίστηκαν επίσης επίκρουστες παραστάσεις αβάκων³²⁶, αυξάνοντας το θεματολόγιο αλλά και την πυκνότητα των βραχογραφιών που εντοπίζονται στο Βαθύ.

Βραχογραφήματα απαντούν και στην περιοχή της νότιας κλιτύος του ακρωτηρίου³²⁷. Εντοπίζονται στα δυτικά ανηφορικής οδού που οδηγεί από την ακτή προς το νότιο τμήμα του περιβόλου της ακρόπολης και σε μικρή απόσταση από την περιοχή του επίπεδου πλατώματος του πύργου. Μαρτυρούνται πάνω σε επίπεδες επιφάνειες βράχων, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις αποτελούν τμήματα οδών και θεμελίων κτιρίων. Ιδιαίτερη είναι η σύνθετη παράσταση δύο ζευγών (τρεχουσών) σπειρών εκατέρωθεν κατακόρυφου κεντρικού άξονα, όπου η σύνθεση, τουλάχιστον του ενός, φαίνεται να του προσδίδει ανθρωπόμορφο χαρακτήρα (εικ. 71). Τα δύο αυτά «οφθαλμωτά» μοτίβα, ενισχυόμενα με ένα τρίγωνο στη βάση των σπειρών που τους προσδίδει ακόμα μεγαλύτερη «σωματικότητα», έχουν χαραχθεί σε συμμετρικά σημεία μεγάλου βραχόλιθου.

³²¹ Σύμφωνα με τον ανασκαφέα «στη μεσαία ζώνη του βράχου ξεχωρίζει επίμηκες θέμα με ατρακτοειδή απόληξη, που ταυτίζεται για πρώτη φορά στις βραχογραφίες του Βαθιού, και ίσως αποδίδει εν κατοψει τη χερσόνησο του Πύργου»: Βλαχόπουλος 2019, 284.

³²² Βλαχόπουλος 2015α, 120, πίν. 95β.

³²³ Βλαχόπουλος 2017, 394, εικ. 15.

³²⁴ Σήμερα, με την άνοδο της στάθμης της θάλασσας βρίσκεται κοντά στην επιφάνειά της.

³²⁵ Πετράκος 2009, 119, εικ. 161· βλ. επίσης: Ντούμας 2010, 133-134. Βλαχόπουλος 2014, 94, πιν. 76.

³²⁶ Βλαχόπουλος 2015α, 120, πίν. 96α.

³²⁷ Βλαχόπουλος 2015β, 218, πιν. 126α-β. Πετράκος 2019, 43.

Οι βραχογραφίες της νότιας ακτής εικονίζουν σπείρες, βέλη-δόρατα (εικ. 72), αιχμές, τόξα, εγχειρίδια³²⁸, κοιλότητες, το μοτίβο των ανθρώπινων πελμάτων³²⁹ και αδιάγνωστα θέματα³³⁰ (εικ. 73). Πολύ σημαντική υπήρξε η περίπτωση της αποκάλυψης βραχογραφικής παράστασης πολύκωπου πλοίου³³¹ (τουλάχιστον ενός, εικ. 74), όπως επισημάνθηκε παραπάνω, το οποίο εντάσσεται εικονογραφικά στην ίδια κατηγορία με τα πλοία της ομώνυμης «πυλίδας». Είναι αξιοπρόσεκτο ότι στην περίπτωση αυτή το πλοίο φαίνεται να πλαισιώνεται από το μοτίβο της σπείρας, καθώς και από άλλα αδιάγνωστα σχέδια.

Μεγάλος αριθμός βραχογραφημάτων στην περιοχή αυτή παρίσταται επίσης πάνω σε αυτοφυή λαξευμένο βράχο μεγάλης επιφάνειας, ο οποίος ορίζεται συμβατικά ως «Βράχος του Δίωνος»³³². Στο πλαϊνό τμήμα του βράχου, στην κατακόρυφη επιφάνειά του, είναι χαραγμένη η επιγραφή «ΔΙΩΝ», η οποία χρονολογείται στα τέλη του 5ου με αρχές του 4ου αιώνα π.Χ.³³³. Η εν λόγω επιγραφή τεκμηριώνει τη διαχρονική φιλοξενία του ανθρώπινου στοχασμού στους βράχους του Βαθιού³³⁴. Στην οριζόντια επίπεδη επιφάνεια του βράχου εικονίζονται ρηχές κοιλότητες σε πολύ πυκνή διάταξη και αδιάγνωστα σχέδια κρίκων και κύκλων που αποδίδουν «δακτυλιόσχημο», όπως εκείνα που απαντούν κυρίως στην εικονογραφία της Τελικής Νεολιθικής (Στρόφιλας) και της ΠΕΧ (νήσοι Μικρών Κυκλάδων). Σε κοντινό σημείο, της ίδιας επιφάνειας, αποδίδονται με βαθύτερη χάραξη δύο φαλλόσχημα σχήματα, τα οποία πληρώνονται με κάθετες και οριζόντιες ταινίες και συνδέονται σε διάταξη ορθής γωνίας μέσω παρόμοιου κρίκου που φέρει κοιλότητα στο κέντρο³³⁵.

Τα βραχογραφήματα του Βαθιού χρονολογούνται με ασφάλεια τουλάχιστον στην ΠΚ II περίοδο (2800-2300 π.Χ. - Πολιτισμός Κέρου-Σύρου)³³⁶. Οι

³²⁸ Μεγάλων διαστάσεων βραχογράφημα τριγωνικού «εγχειριδίου» εντοπίστηκε στο κατάστρωμα της κατασκευής E33, το οποίο, όπως μας πληροφορεί ο ανασκαφέας, έχει ανατολικό προσανατολισμό: Βλαχόπουλος 2015β, 221, πιν. 134α.

³²⁹ Βλ. Βλαχόπουλος 2019, 287.

³³⁰ Βλ. Βλαχόπουλος 2016β, 318, εικ. 2-6.

³³¹ Πετράκος 2015, 41.

³³² Βλαχόπουλος 2017, 381-382.

³³³ Βλαχόπουλος 2015β, 221-222, πιν. 135α-β.

³³⁴ Λίγο προγενέστερη (6^{ος} αι. π.Χ.) είναι μία έτερη δίστιχη επιγραφή, που εντοπίστηκε σε πιο απόκεντρο σημείο, στο ανώτατο επίπεδο της χερσονήσου, σε υψόμετρο 52 μ., η όποια αναγράφει βουστροφηδόν και σε δωρικό αλφάβητο τη φράση «Νικασίτιμος οίφε Τιμίονα». Βλ. σχετ. Πετράκος 2014, 47-48, εικ. 41-42. Βλαχόπουλος 2015β, 222-223, πιν. 136β. Βλαχόπουλος και Ματθαίου 2014, 380-382, εικ. 7-8.

³³⁵ Το δακτυλιόσχημο, παρά την εμπλοκή του με τα φαλλόσχημα σχέδια, φαίνεται να είναι πρωιμότερο και σύγχρονο με το έτερο δακτυλιόσχημο που επαναλαμβάνεται στην πρώτη παράσταση: Βλαχόπουλος 2016β, 318.

³³⁶ Δεν λογίζονται ορισμένα από τα βραχογραφήματα του «βράχου του Δίωνος» (φαλλόσχημα κλπ.), οι επιγραφές, καθώς και η σχηματοποιημένη ανθρώπινη μορφή.

βραχογραφίες των πολύκωπων πλοίων παρουσιάζουν μεγάλη εικονογραφική και τυπολογική συγγένεια με τις αντίστοιχες απεικονίσεις σκαφών που απαντούν στα ΠΚ Π τηγανόσχημα σκεύη από τη Χαλανδριανή της Σύρου³³⁷ και στις λίθινες πλάκες από την Κορφή τ' Αρωνιού της Νάξου³³⁸, κάτι που αποτελεί ένδειξη ότι ανάγονται σε περίοδο σύγχρονη με αυτές³³⁹. Επιπλέον, οι τύποι των εικονιζόμενων εγχειριδίων εμφανίζουν εξαιρετική ομοιότητα με τα αντίστοιχα ευρήματα που έχουν αποκαλυφθεί σε τάφους της ΠΚ Π περιόδου. Ο εντοπισμός επίσης ενός πλήθους υλικών ευρημάτων (κεραμικής, λιθίνων, σφραγιδόλιθου κ.ά.) και η χρονολόγησή τους στην ΠΚ Π, αποτελεί ισχυρή ένδειξη για τη χρονολογική απόδοση των βραχογραφημάτων του Βαθιού στην περίοδο αυτή. Ωστόσο, δεν πρέπει να λησμονείται το γεγονός ότι στη θέση η μοναδική περίοδος που έχει τεκμηριωθεί ανασκαφικά είναι αυτή της μετάβασης από την Τελική Νεολιθική στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (τέλος 4ης-αρχές 3ης χιλιετίας π.Χ. -εγχυτρισμοί, ειδώλια³⁴⁰ κ.ά.-)³⁴¹. Ας σημειωθεί ακόμη ότι ο εντοπισμός χάλκινου μικρογραφικού εγχειριδίου στον οικισμό του Στρόφιλα της Άνδρου, εγχειρίδιο που φέρει κεντρική νεύρωση και ομοιάζει σε μεγάλο βαθμό με αυτά που απεικονίζονται στα βραχογραφήματα του Βαθιού, τεκμηριώνει την κατασκευή των όπλων αυτών στο Αιγαίο ήδη από την TN-Χαλκολιθική περίοδο³⁴². Δεν θα αποκλειόταν λοιπόν και οι βραχογραφίες του ακρωτηρίου να ανάγονται σε εκείνον τον χρονολογικό ορίζοντα (TN / ΠΕΧ Ι), πολλώ δε μάλλον που η ανασκαφική τεκμηρίωση υστερότερης φάσης (ΠΕΧ ΙΙ) για την εγκατάσταση στο ακρωτήριο είναι εξαιρετικά ισχνή³⁴³.

Σήμερα, η θέαση των βραχογραφιών στο Βαθύ, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι οι παραστάσεις διακρίνονται μόνο σε συγκεκριμένες ώρες της ημέρας, ιδίως κατά την ανατολή και τη δύση του ηλίου, ενώ η επικρατούσα άποψη που απέδιδε την αδυναμία διάκρισης και αναγνώρισης των βραχογραφημάτων στη μακρόχρονη διαβρωτική δράση των στοιχείων της θάλασσας και του ανέμου, φαίνεται πλέον να μην υποστηρίζεται.

³³⁷ Wedde 2000, 312-314, αρ. 401-412. Marthari 2017, 147-160. Tzouvaras forthcoming.

³³⁸ Ντούμας 1966, 49, 53, σχ. 4, 7.

³³⁹ Βλαχόπουλος 2015β, 224-225.

³⁴⁰ Βλαχόπουλος 2016α, 237, εικ. 8γ. Βλ. επίσης: Vlachopoulos και Angelopoulou in press.

³⁴¹ Σύμφωνα με τον ανασκαφέα η μαρτυρία του εγχυτρισμού ως μεθόδου ταφής φαίνεται να τοποθετεί πλέον την Αστυπάλαια, τουλάχιστον σε αυτόν τον τομέα, σε μία κοινή πολιτισμική πορεία με περιοχές όπου εμφανίζεται η πρακτική αυτή, όπως στις Κυκλάδες, τα Δωδεκάνησα και τη Μ. Ασία. Βλαχόπουλος 2017, 380.

³⁴² Τελεβάντου 2006α, 10, εικ. 8α.

³⁴³ Βλ. Vlachopoulos και Angelopoulou in press.

Μολονότι οι τεχνικές της επίκρουσης και της εγχάραξης δημιουργούν μεγάλη αντίθεση μεταξύ της φυσικής γκρίζας επιφάνειας των λίθων και της ανοιχτόχρωμης επεξεργασμένης επιφάνειας των βραχογραφημάτων, έχει προταθεί από τον ανασκαφέα η πιθανότητα χρήσης χρωστικής ουσίας, με σκοπό τον τονισμό και την ανάδειξή τους, τεχνική ήδη γνωστή στην κεραμική της Πρωτοκυκλαδικής περιόδου (λ.χ. τηγανόσχημα αγγεία ΠΚ I-II περιόδου)³⁴⁴.

Οι βραχογραφίες του Βαθιού φαίνεται να είναι απολύτως εναρμονισμένες τόσο με τις λειτουργικές ανάγκες και τον τρόπο οργάνωσης της εγκατάστασης όσο και με τις πεποιθήσεις των κατοίκων. Οι διαστάσεις τους είναι απόλυτα συνδεδεμένες με τη θέση και ιδιαίτερα με το αντικείμενο της απεικόνισης. Αριθμητικά υπερτερούν οι παραστάσεις των σπειρών και εν συνεχεία των εγχειριδίων και των πλοίων. Είναι αξιοσημείωτο ότι όλα τα βραχογραφήματα διακρίνονται για την εξαιρετική ποιότητα της απόδοσής τους, χωρίς ποτέ να συνοδεύονται από ημιτελή μοτίβα ή να επικαλύπτουν προγενέστερους ορίζοντες βραχογραφιών. Στην περίπτωση αυτή, η εκδοχή της αναγνώρισης ενός διακοσμητικού χαρακτήρα στις παραστάσεις, παρότι δεν αποκλείεται, πιθανώς ανακύπτει ως μία δευτερεύουσα ανάγνωση. Αντιθέτως, φαίνεται να αποτελούν «σημεία»³⁴⁵ μίας συμβολικής εικονογραφικής πλατφόρμας. Είναι ιδιαιτέρως αξιοσημείωτο, ότι παρά τις μαρτυρίες σχηματικών και συμβολικών βραχογραφημάτων, οι παραστάσεις των πλοίων και των εγχειριδίων, θέματα τα οποία αποτελούν πολύ σημαντικούς χρονολογικούς και τεχνολογικούς δείκτες, διακρίνονται για την ως επί το πλείστον ρεαλιστική απόδοσή τους.

Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, τα βραχογραφήματα του Βαθιού είναι πιθανό να επιτελούσαν το ρόλο δεικτών προσανατολισμού και σήμανσης χώρων, καθώς και να απηχούσαν συγκαιρινές κοινωνικές, οικονομικές και θρησκευτικές αντιλήψεις. Η ευρεία κλίμακα απόδοσης ενός μεγάλου αριθμού βραχογραφημάτων, κυρίως πλοίων και εγχειριδίων, προσδίδει στοιχεία μνημειακότητας ανάγοντας την έκφραση σε τέχνη, ενώ παράλληλα υπογραμμίζει μία πρόδηλη πρόθεση ανάδειξης της ευρωστίας της ακρόπολης, που πιθανότατα συνδύαζε οικονομική ισχύ και ικανό σύστημα διοίκησης. Τέλος, το θεματολόγιο και η περίοπτη, σε πολλές περιπτώσεις, θέση των βραχογραφιών αποτελούν στοιχεία που προβάλλουν και τονίζουν την ταυτότητα της ακρόπολης, μίας θέσης με έντονο ναυτικό χαρακτήρα, που φαίνεται να βασιζόταν

³⁴⁴ Βλαχόπουλος 2017, 375-376.

³⁴⁵ Ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται και από τον ανασκαφέα, ίσως όμως με άλλο εννοιολογικό περιεχόμενο: Βλαχόπουλος 2017, 377.

κυρίως σε δραστηριότητες που σχετίζονταν με τη ναυτιλία, τη ναυπηγική τέχνη, το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα.

Δ. Νάξος

Δ.1. Θέσεις βραχογραφιών στο νησί

Σημαντική πηγή μαρτυριών για θέσεις βραχογραφιών πάνω σε ριζιμιούς βράχους και βραχόμαζες στο νησί της Νάξου αποτελεί η σχετική εργογραφία του Μιχ. Μπαρδάνη³⁴⁶, Ναξίου μαθηματικού καταγόμενου από την Απείρανθο της Νάξου, ο οποίος συνέβαλε σε σημαντικό βαθμό στην διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς του νησιού, που στη δεκαετία του 1960 απειλούνταν από λαθροανασκαφές και αρχαιοκαπηλία. Η δεύτερη, και χρονολογικά υστερότερη των επισημάνσεων του Μπαρδάνη, πηγή γνώσης για τις βραχογραφίες της Νάξου αποτελούν οι αναφορές των μελών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, που βασίζονται κυρίως σε επιφανειακές έρευνες. Βραχογραφήματα εντοπίζονται συνολικά σε εννέα³⁴⁷ θέσεις, η πλειονότητα των οποίων βρίσκεται στο ανατολικό και νοτιοανατολικό τμήμα του νησιού (χάρτης 5). Το βραχογραφικό θεματολόγιο περιλαμβάνει στο μεγαλύτερο μέρος του απεικονίσεις σπειρών και κοιλοτήτων. Για την απόδοση των βραχογραφιών χρησιμοποιήθηκε σχεδόν αποκλειστικά η τεχνική της επίκρουσης, ενώ φαίνεται να χρησιμοποιείται ενίοτε και η τεχνική της εγχάραξης.

Ειδικότερα, στον Πάνορμο («Πάνερμο»), στο νοτιοανατολικό τμήμα του νησιού, όπου σε παράκτια θέση φυσικού αγκυροβολίου έχει ανασκαφεί τμήμα οχυρωμένης ΠΚ ακρόπολης, μνημονεύεται βραχογραφία πάνω σε αυτοφυή βράχο που εικονίζει συστάδα πέντε κοιλοτήτων³⁴⁸. Από την ίδια πιθανώς θέση φαίνεται να προέρχεται παράσταση επίκρουστων σπειρών, μερικώς κατεστραμμένων³⁴⁹. Ακολουθώντας, στη θέση «Αμμόδου», στην περιοχή Λυαρίδια, στην ανατολική πλευρά

³⁴⁶ Μπαρδάνης 1963α· 1963β· 1966/67· 1969· 1971· 1988/89.

³⁴⁷ Υπολογίζονται μόνο οι θέσεις στις οποίες οι βραχογραφίες απαντούν αποκλειστικά πάνω σε ριζιμιούς βράχους και βραχόμαζες.

³⁴⁸ Μπαρδάνης 1966/67, 75, αρ. 23, σχ. 11ε. Σήμερα δεν σώζεται.

³⁴⁹ Μπαρδάνης 1971, 2. Λεγάκη 2014, 36, εικ. 13:3.

του νησιού, εντοπίστηκε βραχόμαζα³⁵⁰ που φέρει παράσταση κοιλοτήτων σε σπειροειδή διάταξη. Παράλληλα, βραχογραφίες που αποδίδουν μεγάλη πυκνότητα κοιλοτήτων πάνω σε ριζιμιούς βράχους εντοπίστηκαν στην περιοχή του «Άη Μάμα στου Κάνακη»³⁵¹ (εικ. 75). Στη θέση αυτή, επίσης στην ανατολική ακτή της Νάξου, οι κοιλοότητες παρουσιάζονται ως επί το πλείστον σε οργανωμένη διάταξη, είτε σε παράλληλες σειρές είτε σε σπειροειδή σχηματισμό, ενώ το μέγεθός τους ποικίλει.

Στη θέση «Βαρδάκι του Χειμάρου», στο νοτιοανατολικό τμήμα του νησιού, εντοπίστηκαν δύο βράχοι που φέρουν βραχογραφήματα κοιλοτήτων σε σχηματισμό σπείρας (μία σε κάθε βράχο), καθώς και αδιάγνωστα «σκαλίσματα»³⁵². Επιπλέον, για την ίδια θέση υπάρχουν μαρτυρίες που αφορούν παραστάσεις σπειρών, οι οποίες αποδίδονται σε ζεύγη και εντοπίζονται στην επιφάνεια επτά μεμονωμένων βράχων οδού που οδηγεί σε κτίριο, μπροστά από τις γωνίες του οποίου φαίνεται να έχουν δημιουργεί εξίσου όμοια βραχογραφήματα³⁵³.

Σύμφωνα με τον Χρ. Ντούμα³⁵⁴, βραχογραφική παράσταση σπειρών και κοιλοτήτων πάνω σε ομαλή επιφάνεια βράχου εντοπίστηκε σε περιοχή κοντά στο ΠΚ νεκροταφείο των «Λακκούδων Α» στη ΝΔ πλευρά του νησιού, η οποία παρουσιάζει πιθανώς χρονολογική συνάφεια με αυτό. Βραχογραφίες σπειρών μνημονεύονται επίσης και στη θέση «Κάμινα», «στους Τοίχους», όπου μαρτυρείται ο αριθμός τριών σπειρών πάνω σε αυτοφυή βράχο³⁵⁵, καθώς και στο «προϊστορικό χωριό» του «Σπεδού», όπου αναφέρεται η παρουσία σε βράχο μίας μεμονωμένης σπείρας και σε μονοπάτι μίας ομάδας των τριών³⁵⁶. Τέλος, η Ειρ. Λεγάκη αναφέρει ότι παραστάσεις κοιλοτήτων και επίκρουστα σχέδια εντοπίστηκαν σε ασβεστολιθικούς βράχους στη θέση «Μοναστηριώτισσα» στις Εγγαρές³⁵⁷, στο ΒΔ τμήμα του νησιού. Για την ιδιαιτερότητά της ξεχωρίζει η μοναδική βραχογραφία με εικονιστικό θέμα που προέρχεται από τη θέση «Στα Γκρέμνα του Λίξη», όπου ο Μ. Μπαρδάνης³⁵⁸ εντόπισε «σκαλισμένη πατούσα σε φυσικό μέγεθος» και σπείρα.

³⁵⁰ Μπαρδάνης 1966/67, 74, αρ. 14. Έχει αποσπαστεί από μεγαλύτερο βράχο και βρίσκεται πλέον στο Μουσείο Απειράνθου.

³⁵¹ Μπαρδάνης 1969, 2. Λεγάκη 2014, 11.

³⁵² Λεγάκη 2014, 11, 36, εικ. 13:5.

³⁵³ Μπαρδάνης 1966/67, 71, αρ. 2, 3.

³⁵⁴ Doumas 1977, 121. Τόσο οι σπείρες όσο και οι κοιλοότητες ορίζονται ως «rock-carvings», ενώ δεν δίνεται καμία πρόσθετη πληροφορία σχετικά με την τεχνική και τον τρόπο της απόδοσής τους.

³⁵⁵ Μπαρδάνης 1963β, 2α. Μπαρδάνης 1966/67, 71-72, αρ. 4.

³⁵⁶ Μπαρδάνης 1966/67, 74, αρ. 18 και 19.

³⁵⁷ Λεγάκη 2014, 12, υποσημ. 35 και 36, εικ. 13:4 και 14:1-4.

³⁵⁸ Μπαρδάνης 1963α, 1.

Τόσο η έλλειψη τεκμηρίων όσο και ανασκαφικών δεδομένων αποτελούν συνθήκες που καθιστούν τη χρονολόγηση των βραχογραφιών της Νάξου εξαιρετικά δύσκολη και επισφαλής. Ωστόσο, μία συγκριτική μελέτη των ανωτέρω βραχογραφιών με συγγενείς –τουλάχιστον από εικονογραφικής άποψης- και ακριβέστερα χρονολογημένες βραχογραφίες του ευρύτερου αιγαιακού χώρου (λ.χ. Άνδρος, Αστυπάλαια), πιθανότατα θα δικαιολογούσε την αναγωγή τους στον χρονολογικό ορίζοντα της Τελικής Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού³⁵⁹. Το σύνολο σχεδόν των βραχογραφημάτων εντοπίζεται σε υπαίθριες θέσεις κατά μήκος της νότιας και ανατολικής ακτής του νησιού, η οποία, όπως μαρτυρά η μεγάλη πυκνότητα ΠΚ εγκαταστάσεων και νεκροταφείων, υπήρξε ο «ζωτικός» χώρος συνομιλίας των νησιών που βρίσκονται στα ΝΑ της Νάξου (Μικρές Κυκλάδες) με τη «μητροπολιτική» Νάξο. Ιδιαίτερος αξιοσημείωτη είναι επίσης η αποκλειστική, ως επί το πλείστον, επιλογή απεικόνισης σπειρών και κοιλοτήτων, γεγονός που αναμφίβολα υποδεικνύει την βαρύνουσα σημασία των θεμάτων αυτών για τους κατοίκους του νησιού. Η παρουσία, ωστόσο, βραχογραφιών σε θέσεις στα ΒΔ και ΝΔ του νησιού ανεξαιρέτως διευρύνει τον γεωγραφικό χάρτη των βραχογραφικών μαρτυριών στο νησί, ενώ παράλληλα ενισχύει την πιθανότητα ανεύρεσης νέων βραχογραφημάτων, ιδίως σε οικιστικό και ταφικό περιβάλλον.

Δ.2. Κορφή τ' Αρωνιού

Η Κορφή τ' Αρωνιού είναι ένας χαμηλός και επιβλητικός λόφος, ύψους περίπου 70-80 μέτρων, που βρίσκεται στην νοτιοανατολική ακτή της Νάξου. Στα βόρεια και στα νότια, διατρέχεται από δύο μικρά ρεύματα, του Κοπρέως και του Φασκιανού αντιστοιχώ. Ο λόφος, απόκρημνος σε ορισμένα σημεία των πλευρών του, διακρίνεται για την εξαιρετική εποπτική δυνατότητα που προσφέρει, επιβλέποντας μεγάλο τμήμα της ανατολικής ακτής του νησιού και ιδιαίτερα της περιοχής μεταξύ των σιμοτινών νήσων της Αμοργού, της Κέρου, της Σχοινούσας και των Κουφονησιών. Την ύπαρξη ενός ελλειψοειδούς κτιρίου κοντά στην κορυφή του λόφου αποκάλυψε η διεξαγωγή μικρής ανασκαφικής έρευνας της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας υπό τον Χρ. Ντούμα το 1962³⁶⁰. Εφαπτόμενα με αυτό, δυτικά και

³⁵⁹ Λεγάκη 2014, 25.

³⁶⁰ Ντούμας 1966, 42-44.

νοτιοανατολικά, εντοπίστηκαν τμήματα αναλημματικών τοίχων, τα οποία ανάγονται πιθανότατα σε μεταγενέστερη περίοδο από αυτήν της ανέγερσης του κεντρικού κτιρίου³⁶¹. Κτιριακά θεμέλια αποκαλύφθηκαν και στην περιοχή βορείως και ανατολικά του νεότερου αχυρώνα που βρίσκεται στην κορυφή του λόφου, τα οποία βάσει του τρόπου κατασκευής τους θεωρήθηκαν από τον ανασκαφέα επίσης σύγχρονα³⁶². Στην κατηγορία των υλικών ευρημάτων περιλαμβάνονται όστρακα κεραμικής, χονδροειδών και ευρύστομων αγγείων καθημερινής χρήσης, τμήματα λιθόμυλων, λίθινα πώματα, ένας τριπτήρας και λεπίδες οψιανού, που εντοπίστηκαν στην επίχωση του ελλειψοειδούς δωματίου³⁶³.

Τα σημαντικότερα ευρήματα της έρευνας είναι 3 κινητές λίθινες πλάκες που φέρουν επίκρουστες παραστάσεις στη μία τους πλευρά, οι οποίες εντοπίστηκαν ενσωματωμένες, ως οικοδομικό υλικό, στους σύγχρονους τράφους της βόρειας πλαγιάς του λόφου³⁶⁴. Την ύπαρξη βραχογραφημένων πλακών σε τράφο είχε ήδη επισημάνει ο ιδιοκτήτης και κάτοικος του λόφου Εμμ. Μπαρδάνης, ο οποίος το 1961 εντόπισε και παρέδωσε επτά μαρμάρινες πλάκες στον Μιχ. Μπαρδάνη³⁶⁵. Ας σημειωθεί ότι δύο ακόμη πλάκες³⁶⁶ παραδόθηκαν αρκετά χρόνια αργότερα, η πρώτη το 1997 και η δεύτερη σε άγνωστο χρόνο, αυξάνοντας τον συνολικό αριθμό των σωζόμενων πλακών σε δώδεκα (πίν. 1³⁶⁷, εικ. 76α-δ)³⁶⁸. Οι βραχογραφημένες λίθινες πλάκες εκτίθενται στην Αρχαιολογική Συλλογή Απειράνθου, η οποία φέρει το όνομα του Μιχ. Μπαρδάνη, αφού χάρη σε εκείνον η Συλλογή συγκεντρώνει σημαντικά ευρήματα της προϊστορίας και ιστορίας της Νάξου.

Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε για την δημιουργία των βραχογραφικών παραστάσεων, εξαιρουμένων δύο³⁶⁹, είναι το γκριζωπό μάρμαρο, το οποίο βρίσκεται σε αφθονία τόσο στο λόφο όσο και στη γύρω περιοχή. Πρέπει να τονιστεί ότι η χρήση του γκριζού μαρμάρου δεν περιορίζεται μόνον εδώ, καθώς συναντάται επίσης στην τοιχοποιία του ελλειψοειδούς κτιρίου. Σημαντικό κριτήριο επιλογής των συγκεκριμένων πλακών φαίνεται να αποτέλεσε η ύπαρξη τουλάχιστον μίας εκ φύσεως ομαλής και εκτενούς πλευράς, η οποία θα προοριζόταν ώστε να αποτελέσει

³⁶¹ Ντούμας 1967, 44.

³⁶² Ντούμας 1967, 45.

³⁶³ Ντούμας 1967, 46-47.

³⁶⁴ Ντούμας 1966, 47.

³⁶⁵ Ντούμας 1965, 276.

³⁶⁶ Αρ. 11 και 12 –αδημοσίευτες-, πίν. 1.

³⁶⁷ Ο πίνακας παρατίθεται στο τέλος του παρόντος υποκεφαλαίου.

³⁶⁸ Λεγάκη 2014, 15-16, υποσημ. 56.

³⁶⁹ Οι πλάκες αυτές είναι από λευκωπό μάρμαρο.

την κύρια επιφάνεια εργασίας. Τα πετρογραφήματα έχουν αποδοθεί με την τεχνική της επίκρουσης, με την χρήση ενός λίθινου ή ενδεχομένως, όπως αναφέρει ο Χρ. Ντούμας³⁷⁰, ενός μεταλλινού εργαλείου με οξεία απόληξη, πιθανώς βελονιού-καλεμιού, σε συνδυασμό με κάποιο κρουστικό εργαλείο³⁷¹. Στην περίπτωση των πλακών από γκριζωπό μάρμαρο το βάθος της γλυφής είναι εξαιρετικά μικρό, καθώς ο δημιουργός με την κρουστική απόξεση του φυσικού, εξωτερικού και σκοτεινού φλοιού του λίθου αποκάλυπτε την φωτεινότερη μορφή του εσωτερικού του, που αποτελούσε την κύρια επιφάνεια διαμόρφωσης των σχεδίων. Αντιθέτως, στην περίπτωση των πλακών από λευκωπό μάρμαρο, το βάθος της γλυφής είναι πολύ μεγαλύτερο, καθώς, εφόσον δεν παρατηρείται αλλαγή απόχρωσης στο εσωτερικό του λίθου, ο καλλιτέχνης έπρεπε να επιτύχει την καλύτερη διάκριση των παραστάσεων μέσω του βάθους της έκκρουσης και της φωτοσκίασης.

Στην πλειονότητά τους οι πλάκες της Κορφής τ' Αρωνιού εικονίζουν ανθρώπινες και ζωικές μορφές, ενώ σε δύο περιπτώσεις παριστάνουν πλοίο. Η απεικόνιση των μορφών χαρακτηρίζεται από σχηματικότητα, με έντονο το στοιχείο της αφαίρεσης. Παρά ταύτα, τόσο οι ζωικές όσο και οι ανθρώπινες μορφές, αποδίδονται ρεαλιστικά. Στο σύνολό τους παρουσιάζονται σε κατατομή, με μόνη εξαίρεση τα κέρατα των ζώων, τα οποία εικονίζονται κατ' ενώπιον. Επιπλέον, είναι αξιοσημείωτο ότι στην πλάκα με αρ. 10 (πίν. 1) διαφαίνεται η προσπάθεια απόδοσης ενδύματος στις μορφές³⁷². Ιδιαίτερη προσοχή φαίνεται να δίνεται επίσης σε συγκεκριμένα θέματα, όπως μαρτυρεί η επιθυμία απεικόνισης με ακρίβεια των στοιχείων των πλοίων και των φυσικών χαρακτηριστικών των ζωικών μορφών (κέρατα, ουρές), γεγονός που υποδεικνύει μία πιθανή πρόθεση τονισμού και αναγνώρισης των σχεδίων αυτών.

Ως επί το πλείστον οι βραχογραφικές παραστάσεις χαρακτηρίζονται ως δισδιάστατες. Πρόθεση για απόδοση της ψευδαίσθησης του βάθους διακρίνεται μόνο στις πλάκες με αρ. 1, 3, 4 και 9³⁷³. Η δράση επιτυγχάνεται με την ζωηρή απεικόνιση των άνω άκρων των ανθρώπινων μορφών, που παρουσιάζονται είτε σε προβολή είτε σε έντονη καμπή (λ.χ. αρ. 5), οι οποίες ορισμένες φορές φέρουν όπλα, όπως τόξο (αρ. 2, 12), εγχειρίδιο(;) (αρ. 2, 4) και ρόπαλο (αρ. 6, 9, 10), καθώς και με λεπτομέρειες,

³⁷⁰ Ντούμας 1966, 59.

³⁷¹ Σχετικά με την κατεργασία του λίθου στην αρχαιότητα, βλ.: Μέλφος και Βαβελίδης 2000, 63-76. Μανωλιούδης 2012.

³⁷² Ντούμας 1966, 57.

³⁷³ Ντούμας 1966, 61.

όπως με τις παράλληλες και επιμήκεις γραμμές που αποτυπώνονται κάθετα στη ράχη των ζώων στις πλάκες με αρ. 1 και 10, παριστάνοντας ίσως βέλη.

Η χρονολόγηση των πλακών καθίσταται πολύ δύσκολο εγχείρημα. Η θέση εντοπισμού τους, ως τμήμα της τοιχοποιίας των νεότερων τράφων που βρίσκονται στη βόρεια πλαγιά του λόφου, δυσχεραίνει αυτό το έργο. Ο Χρ. Ντούμας στο κείμενο της δημοσίευσης των πλακών³⁷⁴, ακολουθώντας τα στοιχεία που προέκυψαν από την ανασκαφική έρευνα στο λόφο της Κορφής τ' Αρωνιού, καθώς και τεχνοτροπικά παράλληλα ευρημάτων από την ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου, της νότιας Γαλλίας και της ΝΑ Μ. Ασίας, χρονολόγησε τις λίθινες πλάκες σε μία προχωρημένη φάση της Πρωτοκυκλαδικής περιόδου³⁷⁵. Το γεγονός ότι οι πλάκες στο σύνολό τους εμφανίζουν παρόμοιες διαστάσεις, ως προς το μήκος, το ύψος και το πάχος, καθώς και ομαλή την ανώτερη και κατώτερη επιφάνειά τους, οδήγησε στην υπόθεση ότι πιθανώς συγκροτούσαν κάποιο είδος αρχιτεκτονικής ζώνης («εν είδει ζωφόρου»³⁷⁶) εντοιχισμένης στο ελλειψοειδές κτίριο που αποκαλύφθηκε κοντά στην κορυφή του λόφου. Το θεώρημα αυτό στηρίχτηκε, επίσης, στην εγγύτητα που παρουσιάζει η θέση εντοπισμού των πλακών με το εν λόγω κτίριο. Ως εκ τούτου, καθόσον τα κτιριακά αυτά θεμέλια και τα υλικά ευρήματα (κεραμική³⁷⁷, λίθινα) χρονολογήθηκαν σε μία προχωρημένη φάση της Πρωτοκυκλαδικής περιόδου, δεν θα μπορούσε παρά οι λίθινες πλάκες να ανάγονται σε περίοδο σύγχρονη με αυτά.

Για την τοποθέτηση των πλακών στο β' μισό της 3ης χιλιετίας π.Χ. συνηγόρησαν επίσης και άλλα στοιχεία. Η λίθινη πλάκα με αρ. 8 έφερε λεπτό στρώμα ιζήματος που κάλυπτε τμήμα της απεικονιζόμενης ζωικής μορφής, το οποίο θεωρήθηκε από τον ερευνητή τεκμήριο παλαιότητας των πλακών. Σημαντικό κριτήριο για την ανωγωγή τους σε αυτόν τον χρονολογικό ορίζονται αποτέλεσε επίσης η στενή συγγένεια -ως προς την τεχνική απόδοσης των παραστάσεων και τη θεματογραφία- των πετρογλυφικών της Κορφής τ' Αρωνιού με τα βραχογραφήματα που εντοπίστηκαν στην περιοχή των νοτιοδυτικών Άλπεων, και συγκεκριμένα στο Mont Bego. Η ακμή της βραχογραφικής τέχνης του Mont Bego, με βάση τη διαθέσιμη βιβλιογραφία της εποχής, τοποθετούνταν στη Χαλκολιθική Εποχή (3η

³⁷⁴ Ντούμας 1966.

³⁷⁵ Ντούμας 1966, 62.

³⁷⁶ Ντούμας 1966, 62.

³⁷⁷ Όστρακα χονδροειδών αγγείων της ΠΚ περιόδου εντοπίστηκαν και στους τράφους της βόρειας πλαγιάς του λόφου: Ντούμας 1965, 276.

χιλιετία π.Χ.)³⁷⁸. Την ισχυρότερη, ωστόσο, ένδειξη για την χρονολόγηση των λίθινων πλακών στην ΠΚ II περίοδο, σύμφωνα με τον Χρ. Ντούμα, αποτέλεσε η μεγάλη εικονογραφική και τυπολογική συνάφεια που παρουσιάζουν τα πλοία που εικονίζονται στις εν λόγω πλάκες με τα αντίστοιχα πλοία που απαντούν στα ΠΚ II τηγανόσχημα σκεύη από τη Χαλανδριανή της Σύρου.

Μία πολύ μεταγενέστερη χρονολόγηση των πλακών της Κορφής τ' Αρωνιού προτάθηκε από τον Γ. Κορρέ³⁷⁹. Ακολουθώντας τεχνοτροπικά παράλληλα ευρημάτων από την περιοχή του Δρήρου, του Πρινιά και της Βοιωτίας, αλλά ιδιαίτερα με αφορμή τη μελέτη του R. Pittioni³⁸⁰, όπου απορρίπτεται μία πρόιμη χρονολόγηση των βραχογραφιών της περιοχής των νοτιοδυτικών Άλπεων, ο Γ. Κορρές υποστήριξε την τοποθέτηση των λίθινων πλακών στην 1η χιλιετία π.Χ., και συγκεκριμένα στον 6ο (ή και στον 5ο) αιώνα π.Χ.³⁸¹. Ο ίδιος υπογραμμίζει ότι στοιχεία, όπως η έντονη σχηματοποίηση και γεωμετρικότητα των μορφών, οι πολυπρόσωπες συνθέσεις, η θεματογραφία, καθώς και η δυνατότητα χρήσης των πλακών ως αρχιτεκτονικά μέλη, αποτελούν σημαντικά τεκμήρια μίας όψιμης χρονολόγησής τους, τα οποία συναντώνται τόσο σε ευρωπαϊκό έδαφος όσο και έξω από αυτό³⁸².

Σήμερα είναι κοινώς αποδεκτό ότι οι πλάκες της Κορφής τ' Αρωνιού της Νάξου χρονολογούνται στη μέση 3η χιλιετία π.Χ. Τα νεότερα ευρήματα από τον ευρύτερο αιγαιακό χώρο επιβεβαίωσαν την αναγωγή τους στην περίοδο αυτή. Οι βραχογραφίες που αποκαλύφθηκαν στον Στρόφιλα της Άνδρου (TN), το Βαθύ Αστυπάλειας (ΠΚ II) και το Καστρί της Σύρου (ΠΚ II-III, βλ. σχετ. κεφάλαιο), παρουσιάζουν εξαιρετική συνάφεια –ως προς την τεχνοτροπία και την θεματογραφία– με τις αντίστοιχες παραστάσεις που μαρτυρούνται στις λίθινες πλάκες της Κορφής τ' Αρωνιού. Επιπλέον, η αύξηση του αριθμού των αποκαλυφθέντων ΠΚ II τηγανόσχημων σκευών που φέρουν παραστάσεις πλοίων³⁸³, πλοία τα οποία συγγενεύουν τόσο εικονογραφικά όσο και τυπολογικά με αυτά που απαντούν στις εν λόγω λίθινες πλάκες, ενίσχυσε την αρχική εκτίμηση του Χρ. Ντούμα για την χρονολόγηση των πλακών σε μία προχωρημένη φάση της πρωτοκυκλαδικής

³⁷⁸ Βλ. σχετ. Ντούμας 1966, υποσημ. 45, 46, 55.

³⁷⁹ Κορρές 1967.

³⁸⁰ Κορρές 1967, 2, υποσημ. 3. Για τις νεότερες χρονολογήσεις των βραχογραφημάτων που εντοπίστηκαν στην περιοχή των ανατολικών, κεντρικών και νότιων Άλπεων, βλ. κεφάλαιο II (Μέρος Δεύτερο).

³⁸¹ Κορρές 1967, 6.

³⁸² Κορρές 1967, 3, υποσημ. 1-5.

³⁸³ Βλ. Wedde 2000, 312-314, αρ. 401-412. Marthari 2017, 147-160. Tzovaras forthcoming.

περιόδου. Δεν θα πρέπει να λησμονείται ακόμη ότι οι νεότερες μελέτες που αφορούν στη βραχογραφική τέχνη του Mont Bego τεκμηριώσαν την τοποθέτηση της ακμής της στην 3η χιλιετία π.Χ.³⁸⁴.

Η θεματογραφία των βραχογραφημάτων φαίνεται να συνδέεται άρρηκτα με τις κοινωνικές και οικονομικές όψεις του βίου των ανθρώπων που τις δημιούργησαν. Τα πετρογραφήματα παρουσιάζουν πιθανότατα σκηνές που σχετίζονται με το κυνήγι, την κτηνοτροφία, το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα, αντανakλώντας τις βασικές δραστηριότητες των δημιουργών τους και ενδεχομένως του συνόλου των κατοίκων του νησιού. Για την ιδιαιτερότητά της διακρίνεται η παράσταση της πλάκας με αρ. 5, η οποία απεικονίζει ενδεχομένως σκηνή συμπλοκής πάνω σε πλοίο, καθώς και της πλάκας με αρ. 9, όπου φαίνεται να αποδίδεται η χρονική στιγμή πριν ή μετά την επιτυχή έκβαση της θήρας. Σύμφωνα με τον Χρ. Ντούμα³⁸⁵, στην τελευταία, εάν ευσταθεί η υπόθεση της απεικόνισης σκηνής χορού μετά το πέρας της κυνηγετικής δραστηριότητας, ίσως τελετουργικού χαρακτήρα, τότε αποτελεί μία από τις αρχαιότερες παραστάσεις του θέματος αυτού στο Αιγαίο³⁸⁶. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτο είναι ότι στις παραστάσεις με θέμα το κυνήγι, η κεφαλή των ανθρώπινων μορφών φαίνεται να παρουσιάζει ζωικά χαρακτηριστικά (οξύρρυγχες), στοιχείο το οποίο δεν παρατηρείται στις ανθρώπινες μορφές των υπόλοιπων θεμάτων και ίσως αποδίδεται σε προσωπείο. Η χρήση μάσκας-προσωπείου με ζωικά χαρακτηριστικά μαρτυρείται ήδη από την Παλαιολιθική Εποχή³⁸⁷, με τη χρήση της να συνεχίζει κατά την Μεσολιθική και την Νεολιθική περίοδο. Συνδέεται κυρίως με τελετουργικές και λατρευτικές δραστηριότητες. Στην περίπτωση της Κορφής τ' Αρωνιού φαίνεται, ωστόσο, να αποτελούσε ένα είδος κάλυψης (camouflage) που θα διευκόλυνε το κυνήγι των θηραμάτων.

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, εικάζεται ότι οι λίθινες πλάκες συγκροτούσαν κάποιο είδος αρχιτεκτονικής ζώνης, η οποία βρισκόταν εντοιχισμένη στο ελλειψοειδές κτίριο που αποκαλύφθηκε κοντά στην κορυφή του λόφου. Στο πλαίσιο αυτό, το εν λόγω κτίριο αναγνωρίζεται ως πιθανό ιερό, το οποίο ενδεχομένως λειτουργούσε παράλληλα ως βάση εποπτείας της ευρύτερης περιοχής³⁸⁸. Οι πλάκες εκτιμάται ότι αποτελούν αφιερώματα των πιστών, λαμβάνοντας έτσι θρησκευτικό και

³⁸⁴ Huet 2017, 1-23. Huet και Bianchi 2016, 105–118.

³⁸⁵ Ντούμας 1966, 58-59.

³⁸⁶ Ντούμας 1990, 159.

³⁸⁷ Βλ. κεφάλαιο ΙΙΑ (Μέρος Δεύτερο).

³⁸⁸ Ντούμας 1966, 64. Κορρές 1967, 3. Λαμπρινουδάκης 1990, 99-100. Μπουλώτης 2005, 38. Stampolidis και Sotirakopoulou 2011, 93-94.

τελετουργικό χαρακτήρα³⁸⁹. Οι μικρές τεχνοτροπικές διαφορές που παρουσιάζουν οι μορφές που απεικονίζονται στις εν λόγω λίθινες πλάκες εικάζεται ότι οφείλονται στη δημιουργία από διαφορετικά χέρια. Ωστόσο, η θεωρία της ένταξης των πλακών σε ζωφόρο, δηλαδή η αναγνώριση της ιδιότητάς τους ως πρώιμα «αρχιτεκτονικά γλυπτά», φαίνεται να είναι ιδιαίτερος προβληματική. Μολαταύτα, οι λίθινες πλάκες της Κορφής τ' Αρωνιού διακρίνονται για την μοναδικότητά τους τόσο στη νησί της Νάξου όσο και στον ευρύτερο αιγαιακό και ηπειρωτικό χώρο. Με εξαίρεση τα πρωιμότερα βραχογραφήματα που απαντούν σε δόμους του τείχους του οικισμού του Στρόφιλα της Άνδρου, οι εν λόγω πλάκες αποτελούν τα μοναδικά παραδείγματα «βραχογραφημένων» κινητών λίθινων πλακών που φέρουν εικονιστικές παραστάσεις έντονου αφηγηματικού χαρακτήρα.

Πίνακας 1. Οι επίκρουστες πλάκες από την Κορφή τ' Αρωνιού³⁹⁰.

Αριθμός Είδος	Υλικό	Σχήμα	Διαστάσεις (σε μέτρα)	Παράσταση	Διαστάσεις παράστασης, βάθος γλυφής (σε μέτρα)	Αναφορά
1. Τεμάχιο	Φαιό μάρμαρο	Ακανόνιστο	0,21 x 0,12 x 0,11	Ζώο και ανθρώπινη μορφή. Σκηνή κυνηγιού(;).	0,10 x 0,15, <0,0005	Ντούμας 1966, σχ. 3
2. Τεμάχιο	Λευκό μάρμαρο	Ακανόνιστο	0,34 x 0,12 x 0,175	Πλοίο πάνω στο οποίο βρίσκεται ζώο, ενώ αριστερά επιβιβάζεται ανθρώπινη μορφή. Σκηνή απόπλου(;).	0,30 x 0,125, 0,002	Ντούμας 1966, σχ. 4

³⁸⁹ Goodison 2008, 423.

³⁹⁰ Η αρίθμηση των πλακών ακολουθεί τη δημοσίευση του Χρ. Ντούμα και τη νεότερη έρευνα της Ειρ. Λεγάκη. Ντούμας 1966. Λεγάκη 2014.

Αριθμός Είδος	Υλικό	Σχήμα	Διαστάσεις (σε μέτρα)	Παράσταση	Διαστάσεις παράστασης, βάθος γλυφής (σε μέτρα)	Αναφορά
3. Τεμάχιο	Φαιό μάρμαρο	Επίμηκες	0,395 x 0,135 x 0,09	Δύο ζώα (σκύλος και αιγοειδές) και ανθρώπινη μορφή. Σκηνή κυνηγιού(;).	0,34 x 0,11, <0,0005	Ντούμας 1966, σχ. 5
4. Πλάκα	Φαιό μάρμαρο	-	0,285 x 0,155 x 0,42	Ελάφι και ανθρώπινη μορφή. Σκηνή κυνηγιού(;).	0,22 x 0,13, <0,0005	Ντούμας 1966, σχ. 6
5. Τεμάχιο	Φαιό μάρμαρο	Ακανόνιστο	0,34 x 0,20 x 0,21	Πλοίο πάνω στο οποίο βρίσκονται δύο ανθρώπινες μορφές. Σκηνή συμπλοκής(;).	0,20 x 0,135, <0,0005	Ντούμας 1966, σχ. 7
6. Πλάκα	Φαιό μάρμαρο	Ορθογώνιο	0,33 x 0,115 x 0,19	Ζώο πλαισιωμένο από τρεις ανθρώπινες μορφές. Σκηνή κυνηγιού ή ποιμνιοβοσκής(;).	0,26 x 0,11, <0,0005	Ντούμας 1966, σχ. 8
7. Πλάκα	Λευκωπό μάρμαρο	(σπασμένη στα δύο)	0,28 x 0,115 x 0,24	Ζώο και ανθρώπινη μορφή. Βουκολική σκηνή(;).	0,215 x 0,13, 0,002	Ντούμας 1966, σχ. 9
8. Πλάκα	Φαιό μάρμαρο	-	0,48 x 0,13 x 0,27	Αιλουροειδές και ανθρώπινη μορφή. Σκηνή κυνηγιού(;).	0,29 x 0,11, <0,0005	Ντούμας 1966, σχ. 10

Αριθμός Είδος	Υλικό	Σχήμα	Διαστάσεις (σε μέτρα)	Παράσταση	Διαστάσεις παράστασης, βάθος γλυφής (σε μέτρα)	Αναφορά
9. Τεμάχιο	Φαιό μάρμαρο	Ακανόνιστο	0,32 x 0,195 x 0,335	Τρεις ανθρώπινες μορφές με υψωμένα χέρια σε κυκλική διάταξη. Σκηνή κυνηγιού (ορμή για τη σύλληψη ενός ζώου) ή χορού (μετά την επιτυχή έκβαση του κυνηγιού)(;).	0,22 x 0,13, <0,001	Ντούμας 1966, σχ. 11
10. Πλάκα	Φαιό μάρμαρο	-	0,41 x 0,185 x 0,40	Ζώο μεταξύ δύο ανθρώπινων μορφών. Σκηνή κυνηγιού(;).	0,26 x 0,14, 0,0005 - 0,001	Ντούμας 1966, σχ. 12
11. Πλάκα	-	-	0,54 x 0,13 x 0,23	Δύο αντωπά κερασφόρα ζώα.	-	Αρ. ευρετηρίου MA 1200. Λεγάκη 2014, 15-16, υποσημ. 56
12. Πλάκα	-	-	0,23 x 0,417 x 0,32	Ζώο και δύο ανθρώπινες μορφές. Σκηνή κυνηγιού(;).	-	Αρ. ευρετηρίου MA 619. Λεγάκη 2014, 15-26, υποσημ. 56

Δ.3. Λίθινες κινητές πλάκες με επίκρουστες παραστάσεις από την ευρύτερη περιοχή της Νάξου

Ο ερευνητής της Κορφής τ' Αρωνιού³⁹¹ μας πληροφορεί επίσης για άλλες κινητές λίθινες πλάκες με επίκρουστες παραστάσεις, οι οποίες εντοπίστηκαν στην ευρύτερη περιοχή της ανατολικής ακτής της Νάξου. Από τη θέση «Στενό», που βρίσκεται στην περιοχή Λυαρίδια (Λυγαρίδια), προέρχεται πλάκα ακανόνιστου σχήματος, από γκριζωπό μάρμαρο, που παρουσιάζει επίκρουστη παράσταση οφιοειδούς γραμμής, η οποία εικάζεται ότι αποδίδει μορφή φιδιού³⁹². Στη γειτονική περιοχή της Μουτσούνης (Μουτσούνα), εντοπίστηκε πλάκα³⁹³, κυκλικού σχήματος³⁹⁴, που φέρει τόσο στις δύο επίπεδες πλευρές όσο και στην περιφέρειά της επίκρουστες παραστάσεις (εικ. 77). Στην μία επίπεδη όψη εικονίζονται δύο επάλληλες σειρές ρηχών βαθύνσεων σε ελικοειδή διάταξη και στην άλλη όψη σπείρα, ενώ στην περιφέρεια παρουσιάζεται πιθανότατα η μορφή του σκορπιού. Στην Αρχαιολογική συλλογή της Απειράνθου μαρτυρούνται δύο ακόμη πλάκες με διακόσμηση επίκρουστων παραστάσεων. Η πρώτη (εικ. 78), ωοειδούς σχήματος, φέρει επάλληλες, κυκλικής διάταξης, σειρές κοιλοτήτων που αναπτύσσονται γύρω από μία μεγαλύτερη κεντρική κοιλότητα, ενώ η δεύτερη, τετράγωνου (ή ορθογώνιου) σχήματος, απεικονίζει μικρότερο αριθμό κοιλοτήτων σε άτακτη διάταξη³⁹⁵.

Όλες οι πλάκες χρονολογήθηκαν στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (β' μισό της 3ης χιλιετίας π.Χ.)³⁹⁶. Η αναγωγή τους στην περίοδο αυτή βασίστηκε κυρίως στην τεχνοτροπική συνάφεια που παρουσιάζουν οι παραστάσεις των εν λόγω πλακών με τα αντίστοιχα πετρογλυφικά μοτίβα που αποκαλύφθηκαν στη θέση της Κορφής τ' Αρωνιού. Ο εντοπισμός ακόμη σε κοντινή περιοχή, στη θέση Κορφάρι των Αμυγδαλιών (Πάνορμος), συγγενών λίθινων πλακών, οι οποίες χρονολογήθηκαν στην ίδια περίοδο (ΠΚ ΙΙ), αποτέλεσε επίσης ένα σημαντικό σημείο αναφοράς.

Συγκεκριμένα, κατά την ανασκαφή της Πρωτοκυκλαδικής ακρόπολης στη θέση Κορφάρι των Αμυγδαλιών (Πάνορμος), αποκαλύφθηκαν τέσσερις πλακοειδείς κινητοί λίθοι με επίκρουστες παραστάσεις στην μία τους πλευρά³⁹⁷. Ο πρώτος³⁹⁸,

³⁹¹ Βλ. Ντούμας 1966.

³⁹² Ντούμας 1966, 63, σχ. 13, πίν. 41α.

³⁹³ Αρ. ευρ. 292 της Αρχαιολογικής Συλλογής Απειράνθου. Ντούμας 1990, 159. εικ. 164.

³⁹⁴ (Μεγ. διαμ. 0,48 μ.).

³⁹⁵ Ντούμας 1966, 63, πίν. 41β-γ.

³⁹⁶ Ντούμας 1966, 63.

³⁹⁷ Δεβετζή 2014, 356-360.

ορθογώνιου σχήματος, ο οποίος εντοπίστηκε ενσωματωμένος στην τοιχοποιία κτιρίου (Δωμάτιο 17), φέρει παράσταση κοιλοτήτων σε ακαθόριστη διάταξη³⁹⁹. Ο δεύτερος (εικ. 79), πιθανώς κυκλικού σχήματος⁴⁰⁰, παρουσιάζει πυκνή συγκέντρωση κοιλοτήτων και φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε, εξίσου, ως οικοδομικό υλικό. Είναι αξιοσημείωτο ότι για την απόδοση των πετρογλυφικών αυτών εικάζεται ότι ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκε εργαλείο από σμύριδα. Οι άλλες δύο πλάκες⁴⁰¹ εντοπίστηκαν στην περιοχή γύρω από την ακρόπολη και φέρουν ακατάληπτες επίκρουστες παραστάσεις⁴⁰². Είναι φανερό ότι η θέση εντοπισμού τουλάχιστον των δύο πρώτων λίθων, σε συνάρτηση με τον τρόπο αξιοποίησής τους, υποδεικνύει ότι βρίσκονταν σε δεύτερη χρήση και ότι πιθανώς μεταφέρθηκαν σε αυτήν την κατάσταση διατήρησης από άλλη περιοχή με σκοπό την οικοδόμηση του οικισμού⁴⁰³. Ως εκ τούτου, προσφέρεται ένας ασφαλής χρονολογικός ορίζοντας για την αναγωγή των πλακών, οι οποίες χρονολογούνται τουλάχιστον στην ΠΚ II, που αποτελεί και την περίοδο οικοδόμησης του οικισμού⁴⁰⁴.

Δ.4. Λίθινες κινητές πλάκες με επίκρουστες παραστάσεις στο υπόλοιπο Αιγαίο.

Μία συγκριτική μελέτη

Ο εντοπισμός κινητών λίθων με παράσταση κοιλοτήτων στην μία τους πλευρά, συχνά σε δεύτερη χρήση ως δομικό υλικό, αποτελεί σύνηθες φαινόμενο που απαντά στον ευρύτερο Αιγαιακό χώρο⁴⁰⁵ και ιδίως στα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου. Πιο

³⁹⁸ Δεβετζή 2014, 357, εικ. 4.17:1. Διαστάσεις (σε μέτρα): 0,32 x 0,27 x 0,11.

³⁹⁹ Ο βαθμός διατήρησής του (σπασμένος) δεν επιτρέπει τον ακριβή προσδιορισμό της παράστασης. Ωστόσο, φαίνεται να παρουσιάζονται δύο σειρές κοιλοτήτων που τείνουν να σχηματίζουν οξεία γωνία. Πιθανώς αποτελούσαν τμήμα μίας μεγαλύτερης σκηνής που απεικόνιζε κάποιο γραμμικό σχέδιο: Δεβετζή 2014, 360.

⁴⁰⁰ Όπως και στην πρώτη περίπτωση, ο λίθος και η βραχογραφική επιφάνεια σώζονται σε αποσπασματική μορφή.

⁴⁰¹ Στην παρούσα μελέτη οι όροι «κινητός λίθος» και «κινητή πλάκα» χρησιμοποιούνται ως ταυτόσημοι, καθώς βιβλιογραφικά δεν υπάρχει κάποιος σαφής διαχωρισμός τους. Παρά ταύτα, ως «κινητός λίθος» θα μπορούσε να προσδιοριστεί κάθε κινητή βραχώμαζα που φέρει παράσταση κοιλοτήτων ή σπειρών, ενώ ως «κινητή πλάκα» κάθε κινητή πλακοειδής πέτρα που φέρει οποιαδήποτε μορφή παράστασης πλην σπείρας και κοιλοτήτων, της οποίας το σχήμα και οι διαστάσεις είτε έχουν επιλεγεί εξ αρχής με συγκεκριμένο σκοπό είτε έχουν διαμορφωθεί κατόπιν της επιλογής του λίθου.

⁴⁰² Δεβετζή 2014, 359, εικ. 4.18:1-2. Διαστάσεις (σε μέτρα): [0,30 x 0,23 x 0,15] και [0,46 x 0,23 x 0,105].

⁴⁰³ Δεβετζή 2014, 358.

⁴⁰⁴ Αγγελοπούλου 2014, 505-509.

⁴⁰⁵ Βλ. επίσης κεφάλαια Ηρακλείας, Κέρου - Δασκαλιού. Ενδεικτικά αναφέρονται επίσης: α. Πλακοειδής ασβεστολιθικός λίθος με παράσταση ρηχών κοιλοτήτων σε σπειροειδή διάταξη

συγκεκριμένα, πλάκα με βαθύνσεις (εικ. 80) εντοπίστηκε στον προϊστορικό οικισμό της Σκάλας Σωτήρος Θάσου⁴⁰⁶, ενσωματωμένη στην τοιχοδομία της ΝΔ πύλης του τείχους της εγκατάστασης, η οποία ανάγεται στην αρχαιότερη φάση οικοδόμησης του οικισμού (Σκάλα Σωτήρος Πα - πριν από τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ.)⁴⁰⁷. Ο εντοπισμός της σε αυτό το σημείο του περιβόλου προσφέρει ένα *Terminus ante quem* για την ασφαλή χρονολόγησή της τουλάχιστον πριν από τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. Επιπλέον, η δεύτερη αξιοποίησή της ως οικοδομικό υλικό, υποδεικνύει σαφώς την ύπαρξη μίας προγενέστερης φάσης χρήσης, που ανάγεται πιθανότατα στην ΠΕΧ Ι, ή ακόμη και στην Τελική Νεολιθική, περίοδος που μαρτυρείται ήδη σε άλλες θέσεις του νησιού, όπως στο Καστρί, τον Άγιο Αντώνιο Ποτό και τα Λιμενάρια. Σε αυτό συγκλίνει και η παρουσία κεραμικής της ΠΕΧ Ι (β' μισό της 4ης χιλιετίας π.Χ.) σε περιοχή εκτός του περιβόλου της εγκατάστασης. Εξάλλου, η αποκάλυψη οικιστικών καταλοίπων ενός συγκροτήματος οικημάτων, σε μικρή απόσταση νοτίως του περιβόλου του οικισμού, και η χρονολόγησή τους στην ΠΕΧ ΙΙ (2800-2500 π.Χ., σε απόλυτες τιμές), διευρύνει χρονικά και χωρικά την εγκατάσταση στο χώρο. Η ίδια εικόνα απαντά και στην Τροία Ι, όπου τμήματα λίθινης πλάκας με κοιλότητες και ανθρωπόμορφης ανάγλυφης στήλης είχαν χρησιμοποιηθεί ως υλικά δόμησης του οικισμού⁴⁰⁸. Το γεγονός αυτό ενισχύει την άποψη της ένταξης της Θάσου, κατά την ΠΕΧ, σε μία «πολιτισμική κοινή», η οποία περιελάμβανε την περιοχή των παραλίων της Μακεδονίας-Θράκης, των νησιών του ΒΑ Αιγαίου και των παραλίων της ΒΔ Μ. Ασίας⁴⁰⁹.

αποκαλύφθηκε σε ΠΚ στρώμα στον προϊστορικό οικισμό του Ακρωτηρίου Θήρας. β. Βραχόλιθος με παράσταση αβαθών κοιλότητων σε πυκνή διάταξη εντοπίστηκε σε αναλημματικό τοίχο στην ανατολική πλαγιά της προϊστορικής ακρόπολης στη θέση Βαθύ Αστυπάλαιας: Βλαχόπουλος 2019, 282, εικ. 23.

⁴⁰⁶ Από τον προϊστορικό οικισμό της ΠΕΧ προέρχονται, επίσης, ολόκληρες και σε αποσπασματική μορφή ανθρωπομορφικές στήλες, του τύπου *menhir*. Οι περισσότερες εντοπίστηκαν ενσωματωμένες, ως οικοδομικό υλικό, σε σημείο του τείχους, το οποίο ανάγεται στην αρχαιότερη φάση οικοδόμησης του οικισμού (Σκάλα Σωτήρος Πα), που εντοπίζεται στο δυτικό και νότιο σκέλος του. Σύμφωνα με ραδιοχρονολογήσεις η κτιριακή αυτή φάση χρονολογείται λίγο πριν τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. Βλ. σχετ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1988· 1991· 1992· 1993. Παπαδόπουλος, Αριστοδήμου, Κουγιουμτζόγλου και Μεγαλούδη 2003. Παπαδόπουλος, Παπαλαζάρου και Τσουτσουμπή 2010. Koukouli-Chrysanthaki και Papadopoulos 2016. Η οικιστική φάση ΙΙ (α, β, γ) του οχυρωμένου οικισμού, σύμφωνα με τις έως σήμερα αποκτηθείσες ραδιοχρονολογήσεις τοποθετείται μεταξύ του 2561 και 2138 π.Χ.: Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1993, 535, πίν. 1.

⁴⁰⁷ Παπαδόπουλος, Παπαλαζάρου και Τσουτσουμπή 2010, 427.

⁴⁰⁸ Blegen, Caskey και Rawson 1950, 157, εικ. 193-194.

⁴⁰⁹ Βέβαια, όσον αφορά στην αρχιτεκτονική αυτής της περιόδου, η Θάσος απομακρύνεται από τις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, εμφανίζοντας περισσότερα κοινά με την πόλη της Τροίας Ι, τα νησιά των Κυκλάδων (Πάνορμος Νάξου, Καστρί Σύρου), καθώς και με περιοχές της δυτικής Μεσογείου.

Κινητός λίθος, μεγάλων διαστάσεων, με παράσταση κοιλοτήτων εντοπίστηκε επίσης ενσωματωμένος στην τοιχοποιία κτίσματος (κτίριο VII) του προϊστορικού οικισμού της ΠΕΧ στον λόφο του Αγίου Αντώνιου Ποτού⁴¹⁰ (Θάσου). Χρονολογείται σε προχωρημένη φάση της ΠΕΧ (μετά τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ.), αν και ενδεχομένως είναι πρωιμότερος, είτε της Τελικής Νεολιθικής είτε της φάσης μετάβασης προς την ΠΕΧ, περίοδοι που εντοπίστηκαν αμφότερες σε κατώτερα ανασκαφικά στρώματα⁴¹¹. Στη θέση Λιμενάρια (Θάσου), σε λιθόστρωτο δάπεδο, πάνω στο οποίο αποκαλύφθηκαν δεκαπέντε λίθοι τοποθετημένοι σε κάθετη διάταξη και δίπλα σε τοίχο, ο οποίος χρονολογείται στην ΠΕΧ III, εντοπίστηκε ωειδής επίπεδος λίθος (εικ. 81) που εικονίζει τριάντα ρηχές κοιλότητες σε περιμετρική διάταξη γύρω από μία κεντρική. Το εύρημα αυτό, όπως και οι υπόλοιπες κινητές λίθινες πλάκες με βαθύνσεις, εκτιμάται ότι ανήκει στην κατηγορία των τραπεζών προσφορών (κέρνων) του νοτίου Αιγαίου⁴¹² και της Μινωικής Κρήτης, παρά το γεγονός ότι τα αντικείμενα αυτά εμφανίζονται εξαιρετικά σπάνια στην περιοχή του βορείου Αιγαίου. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι ο τρόπος διάταξης των κοιλοτήτων του εν λόγω λίθου θυμίζει το χαρακτηριστικό μοτίβο που φέρουν οι σφραγίδες της Μέσης Νεολιθικής περιόδου στη Θεσσαλία⁴¹³, γεγονός που δημιουργεί ερωτήματα σχετικά με την παράδοση των μοτίβων αυτών, τη λειτουργικότητα και τον συμβολισμό τους.

Τέλος, η ίδια εικόνα απαντά και στην Πολιόχνη. Σε πλακόστρωση μικρού δρόμου της κόκκινης περιόδου (ΠΕΧ II) εντοπίστηκε σε δεύτερη χρήση, ως οικοδομικό υλικό, λίθινη κινητή πλάκα⁴¹⁴, τριγωνικού σχήματος, η οποία έφερε δύο τέμνουσες, κυκλικής διάταξης, σειρές κοιλοτήτων. Η πλάκα, ασβεστολιθικού πετρώματος, προερχόταν πιθανότατα από πρωιμότερη οικιστική φάση. Και σε αυτήν την περίπτωση συνδέθηκε με την κατηγορία των τραπεζών προσφορών, ωστόσο εκτιμάται ότι ενδεχομένως είχε το χαρακτήρα του παιχνιδιού⁴¹⁵.

⁴¹⁰ Παπαδόπουλος, Νερατζής και Τσουτσουμπέη 2014, 374.

⁴¹¹ Παπαδόπουλος, Νερατζής και Τσουτσουμπέη 2014, 375.

⁴¹² Σχετικά με την ερμηνεία βλ. Papadopoulos και Malamidou 2008, 432-433.

⁴¹³ Prijatelj 2007, 245, εικ. 11.

⁴¹⁴ Η πλάκα έχει χαθεί. Αρχοντίδου, La Rosa, Di Vita και Μενδώνη 1997, 94, σχ. 1.

⁴¹⁵ Αρχοντίδου, La Rosa, Di Vita και Μενδώνη 1997, 95.

Ε. Ηρακλειά

Για τις βραχογραφίες της Ηρακλειάς (χάρτης 6) πληροφορούμαστε κυρίως από αναφορές και υποδείξεις της τοπικής Κοινότητας, διαφόρων φιλόρχαιων, καθώς και από μέλη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας⁴¹⁶. Όλο το υλικό προέρχεται από προκαταρκτικές παρατηρήσεις και επιφανειακές έρευνες. Στο νησί μαρτυρούνται πάνω από 25 βραχογραφήματα, πολλά με ηλιακό προσανατολισμό, αριθμός κατά πολύ μεγαλύτερος κατ' αναλογία και συγκριτικά με τις αντίστοιχες βραχογραφικές παραστάσεις που έχουν αποκαλυφθεί στις γειτονικές νήσους. Ωστόσο, κατά καιρούς, ο αριθμός τους αυξομειώνεται είτε λόγω της αποκάλυψης νέων παραστάσεων είτε λόγω της φθοράς των ήδη προϋπαρχόντων. Η καταστροφή τους συνδέεται αφενός με παλαιότερες πεποιθήσεις που υποστηρίζουν ότι οι παραστάσεις αποτελούν σημεία υπόδειξης θησαυρών και αφετέρου με νεότερες εργασίες, όπως γεωργικές και διάνοιξης νέων οδών⁴¹⁷.

Βραχογραφίες εντοπίζονται στο μεγαλύτερο τμήμα του νησιού, κυρίως στα βορειοδυτικά, βόρεια, βορειοανατολικά, καθώς και στην περιοχή της ενδοχώρας. Απαντούν πάνω σε επίπεδους ριζιμιούς βράχους και αποσπασμένες βραχόμαζες μαρμάρου (ημι-μάρμαρο) και κρητιδικού ασβεστόλιθου. Στο σύνολό τους απεικονίζουν σπείρες και κοιλότητες⁴¹⁸. Δημιουργούνται ως επί το πλείστον με την τεχνική της επίκρουσης, με τη χρήση πιθανώς, όπως και στα γειτονικά νησιά, ενός λίθινου ή μετάλλινου εργαλείου με οξεία απόληξη, ενδεχομένως σμύριδας. Το μέταλλευμα αυτό απαντά σε μεγάλη πυκνότητα στις περιοχές εντοπισμού βραχογραφικών παραστάσεων, όπως στον Άγιο Μάμα, τη Βορινή Σπηλιά και τον Άγιο Αθανάσιο, όπου μαρτυρούνται ευρείας έκτασης σμυριδωρυχεία.

Στα δυτικά της περιοχής της Βορινής Σπηλιάς και σε μικρή απόσταση από την ακτή εντοπίστηκε βραχογραφία επίκρουστης σπείρας πάνω σε ριζιμιό βράχο. Σύμφωνα με την Ειρ. Λεγάκη, παράσταση του ίδιου θέματος απαντά και στην περιοχή της Αλμινιάς⁴¹⁹. Στη θέση Άγιος Μάμας⁴²⁰, λίγα μέτρα νοτίως της ομώνυμης

⁴¹⁶ Βλ. ενδεικτικά: Κανάκης 2010, Λεγάκη 2006· 2007.

⁴¹⁷ Παπουτσάκης 1972, 110, σημ. 11· Γαβαλάς 2010, 55.

⁴¹⁸ Λεγάκη 2016, 112, εικ. 3-14. Κανάκης 2010, 76-81, εικ. 2-24.

⁴¹⁹ Λεγάκη 2016, 112, εικ. 13, υποσημ. 15.

⁴²⁰ Αναφέρεται και ως «Άγιος Μάμαντας».

εκκλησίας, αποκαλύφθηκαν δύο σύνολα βραχογραφημάτων⁴²¹⁴²². Το πρώτο (εικ. 82), περιλαμβάνει μία επίκρουστη, μεγάλης διαμέτρου, μονή σπείρα, αποδοσμένη πάνω σε οριζόντια επιφάνεια βράχου, όπου σε απόσταση μόλις μερικών εκατοστών από την αυτήν, σε τμήμα της ίδιας επιφάνειας, το οποίο έχει πλέον αποκοπεί, παρουσιάζεται επίσης ένας μικρός αριθμός ρηχών κοιλοτήτων σε άτακτη ή σπειροειδή διάταξη. Το δεύτερο σύνολο, εντοπίστηκε λίγα μέτρα μακρύτερα, εξίσου σε οριζόντια επιφάνεια αυτοφυούς βράχου, απεικονίζοντας μία μικρότερη επίκρουστη σπείρα, δίπλα στην οποία έχει αποτυπωθεί ομάδα μεγαλύτερων και μικρότερων κοιλοτήτων, ατάκτως διατεταγμένων στο χώρο.

Μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των βραχογραφιών που έχει σημειωθεί στον Κάμπο του Αγίου Αθανασίου⁴²³. Οι μαρτυρίες αφορούν κυρίως την περιοχή μίας δευτερεύουσας οδού, η οποία αναφέρεται ως «μονοπάτι Άγιος Αθανάσιος - Άγιος Γεώργιος»⁴²⁴. Πάνω σε οριζόντιους ριζιμιούς βράχους, συστάδες βράχων και αποσπασμένες βραχόμαζες απαντούν παραστάσεις σπειρών⁴²⁵ και κοιλοτήτων σε ακανόνιστη ή σπειροειδή διάταξη, είτε μεμονωμένες είτε σε σύνθεση. Νοτίως της εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου εντοπίστηκε, επίσης, σε ριζιμιό βράχο παράσταση σπείρας με πιθανή παρουσία κοιλοτήτων. Ας σημειωθεί ακόμη ότι μεγάλης κλίμακας βραχογραφία ρηχών κοιλοτήτων μαρτυρείται στο «δρόμο που οδηγεί από το αντλιοστάσιο προς τον Άγιο Αθανάσιο»⁴²⁶. Η εν λόγω βραχογραφική επιφάνεια έχει υποστεί μεγάλη φθορά, ενώ παρά την σχετική συμμετρία που παρουσιάζει, είναι πιθανόν οι βαθύνσεις να είναι φυσικές. Πληροφορίες για παρουσία βραχογραφιών υπάρχουν και για τις περιοχές του Κάστρου και της Βάλας⁴²⁷, οι οποίες όμως δεν επιβεβαιώνονται.

Όπως επισημάνθηκε παραπάνω, εκτός από την παρουσία βραχογραφημάτων σε ριζιμιούς βράχους, συχνός φαίνεται να είναι και ο εντοπισμός τους πάνω σε αποσπασμένες βραχόμαζες. Σύμφωνα με τον Χρ. Κανάκη⁴²⁸, βραχόμαζα, ακανόνιστου (ή ορθογώνιου) σχήματος, με παράσταση κοιλοτήτων στη μία της

⁴²¹ Σχετικά με τις παλαιότερες αναφορές παρουσίας βραχογραφιών στην περιοχή βλ.: Μπαρδάνης 1966/67, 75, αρ. 23· Ζαφειροπούλου 1967, 465.

⁴²² Κανάκης 2010, 79· Λεγάκη 2014, 10.

⁴²³ Σχετ. βλ.: Μπαρδάνης 1966/67, 75, αρ. 22· Ζαφειροπούλου 1967, 465.

⁴²⁴ Λεγάκη 2014, 9.

⁴²⁵ Φιλανιώτου 2005, 289, εικ. 427.

⁴²⁶ Κανάκης 2010, 80. Η θέση της βραχογραφίας προσδιορίζεται από την Λεγάκη ως «σε μικρό δρόμο της θέσης Κάστρο στην περιοχή Λιβάδου»: Λεγάκη 2014, 10.

⁴²⁷ Γαβαλάς 2010, 55.

⁴²⁸ Κανάκης 2010, 79-80.

πλευρά (εικ. 83), προερχόμενη από την ευρύτερη περιοχή του χωριού Παναγιά, παραδόθηκε το 2006 από τον Ν. Βλαβιανό στο Μουσείο Απειράνθου της Νάξου. Η παράσταση των κοιλοτήτων εκτείνεται στο σύνολο της επίπεδης επιφάνειας του εν λόγω λίθου, παρουσιάζοντας σπειροειδή διάταξη, ενώ φαίνεται να μην σώζεται σε ολόκληρη την έκτασή της. Επιπλέον, το 2010, ο Στ. Καλαποθαράκος παρέδωσε στις Αρχές άλλες δύο κινητές βραχόμαζες. Η πρώτη, ακανόνιστου σχήματος, φέρει παράσταση ομόκεντρων κύκλων (ή σπείρας) που παρατάσσονται γύρω από μία κεντρική κοιλότητα⁴²⁹, ενώ στη δεύτερη απαντάται μία σπάνια παράσταση επίκρουστης ταινιωτής σπείρας, η οποία διαιρείται εσωτερικά σε ισομερή τμήματα μέσω κάθετων και εγγάρακτων γραμμών με φορά προς το κέντρο (εικ. 84)⁴³⁰.

Η χρονολόγηση των βραχογραφιών της Ηρακλείας καθίσταται πολύ δύσκολο εγχείρημα. Η απουσία συστηματικής –ανασκαφικής ή επιφανειακής– έρευνας στις θέσεις εντοπισμού των βραχογραφημάτων και οι «σύγχρονες» επεμβάσεις εγχαράξεων (graffiti) σε βράχους του νησιού, οι οποίες δημιουργούν σε πολλές περιπτώσεις χρονολογική σύγχυση, αποτελούν σημαντικά εμπόδια για την ασφαλή χρονολόγηση των βραχογραφιών. Ωστόσο, από τη συγκριτική μελέτη τους με αντίστοιχα βραχογραφήματα που εντοπίστηκαν στις υπόλοιπες νήσους των Μικρών Κυκλάδων και εν γένει του αιγαιακού χώρου, συνάγεται ότι ανάγονται πιθανότατα στην περίοδο μεταξύ του τέλους της Νεολιθικής και του τέλους της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού⁴³¹, χρονολόγηση που βασίζεται κυρίως στη θεματογραφία και στον τρόπο απόδοσης των παραστάσεων. Η περίοδος αυτή τεκμηριώνεται στο νησί από τον Πρωτοκυκλαδικό οικισμό και το σύγχρονο νεκροταφείο, σήμερα συλημένο, που εντοπίστηκαν στη θέση Άγιος Μάμας. Οι μαρτυρίες για προϊστορικούς οικισμούς αφορούν επίσης τις θέσεις Κάστρο στην περιοχή Λιβάδι (ΠΚ ακρόπολη) και Κάμπος του Αγίου Αθανασίου⁴³². Ακόμη, εργαλεία από οψιανό και όστρακα προϊστορικών και ιστορικών χρόνων έχουν εντοπιστεί στο μεγαλύτερο τμήμα του νησιού⁴³³, όπως στις περιοχές του Αγίου Αθανασίου, του Αγίου Μάμα, της Παναγιάς, του Αγίου Γεωργίου, της Βορινής Σπηλιάς και του Κάστρου⁴³⁴.

⁴²⁹ Σχετικά με το μοτίβο βλ. κεφάλαιο V. Γ.3. (Μέρος Δεύτερο).

⁴³⁰ Κανάκης 2010, 80.

⁴³¹ Φιλανιώτου 2005, 289. Λεγάκη 2016, 115.

⁴³² Ζαφειροπούλου, 1967, 465.

⁴³³ Στα νότια παρατηρείται σταδιακή μείωση του αριθμού τους σε σχέση με τα βόρεια και την υπόλοιπη ενδοχώρα.

⁴³⁴ Κανάκης 2010, 80· Λεγάκη 2014, υποσημ. 70.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να επισημάνουμε ορισμένα διακριτά χαρακτηριστικά, που υπογραμμίζουν την παρουσία της «τέχνης» της βραχογραφίας στην Ηρακλεία. Οι κάτοικοι του νησιού συνήθιζαν να αποκαλούν τις βραχογραφίες «μπούσουλες»⁴³⁵, δηλαδή πυξίδες, καθώς πίστευαν ότι αποτελούσαν σημεία υπόδειξης θησαυρών. Φαίνεται ότι αυτή η «λαογραφική» ανάγνωση των βραχογραφημάτων πηγάζει κυρίως από τον υπαίθριο χαρακτήρα τους, τη σύνδεσή τους με οδούς και μονοπάτια, καθώς και από το γεγονός ότι ένας μεγάλος αριθμός βραχογραφικών παραστάσεων είναι ηλιακά προσανατολισμένος. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι στο νησί μαρτυρούνται αποκλειστικά βραχογραφίες σπειρών και κοιλοτήτων, με τις σπείρες να απαντούν ως επί το πλείστον αποδοσμένες αριστερόστροφα, σε μονή ή διπλή περιέλιξη, διαμορφωμένες σε απόλυτη συμμετρία και συνήθως σε μεγάλη κλίμακα. Η συνειδητή επιλογή απεικόνισης μόνον των συγκεκριμένων μοτίβων υποδεικνύει πιθανότατα ότι συνιστούσαν για τις κοινωνίες του νησιού θέματα ιδιαίτερης σημασίας, ενώ συγχρόνως εγείρει ερωτήματα περί ταυτότητας των δημιουργών τους. Είναι σαφές ότι παρότι η δημιουργία μίας επίκρουστης σπείρας ή μίας σειράς κοιλοτήτων δεν απαιτεί ιδιαίτερη δεξιότητα, είναι αναγκαία η καταβολή σημαντικής σωματικής προσπάθειας, ενέργειας και φυσικά χρόνου. Ακόμη, η ομοιοτυπία που χαρακτηρίζει τα βραχογραφήματα είναι δυνατόν να περιορίσει τον χρονολογικό ορίζοντα δημιουργίας και ως εκ τούτου απόδοσης των παραστάσεων, μολονότι, όπως αποδείχτηκε από άλλες περιπτώσεις (βλ. βραχογραφήματα Β. Ιταλίας), το φαινόμενο αυτό δεν μπορεί να αποτελέσει ένα καθαρό κριτήριο χρονολογικού προσδιορισμού.

Παρά τον έκδηλο διακοσμητικό χαρακτήρα των εν λόγω βραχογραφημάτων, η επιλογή τους φαίνεται να αφορμάται κυρίως από την συμβολική υπόσταση των μοτίβων (σπείρες, κοιλότητες) που απεικονίζονται, τα οποία, όπως αποδείχτηκε και από άλλους τομείς του υλικού πολιτισμού, αποτελούσαν πιθανώς «σημεία» ενός εννοιολογικού κώδικα, τα οποία συνδέονταν, σε διαφορετικές περιστάσεις, με τις κοινωνικές, οικονομικές, θρησκευτικές και κοσμικές όψεις της ζωής των ανθρώπων που τα χρησιμοποιούσαν. Όπως σημειώνεται και σε ακόλουθο κεφάλαιο, τα βραχογραφήματα του νησιού φαίνεται να εντάσσονται σε ένα πολιτιστικό πλαίσιο έκφρασης, το οποίο απαντά συγχρόνως στις γειτονικές νήσους της Νάξου, της Κέρου και του Δασκαλιού. Οπωσδήποτε, εάν δεχτούμε ένα κενό στην έρευνα, είναι

⁴³⁵ Κανάκης 2010, 76.

εξαιρετικά πιθανό το ενδεχόμενο εντοπισμού βραχογραφημάτων σε περισσότερα νησιά των Μικρών Κυκλάδων, στα όποια έως σήμερα δεν έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη βραχογραφικών παραστάσεων.

ΣΤ. Κέρος – Δασκαλιό

Η παρουσία βραχογραφημάτων στην Κέρο και το Δασκαλιό, όπως και στην περίπτωση της Ηρακλείας, μας γνωστοποιείται κυρίως από μνείες φιλόρχαιων περιπατητών των νήσων, τελευταία όμως και από τη δημοσίευση των συστηματικών επιφανειακών ερευνών στη νήσο Κέρο και τη νησίδα (στην αρχαιότητα ακρωτήριο) Δασκαλιό. Στο σύνολό τους οι βραχογραφίες απεικονίζουν κοιλότητες και σπείρες, οι οποίες αποδίδονται είτε με εγχάραξη είτε με επίκρουση. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο αριθμός τους είναι ιδιαίτερα μικρός. Οι παλαιότερες αναφορές για τα βραχογραφήματα της Κέρου προέρχονται από το έργο του Μ. Μπαρδάνη⁴³⁶, στο οποίο σημειώνεται η ύπαρξη δύο βραχογραφιών στη θέση του «προϊστορικού χωριού Ραχίδι»⁴³⁷. Συγκεκριμένα, μαρτυρείται η παράσταση ρηχών κοιλοτήτων πάνω σε ριζιμό βράχο, οι οποίες έχουν αποδοθεί σε σπειροειδή διάταξη ώστε να σχηματίζονται δύο σπείρες. Ακόμη, ο ίδιος⁴³⁸ αναφέρει ότι στη νησίδα του Δασκαλιού εντόπισε δύο βραχογραφίες πάνω σε αυτοφυείς βράχους, εκ των οποίων η μία βρίσκεται στο «προϊστορικό εργαστήριο», παρουσιάζοντας μία συστάδα πέντε κοιλοτήτων, ενώ η δεύτερη στο «προϊστορικό χωριό», απεικονίζοντας σπείρα που σχηματίζεται μέσω κοιλοτήτων.

Οι νεότερες μαρτυρίες για το νησί της Κέρου αφορούν την περιοχή που εκτείνεται ανάμεσα στη θέση «Κονάκια» και «στου Μάρκου», όπου, όπως μας πληροφορεί η Ειρ. Λεγάκη⁴³⁹, το 2013, κατά τη διάρκεια συστηματικής επιφανειακής έρευνας, εντοπίστηκαν τρεις λίθινες πλάκες με παράσταση εγχάρακτων σπειρών. Αντιστοίχως, το νεότερο και σημαντικότερο, ίσως, εύρημα από τη νησίδα του Δασκαλιού είναι μία λίθινη κινητή πλάκα με παράσταση κοιλοτήτων που αποδίδονται

⁴³⁶ Βλ. Μπαρδάνης 1966/67.

⁴³⁷ Μπαρδάνης 1966/67, 75, αρ. 24. Η θέση αυτή τοποθετείται από την Φ. Ζαφειροπούλου προς τα βόρεια, κοντά στη θέση «Κονάκια»: Ζαφειροπούλου 2007, 34.

⁴³⁸ Μπαρδάνης 1966/67, 75, αρ. 23 και 25, σχ. 11ε.

⁴³⁹ Λεγάκη 2014, 10, υποσημ. 23.

σε περιμετρική διάταξη γύρω από μία μεγαλύτερη κεντρική κοιλότητα, η οποία αποκαλύφθηκε στο εσωτερικό οικίας σε στρώμα της ΠΚ ΙΙΙ περιόδου⁴⁴⁰. Η σπουδαιότητα και η σημασία του ευρήματος αυτού δεν περιορίζεται μονάχα στην αξία της βραχογραφικής παράστασης, η οποία απαντά με ιδιαίτερη πυκνότητα καθόλη την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στον ευρύτερο Αιγαιακό χώρο, αλλά επειδή αποτελεί ένα από τα λιγιστά «βραχογραφικά» ευρήματα της Νάξου και των Μικρών Κυκλάδων, το οποίο προέρχεται από οικιστικό και ανασκαφικό περιβάλλον, παρέχοντας έτσι έναν ασφαλή και σταθερό χρονολογικό ορίζοντα για την απόδοσή του.

Μολονότι οι βραχογραφικές μαρτυρίες από την Κέρο και το Δασκαλιό είναι ακόμα εξαιρετικά περιορισμένες, φαίνεται ότι στον τομέα της βραχογραφίας τα νησιά αυτά εμφανίζουν στενή συνάφεια και βρίσκονται σε διαρκή επικοινωνία με την Νάξο και την Ηρακλειά. Σε αυτό συνέβαλε εμφανώς και η θέση τους⁴⁴¹, η οποία βρίσκεται κοντά και απέναντι ακριβώς από τις δύο νήσους. Σε αυτό το σύμπλεγμα νησιών απαντά ένα πολύ συγκεκριμένο βραχογραφικό θεματολόγιο, το οποίο περιλαμβάνει κυρίως παραστάσεις κοιλοτήτων και σπειρών, που αποδίδονται αποκλειστικά (κατά περίπτωση) με τις τεχνικές της επίκρουσης και της εγχάραξης, πάνω σε ριζιμιούς βράχους, ογκώδεις βραχόλιθους και κινητές λίθινες πλάκες.

Είναι αξιοπρόσεκτο ότι το σύνολο σχεδόν των βραχογραφικών παραστάσεων που έχουν αποκαλυφθεί στη Νάξο εντοπίζεται κατά μήκος της νότιας και ανατολικής ακτής της, οι οποίες βρίσκονται σε μεγαλύτερη εγγύτητα και προσέφεραν καλύτερη οπτική επαφή με τα παραπάνω νησιά, ενώ παράλληλα αποτέλεσαν το φυσικό ορμητήριο των κατοίκων του νησιού προς τις περιοχές αυτές. Φαίνεται, λοιπόν, ότι μεταξύ του τέλους της Νεολιθικής και του τέλους της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, περίοδος στην οποία χρονολογείται το σύνολο σχεδόν των αποκαλυφθεισών βραχογραφιών στην Νάξο, την Ηρακλειά, την Κέρο και το Δασκαλιό⁴⁴², τα νησιά αυτά υιοθέτησαν και ανέπτυξαν έναν κοινό τρόπο έκφρασης, ο οποίος αφενός αποτυπώνεται στην «τέχνη» της βραχογραφίας και αφετέρου βρίσκεται σε παραλληλία με τις υπόλοιπες αιγαιακές «βραχογραφικές» θέσεις, που εντοπίζονται τόσο στην περιοχή των Κυκλάδων (Ανδρος, Αμοργός, Σύρος, Αστυπάλαια) όσο και στην ευρύτερη περιοχή του Αιγαιακού χώρου (Κρήτη-σπήλαιο Ασφένδου, Θάσος).

⁴⁴⁰ Βλ. Λεγάκη 2016, 117. Renfrew, Gavalas και Sotirakopoulou 2013, 74-75.

⁴⁴¹ Βλ. σχετ. Φιλανιώτου 2005, 286.

⁴⁴² Λεγάκη 2016, 115.

Ζ. Αμοργός

Λιγοστές είναι οι πληροφορίες που έχουμε σχετικά με την αποκάλυψη βραχογραφημάτων στο νησί της Αμοργού. Οφείλουν την αναφορά τους στην Λ. Μαραγκού και προέρχονται κυρίως από μαρτυρίες των κατοίκων του νησιού, καθώς και από απλές επισημάνσεις στο πλαίσιο της διενέργειας επιφανειακών ερευνών στην περιοχή. Ειδικότερα, στη θέση «Τα Βιγλιά», η οποία βρίσκεται στα βορειοανατολικά της Περιστεριάς, φαίνεται να εντοπίζονται βραχογραφικές παραστάσεις και επιγραφές πάνω σε βράχους. Καθώς όμως οι μαρτυρίες προέρχονται αποκλειστικά από κάτοικο του νησιού, δεν υπάρχει καμία πληροφόρηση σχετικά με τη θεματογραφία και τη χρονολόγησή τους⁴⁴³. Ακόμη, σύμφωνα με τη Λ. Μαραγκού, τόσο «αρχαία» όσο και «νεότερα» βραχογραφήματα εντοπίστηκαν στη θέση «Βουνί»⁴⁴⁴, μία φυσικά οχυρή ακρόπολη με ΠΚ ορίζοντα⁴⁴⁵, η οποία επικοινωνεί με την προαναφερθείσα θέση μέσω συστήματος δύσβατων μονοπατιών. Στο «Βουνί» μαρτυρείται επίσης πλήθος κεραμικών οστράκων, οψιανών και οικιστικών καταλοίπων. Ωστόσο, και σε αυτήν την περίπτωση, δεν γίνεται ειδικότερη μνεία πέρα από τη θέση των βραχογραφικών παραστάσεων. Επιπλέον, σύμφωνα με την Ειρ. Λεγάκη⁴⁴⁶, στην ίδια περιοχή, στη θέση «Χωριδάκια» στο «Βουνί», εντοπίστηκε πάνω σε αυτοφυή βράχο επίκρουστη σπείρα, η οποία συγγενεύει τεχνοτροπικά και εικονογραφικά με τις αντίστοιχες βραχογραφικές παραστάσεις που απαντούν πάνω σε ριζιμιούς βράχους και αποσπασμένες βραχόμαζες στις γειτονικές νήσους των Μικρών Κυκλάδων και ιδιαίτερα στη θέση «Άγιος Μάμας» της Ηρακλειάς⁴⁴⁷.

Μία εκτίμηση σχετικά με την εμφάνιση και την εξέλιξη της «τέχνης» της βραχογραφίας στο νησί θα ήταν εξαιρετικά επισφαλής, καθόσον η έρευνα βρίσκεται ακόμη σε πολύ πρώιμο στάδιο. Ωστόσο, θα μπορούσαν να επισημανθούν ορισμένα βασικά σημεία. Η Αμοργός βρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο των Κυκλάδων, σε μία κομβική θέση, μεταξύ της Νάξου, των Μικρών Κυκλάδων και της Αστυπάλαιας, περιοχές στις οποίες έχει αποκαλυφθεί πλήθος βραχογραφικών παραστάσεων. Οι πρωιμότερες μαρτυρίες κατοίκησης στο νησί, με βάση τόσο τα επιφανειακά όσο και

⁴⁴³ Μαραγκού 2002, 326, υποσημ. 757.

⁴⁴⁴ Μαραγκού 2002, 334. Η θέση βρίσκεται στα περίχωρα της Χώρας.

⁴⁴⁵ Μαραγκού 2002, 10.

⁴⁴⁶ Λεγάκη 2014, 13, υποσημ. 41 («Την πληροφορία παρείχε η ομότιμη Καθηγήτρια Λίλα Μαραγκού»).

⁴⁴⁷ Λεγάκη 2016, 113.

τα ανασκαφικά ευρήματα, ανάγονται στην Ύστερη Νεολιθική περίοδο, ενώ ήδη από την όψιμη 5^η και την 4^η χιλιετία π.Χ. βεβαιώνονται επαφές με τις γειτονικές νήσους, και ιδιαίτερα με την Πάρο και τη Νάξο⁴⁴⁸. Ακολουθώντας, κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού η Αμοργός εξελίχθηκε σε ένα από τα σημαντικότερα πολιτισμικά και εμπορικά κέντρα του αιγαίου χώρου, όπως μαρτυρεί η εύρεση ενός μεγάλου αριθμού ειδωλίων από παριανό και ναξιακό μάρμαρο⁴⁴⁹ και το πλήθος των αποκαλυφθεισών οικιστικών και ταφικών θέσεων στο νησί⁴⁵⁰. Αυτό φαίνεται να οφείλεται κυρίως στη γεωγραφική του θέση, καθώς και στην προνομιακή γεωμορφολογία του, η οποία προσφέρει ασφαλείς λιμένες για την προσέγγιση και την αγκυροβόληση των πλοίων.

Με βάση λοιπόν τις διαθέσιμες βραχογραφικές μαρτυρίες στο νησί και όσα επισημάνθηκαν παραπάνω, το χάσμα που παρατηρούνταν μεταξύ της Αμοργού και των γειτονικών της νήσων στον τομέα της βραχογραφίας μέχρι πρότινος φαίνεται σταδιακά να γεφυρώνεται. Η Αμοργός εντάσσεται πιθανότατα σε αυτό το κοινό βραχογραφικό πλαίσιο έκφρασης, το οποίο αναπτύχθηκε και εδραιώθηκε στο μεγαλύτερο τμήμα του αιγαίου χώρου μεταξύ του τέλους της Νεολιθικής και του τέλους της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Ωστόσο, είναι απαραίτητο να επισημανθεί ότι στο νησί, και συγκεκριμένα στη θέση «Ασφοντυλίτης», όπως μας πληροφορεί η Ειρ. Λεγάκη⁴⁵¹, μαρτυρείται μεγάλος αριθμός «σύγχρονων» βραχογραφημάτων, τα οποία εμφανίζουν στενή τεχνοτροπική και θεματογραφική συνάφεια με τις βραχογραφικές παραστάσεις που απαντούν στις λίθινες πλάκες της Κορφής τ' Αρωνιού της Νάξου. Το γεγονός αυτό εγείρει επιφυλάξεις για την χρονολόγηση και την αυθεντικότητα τόσο των βραχογραφημάτων της Αμοργού που παρουσιάστηκαν παραπάνω όσο και των ήδη «αναγνωρισμένων» και χρονολογημένων βραχογραφιών που αποκαλύφθηκαν στον ευρύτερο αιγαίο χώρο, οι οποίες χαρακτηρίζονται από έλλειψη ανασκαφικής τεκμηρίωσης. Παρά ταύτα, σε κάθε περίπτωση, η εξέλιξη της έρευνας αναμένεται να δώσει περισσότερες απαντήσεις.

⁴⁴⁸ Βλ. Μαργακού 2002, ιδιαίτερα 3-19 και 105-117.

⁴⁴⁹ Βλ. ενδεικτικά: Μαργακού 1990α, 159-176. Μαργακού 1999, 20-29.

⁴⁵⁰ Βλ. σχετ. Μαργακού 1994, 467-488. Marangou, Renfrew, Doumas και Gavalas 2006.

⁴⁵¹ Λεγάκη 2014, 14.

Η. Σύρος

Οι σημαντικότερες βραχογραφίες στη Σύρο εντοπίζονται στην ορεινή βορειοανατολική πλευρά του νησιού, και συγκεκριμένα στην περιοχή του οροπεδίου της Χαλανδριανής⁴⁵². Βραχογραφήματα, σύμφωνα με την Μ. Μαρθάρη, μαρτυρούνται στην περιοχή του Δυτικού τμήματος του ομώνυμου νεκροταφείου⁴⁵³, στο σημείο που βρίσκεται πάνω από την όχθη του ρέματος της Ποταμιάς. Εκεί, κατά τη διενέργεια σωστικής ανασκαφής που διήρκησε από το 2003 μέχρι το 2008⁴⁵⁴, εντοπίστηκε συστάδα αδιατάρακτων τάφων (τουλάχιστον 21) σε σημείο απέναντι ακριβώς από τον οικισμό του Καστριού, οι οποίοι στο σύνολό τους χρονολογήθηκαν στην ΠΚ II περίοδο. Οι αναφορές για τα βραχογραφήματα αυτά περιορίζονται, ωστόσο, μόνο στο πλαίσιο της απλής μνείας, χωρίς περαιτέρω πληροφόρηση σχετικά με τη θεματογραφία, την χρονολόγηση και τον τρόπο απόδοσης των βραχογραφικών παραστάσεων. Παρά ταύτα, η θέση εντοπισμού τους σε νεκροταφείο της ΠΚ II περιόδου, περίπτωση εξαιρετικά σπάνια, αν όχι μοναδική στον αιγαιακό χώρο, υποδεικνύει ενδεχομένως την αναγωγή τους σε περίοδο σύγχρονη των τάφων. Επιπλέον, θα είχε ενδιαφέρον να αναφερθεί ότι μεταξύ των πλούσιων κτερισμάτων στους εν λόγω (21) τάφους της Χαλανδριανής, εντοπίστηκαν τηγανόσχημα σκεύη, εκ των οποίων ένα με εγχάρακτη παράσταση πολύκωπου πλοίου διαμέσου πλήθους τρεχουσών σπειρών⁴⁵⁵. Το εύρημα αυτό αυξάνει τον αριθμό των αποκαλυφθέντων ΠΚ II τηγανόσχημων σκευών που φέρουν παραστάσεις πλοίων και σπειρών, θέματα τα οποία κυριαρχούν στις αιγαιακές βραχογραφίες της πρωιμότερης Τελικής Νεολιθικής και της ΠΚ I-III περιόδου.

Ένα μεγαλύτερο και καλύτερα τεκμηριωμένο σύνολο βραχογραφημάτων αποκαλύφθηκε στον οχυρωμένο οικισμό του Καστριού. Όπως μας πληροφορεί

⁴⁵² Στη βραχώδη αυτή περιοχή αποκαλύφθηκαν δύο οικισμοί της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Συγκεκριμένα, ο μεγάλος οικισμός της Χαλανδριανής, που εντοπίζεται στο οροπέδιο των Χαλάνδρων και χρονολογείται στην Πρώιμη φάση της ΠΚ II περιόδου (πολιτισμός Κέρου-Σύρου), και ο μικρότερος οικισμός του Καστριού, που βρίσκεται στην κορυφή του παρακείμενου ομώνυμου λόφου και χρονολογείται στην Ύστερη φάση της ΠΚ II περιόδου (φάση Καστριού). Μεταξύ αυτών, βόρεια του οικισμού της Χαλανδριανής, απλώνεται εκτεταμένο νεκροταφείο με συστάδες ταφών, οι οποίοι αντιστοιχούν χρονικά και στις δύο εγκαταστάσεις. Για τις παλαιότερες δημοσιεύσεις βλ.: Τσουντας 1899. Bossert 1967. Rambach 2000. Μαρθάρη 1998· 2002. Για τη νέα περίοδο ανασκαφών στο Καστρί (2006-έως σήμερα) βλ.: Πετράκος 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018 και 2019. Μαρθάρη 2008β, 2010α, 2010β, 2012, 2013, 2014, 2015α, 2015β, 2016α, 2016β, 2017α, 2017β και 2018.

⁴⁵³ Μαρθάρη 2016α, 222-223.

⁴⁵⁴ Βλ. σχετ. Μαρθάρη 2008α, 1095-1097· 2013, 115-118, πίν. 59-63.

⁴⁵⁵ Μαρθάρη 2013, πίν. 63α.

παλαιότερα ο αρχαιόφιλος Τ. Ρόμβος⁴⁵⁶ και στη συνέχεια η Μ. Μαρθάρη⁴⁵⁷, βραχογραφικές παραστάσεις εντοπίζονται τόσο εντός όσο και εκτός της εγκατάστασης. Είναι αποδοσμένες με την τεχνική της επίκρουσης πάνω στην λεία επιφάνεια του ριζιμιού βράχου του λόφου, που στην περίπτωση αυτή είναι ένα ιδιαίτερης σκληρότητας λευκό-λευκόφαιο μάρμαρο. Το βραχογραφικό θεματολόγιο περιλαμβάνει γραμμικά και σχηματικά σχέδια (ευθύγραμμες, καμπύλες, οφιοειδείς γραμμές κ.ά.), καθώς και συμβολικά (κοιλότητες, δίσκους, το μοτίβο στο σχήμα του ανθρώπινου πέλματος κ.ά.) και εικονιστικά (πλοία, ζωικές μορφές⁴⁵⁸ κ.ά.) θέματα. Μεταξύ αυτών μαρτυρείται επίσης και πλήθος αδιάγνωστων παραστάσεων.

Στη ΒΔ πλευρά του οχυρωμένου οικισμού εντοπίστηκε βραχογραφία μήκους 0.32 μ., η οποία παρουσιάζει ομάδα κοιλοτήτων που εκτιμάται ότι έχει αποδοθεί σε διάταξη ώστε να σχηματίζεται η όψη ενός δελφινιού ή ψαριού (εικ. 85)⁴⁵⁹. Η μορφή αποδίδεται δίχως περίγραμμα, αλλά πλήρης, με τονισμό των επιμέρους διακριτών γνωρισμάτων, όπως της ουράς και της καμπής του σώματος. Παρά τη σκληρότητα του πετρώματος η παράσταση χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη ευκρίνεια, παρουσιάζοντας μία χαρακτηριστική αντίθεση μεταξύ της σκοτεινόχρωμης (λόγω σκιάς) επεξεργασμένης επιφάνειας και του ανοιχτόχρωμου φυσικού πετρώματος. Παράλληλα, σε άλλο σημείο, δεύτερη βραχογραφία⁴⁶⁰ απεικονίζει ομάδα κοιλοτήτων σε κυκλικούς και άτακτους σχηματισμούς.

Σε ορθογώνια και επίπεδη επιφάνεια ριζιμιού βράχου⁴⁶¹, έξω από τον ΝΑ τοίχο του χώρου 27, στα ΒΔ περίπου του οικισμού⁴⁶², αποκαλύφθηκε μεγάλη βραχογραφική σύνθεση, στην οποία παρουσιάζονται εικονιστικά, συμβολικά και πολλά αδιευκρίνιστα θέματα (εικ. 93)⁴⁶³. Όπως τονίζει η ανασκαφέας⁴⁶⁴, η θέαση των βραχογραφιών φαίνεται να βασίζεται αφενός στο βαθμό διατήρησης των παραστάσεων και αφετέρου στην θέση του ηλίου, με καλύτερη ορατότητα λίγο πριν την ανατολή και τη δύση του. Τα βραχογραφήματα, όπως και σε αντίστοιχα παραδείγματα από τον Στρόφιλα της Άνδρου και το Βαθύ Αστυπάλειας, φαίνεται να αναπτύσσονται σε ζώνες. Ορισμένα θέματα «διαβάζονται» όταν ο παρατηρητής

⁴⁵⁶ Βλ. Ρόμβος 2002.

⁴⁵⁷ Μαρθάρη 2016α, 221-223.

⁴⁵⁸ Βλ. Πετράκος 2019, 36-37.

⁴⁵⁹ Μαρθάρη 2016α, 222.

⁴⁶⁰ Μαρθάρη 2016α, 229, εικ. 4.

⁴⁶¹ Διαστάσεις: 2 x 4,5 μ.

⁴⁶² Μαρθάρη 2016β, 302, σχ. 1.

⁴⁶³ Μαρθάρη 2016β, 301-304, σχ. 2.

⁴⁶⁴ Μαρθάρη 2016β, 302.

στέκεται στη νότια πλευρά της επιφάνειας κοιτάζοντας προς τα βόρεια, ενώ κάποια άλλα με αντίστροφη κατεύθυνση⁴⁶⁵.

Μεταξύ των βραχογραφημάτων αυτών ξεχωρίζει η παράσταση τριών πλοίων στο κέντρο της σύνθεσης, τα οποία έχουν παραταχθεί οριζοντίως σαν σε πομπή (εικ. 86). Σε ανώτερο σημείο της βραχώδους επιφάνειας αποδίδεται σε μεγαλύτερη κλίμακα άλλο πλοiάριο, πιο σύνθετου τύπου, που ίσως φέρει φορτίο ή ανθρώπινη μορφή (εικ. 87). Όπως σημειώνει η ανασκαφέας, η αναγνώρισή τους βασίζεται κυρίως στο βαθμό της ομοιότητας που παρουσιάζει το τμήμα της πρύμνης τους με το αντίστοιχο τμήμα πλοίου που αποτυπώνεται σε λίθινη κινητή πλάκα (αρ. V)⁴⁶⁶ από την Κορφή τ' Αρωνιού της Νάξου⁴⁶⁷. Ακόμη, εικονίζονται κοιλότητες, ένα επαναλαμβανόμενο δυσερμήνευτο μοτίβο (εικ. 88), το οποίο εικάζεται ότι αποδίδει ανθρώπινη μορφή ή ξόανο, αδιάγνωστα θέματα και το ωοειδές μοτίβο στο σχήμα του ανθρώπινου πέλματος, θέμα που απαντά εξαιρετικά συχνά στις πρωιμότερες βραχογραφίες του Στρόφιλα της Άνδρου, αλλά και αργότερα στο Βαθύ Αστυπάλαιας.

Σε κοντινό σημείο, στην περιοχή που εκτείνεται νοτίως του χώρου 28 και βρίσκεται στα δυτικά και νοτιότερα της προαναφερθείσας βραχογραφικής σύνθεσης, αποκαλύφθηκε έτερο σύνολο βραχογραφιών αποδοσμένο με την τεχνική της επίκρουσης πάνω στην επίπεδη επιφάνεια του ριζιμιού βράχου⁴⁶⁸. Μεταξύ αυτών, αναγνωρίζεται η παράσταση δύο όφεων (εικ. 89), όπου και σε αυτήν την περίπτωση διαφαίνεται η ομοιότητα που παρουσιάζουν με την αντίστοιχη επίκρουστη παράσταση φιδιού που απαντά πάνω στη λίθινη κινητή πλάκα που εντοπίστηκε στη θέση «Στενό» της περιοχής Λυαρίδια (Λυγαρίδια) της Νάξου⁴⁶⁹.

Ακολούθως, στο ανατολικό τμήμα του οικισμού και σε απόσταση από τα αποκαλυφθέντα οικοδομήματα εντοπίστηκαν επίκρουστες παραστάσεις κοιλοτήτων, καθώς και «τριγωνικά, κυκλοτερή και ελικοειδή θέματα»⁴⁷⁰. Βραχογραφήματα απαντούν επίσης σε βράχους της περιοχής που περιβάλλεται από το εσωτερικό τείχος του οικισμού, το οποίο εδράζεται στο ανώτερο σημείο της κορυφής του υψώματος. Αποδίδονται με την τεχνική της επίκρουσης και απεικονίζουν, μεταξύ άλλων, ομάδες κοιλοτήτων σε κυκλική και άτακτη διάταξη⁴⁷¹, καθώς και κυκλικό θέμα που ορίζεται

⁴⁶⁵ Μαρθάρη 2016β, 304.

⁴⁶⁶ Ντούμας 1966, 53, σχ. 7.

⁴⁶⁷ Μαρθάρη 2016β, 304.

⁴⁶⁸ Μαρθάρη 2016β, 301, 304.

⁴⁶⁹ Ντούμας 1966, 63, σχ. 13.

⁴⁷⁰ Μαρθάρη 2018, 320, εικ. 4.

⁴⁷¹ Μαρθάρη 2016β, σχ. 1, εικ. 7.

ως «δίσκος στικτός»⁴⁷². Ακόμη, μεμονωμένες βραχογραφικές παραστάσεις μαρτυρούνται στην ευρύτερη περιοχή που αναπτύσσεται εκτός του κυρίως οχυρωματικού τείχους, σε οδούς που προσφέρουν πρόσβαση στην εγκατάσταση, και ιδιαίτερα στην ανατολική πλευρά, όπου εντοπίζονται μονοπάτια που συνδέουν το νεκροταφείο της Χαλανδριανής με τον οικισμό. Σε ένα από αυτά, στους πρόποδες του λόφου, αποκαλύφθηκε βραχογραφία που αποδίδει τοξοειδές σχέδιο (εικ. 90). Τέλος, βραχογράφημα απαντά σε ριζιμό βράχο που εντοπίζεται κατά μήκος της διαδρομής που οδηγεί από τον οικισμό προς τον κόλπο της Κλεισούρας, το οποίο απεικονίζει σε φυσικό μέγεθος ένα ζεύγος ωοειδών μοτίβων στο σχήμα του ανθρώπινου πέλματος⁴⁷³.

Παρότι οι ανασκαφικές και επιφανειακές έρευνες βρίσκονται ακόμα υπό εξέλιξη, με βάση τα νεότερα δεδομένα, φαίνεται ότι η βραχογραφική «τέχνη» στο Καστρί και τη Χαλανδριανή συνδέεται τόσο με το οικιστικό όσο και πιθανότατα με το ταφικό πλαίσιο. Παραμένει μονάχα να οριστεί ο ακριβής προσδιορισμός της τοποθεσίας και της θεματολογίας των βραχογραφημάτων που εντοπίστηκαν στην περιοχή του Δυτικού τμήματος του νεκροταφείου της Χαλανδριανής. Επιπλέον, όσο προχωράει η έρευνα φαίνεται να αποκαλύπτονται ολοένα και περισσότερα βραχογραφήματα τόσο εντός όσο και εκτός του οικισμού στο Καστρί, ιδίως στην περιοχή που αναπτύσσεται μεταξύ αυτού και του νεκροταφείου στα νότια, αλλά και σε αυτήν με κατεύθυνση προς την ανατολική ακτή. Το θεματολόγιο των βραχογραφημάτων είναι ήδη γνωστό από την Τελική Νεολιθική και την ΠΕΧ Ι-ΙΙ, ενώ φαίνεται να απαντούν και νέα εικονογραφικά θέματα, όπως το επαναλαμβανόμενο δυσερμήνευτο μοτίβο.

Η χρονολόγηση του συνόλου των βραχογραφιών αποτελεί μία δύσκολη και επισφαλή διαδικασία και ιδιαίτερα για τα υπαίθρια βραχογραφήματα που εντοπίστηκαν σε απόσταση από τα οικιστικά κατάλοιπα. Ωστόσο, στοιχεία, όπως η θέση των βραχογραφημάτων –εντός και σε σύνδεση με τον οικισμό του Καστριού-, η χρήση της τεχνικής της επίκρουσης, η θεματογραφία των παραστάσεων και η συγγένεια που παρουσιάζουν με αντίστοιχα βραχογραφήματα της ΠΚ περιόδου, αποτελούν ενδείξεις για την αναγωγή τους στην ΠΚ ΙΙ(-ΙΙΙ), δηλαδή σε περίοδο

⁴⁷² Πετράκος 2018, 39.

⁴⁷³ Πετράκος 2018, 39, όπου και η σχετ. εικόνα.

σύγχρονη με την εγκατάσταση στο λόφο του Καστριού⁴⁷⁴. Η επιλογή των εικονογραφικών θεμάτων φαίνεται συμβαδίζει με τον χαρακτήρα του οικισμού στο Καστρί, καθώς και με του πρωιμότερου νεκροταφείου της Χαλανδριανής, όπως αναδεικνύεται από το πλήθος των κινητών ευρημάτων και αποτυπώνεται στις ιδιαίτερες παραστάσεις των τηγανόσχημων σκευών.

Το εικονογραφικό θέμα του πλοίου αντανakλά τον ναυτικό χαρακτήρα του οικισμού στο Καστρί, καθώς και πτυχές της κοινωνικο-οικονομικής του οργάνωσης, που πιθανώς συνδέεται με θαλάσσιες δραστηριότητες, όπως το εμπόριο, η ναυσιπλοΐα και η αλιεία. Η επιλογή της θέσης των βραχογραφημάτων φαίνεται να ακολουθεί συγκεκριμένους κανόνες, όπως μαρτυρεί η παρουσία ορισμένων εξ αυτών εκτός της εγκατάστασης, τα οποία ενδεχομένως αποτελούσαν σημεία οδών με σκοπό τη διευκόλυνση της πρόσβασης στον οικισμό. Η εμφάνιση του μοτίβου στο σχήμα του ανθρώπινου πέλματος, θέμα που μαρτυρείται ήδη στα πρωιμότερα βραχογραφήματα του Στρόφιλα της Άνδρου⁴⁷⁵, υποδεικνύει ότι στον τομέα της βραχογραφίας η Σύρος αποτέλεσε σημαντική συνιστώσα μιας πολιτιστικής «κοινής» που αναπτύχθηκε στο χώρο του Αιγαίου κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και φαίνεται να έχει τις ρίζες της, τουλάχιστον εικονογραφικά, στη πρωιμότερη Νεολιθική περίοδο.

Είναι απαραίτητο, ωστόσο, να επισημανθεί ότι οι βράχοι της ακρόπολης του Καστριού και του οροπεδίου των Χαλάνδρων, όπως μας πληροφορεί ο Τ. Ρόμβος⁴⁷⁶, είναι γεμάτοι νεότερα χαράγματα. Μεταξύ αυτών μαρτυρείται μεγάλος αριθμός βραχογραφημάτων που απεικονίζουν πλοία, τα οποία ανάγονται σε νεότερες περιόδους. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η απουσία σημαντικών εικονιστικών και συμβολικών θεμάτων από το βραχογραφικό θεματολόγιο του Καστριού, με χαρακτηριστικότερη περίπτωση το μοτίβο της σπείρας. Παρότι τα ΠΚ II τηγανόσχημα σκεύη που προέρχονται από το νεκροταφείο της Χαλανδριανής είναι φορείς ενός μεγάλου πλούτου εικονιστικών και συμβολικών θεμάτων, αυτά δεν φαίνεται να περνούν στη βραχογραφική «τέχνη» της περιοχής. Εδώ θα πρέπει να συνεκτιμηθεί μία ακόμη παράμετρος που συνδέεται με την τυπολογία της

⁴⁷⁴ Η εγκατάσταση στο λόφο φαίνεται να διήρκεσε από το τέλος της ΠΚ II έως και τις αρχές της ΠΚ III περιόδου (2400-2300 π.Χ.). Μαρθάρη 2017α, 144.

⁴⁷⁵ Βραχογραφία του ίδιου θέματος, η οποία αποδίδει σε φυσικό μέγεθος λαξευτό ωοειδές μοτίβο στο σχήμα του δεξιού ανθρώπινου πέλματος, εντοπίστηκε σε επιφάνεια ριζιμιού βράχου στην εγγύτερη προς τη Σύρο νησίδα της Σεριοπούλας, στη θέση Κοφτό, όπου επιφανειακές έρευνες αποκάλυψαν επίσης ευρήματα που χρονολογούνται στην Ύστερη Νεολιθική περίοδο. Πάντου και Παπαδοπούλου 2005, 256, εικ. 369.

⁴⁷⁶ Βλ. Ρόμβος 2002, 17-22, 27, 76, 82, 112, 257, 286, 292.

βραχογραφημένης εικονογραφίας. Οι βραχογραφίες που απεικονίζουν πλοία στο Καστρί, τα οποία εκτιμάται ότι ανάγονται στην ΠΚ ΙΙ(-ΙΙΙ) περίοδο, παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις από τις αντίστοιχες παραστάσεις σκαφών που απαντούν τόσο στα ΠΚ ΙΙ τηγανόσχημα σκεύη όσο και στις αιγαιακές βραχογραφίες της ΠΕΧ. Με βάση τα παραπάνω θίγεται σε κάθε περίπτωση το πρόβλημα της χρονολογικής τεκμηρίωσης και της αυθεντικότητας του συνόλου των αποκαλυφθέντων βραχογραφημάτων στην περιοχή, ενώ συγχρόνως ανακύπτουν ζητήματα αναγνώρισης και ερμηνείας των βραχογραφικών παραστάσεων.

Θ. Θάσος

Για την ύπαρξη βραχογραφικών παραστάσεων στη Θάσο πληροφορούμαστε κυρίως από απλές αναφορές και προκαταρκτικές παρατηρήσεις στο πλαίσιο της διενέργειας επιφανειακών και ανασκαφικών ερευνών στο νησί. Μαρτυρούνται κυρίως βραχογραφήματα που απεικονίζουν μεγάλου πλάτους ευθύγραμμες ή καμπύλες γραμμές, καθώς και ομάδες κοιλοτήτων ποικίλου βάθους. Σε ορισμένες περιπτώσεις σημαίνεται επίσης η παρουσία εικονογραφικών θεμάτων. Τα βραχογραφήματα εντοπίζονται ως επί το πλείστον σε ορεινές θέσεις, αποδοσμένα είτε με την τεχνική της επίκρουσης είτε με εγχάραξη, πάνω σε λείες και επίπεδες επιφάνειες ριζιμιών βράχων, κατεξοχήν ασβεστολιθικών και γνεύσιων πετρωμάτων. Η χρονολόγησή τους ελλείπει ανασκαφικών δεδομένων κρίνεται είτε επισφαλής είτε αδύνατη.

Βραχογραφίες κοιλοτήτων εντοπίζονται σε μικρά σύνολα σε πολλές περιοχές του νησιού, όπως στις θέσεις Καστρί, Μπάμπουρας του Θεολόγου⁴⁷⁷ και Άγιος Ιωάννης Πρίνου. Στη θέση Μπάμπουρας, που βρίσκεται στην νοτιοανατολική πλευρά της Θάσου, μαρτυρείται βραχογραφική παράσταση που απεικονίζει κοιλότητες σε άτακτη διάταξη και αδιάγνωστο σχέδιο, το οποίο αποδίδεται σε μεγαλύτερη κλίμακα και βάθος⁴⁷⁸. Τα θέματα αυτά, εν συναρτήσει με αντίστοιχες παραστάσεις που παρουσιάζονται πάνω σε κινητές λίθινες πλάκες και εντοπίζονται σε κλειστά

⁴⁷⁷ Παπαδόπουλος, Παπαλαζάρου και Τσουτσουμπέη 2010, 429, σχ. 1.

⁴⁷⁸ Παπαδόπουλος και Νερατζής 2014, πίν. 1, εικ. 20.

συνήθως σύνολα προϊστορικών οικισμών στο νησί, χρονολογούνται στο τέλος της Τελικής Νεολιθικής με αρχές της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού⁴⁷⁹.

Μεγαλύτερης έκτασης και θεματικού εύρους βραχογραφίες αποκαλύφθηκαν σε πολύ μικρή απόσταση από τον οικισμό στη θέση Καστρί (Θεολόγου)⁴⁸⁰, που βρίσκεται στη νότια πλευρά του νησιού. Στα νότια της εγκατάστασης, πάνω στην επίπεδη επιφάνεια του ριζιμιού ασβεστολιθικού βράχου, εντοπίστηκαν σε μεγάλη πυκνότητα σύνολα επίκρουστων και εγχάρακτων παραστάσεων που εικονίζουν σπείρες, φίδια⁴⁸¹, καθώς και ευθύγραμμες ή καμπύλες γραμμές, μήκους 0.10 έως 0.70 μ., οι οποίες αναπτύσσονται είτε σε παράλληλη είτε σε άτακτη διάταξη, καταλήγοντας στα δύο τους άκρα σε κυκλικές βαθύνσεις⁴⁸². Ακόμη, σε άλλα σημεία, μαρτυρούνται μεμονωμένα επίκρουστα βραχογραφήματα που απεικονίζουν ομάδες βαθύνσεων, καθώς και εργαλεία, όπως πελέκεις με οπή στείλωσης, αξίνες και τσουγκράνες⁴⁸³.

Η χρονολόγηση των εν λόγω βραχογραφιών βασίστηκε πρωτίστως στην παρουσία των εικονογραφικών θεμάτων και δευτερευόντως στο χαρακτήρα της θέσης εντοπισμού τους (μορφολογία, υψόμετρο κτλ.). Με βάση τα απεικονιζόμενα εργαλεία εκτιμάται ότι οι βραχογραφικές παραστάσεις αναγόνται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού ή την Εποχή του Σιδήρου. Ωστόσο, υποστηρίζεται ότι είναι εξίσου πιθανό να χρονολογούνται στην 2η χιλιετία π.Χ. και να εντάσσονται σε ένα πλαίσιο ανάπτυξης ενός νέου τύπου λατρείας, που εμφανίζεται στον Ευρωπαϊκό χώρο την περίοδο αυτή και συνδέεται με τελετουργίες που λαμβάνουν χώρα σε υπαίθρια ιερά, θυμίζοντας εν πολλοίς αντίστοιχες μορφές έκφρασης της μινωικής θρησκείας⁴⁸⁴.

Παρά ταύτα, πρέπει να σημειωθεί ότι οι πρώτες οικιστικές φάσεις στο Καστρί χρονολογούνται στη Νεολιθική Εποχή, με την φάση Καστρί Ια να τοποθετείται στην Νεότερη Νεολιθική Ι και την φάση Καστρί Ιβ στην Νεότερη Νεολιθική ΙΙ⁴⁸⁵, φτάνοντας έως και την Τελική Νεολιθική περίοδο. Επιπλέον, είναι αξιοσημείωτο ότι η πρώτη οικιστική φάση στο λόφο εδράζεται πάνω στην φυσική επιφάνεια του ριζιμιού βράχου. Μετά την Νεολιθική εποχή ο οικισμός εγκαταλείπεται και η περιοχή χρησιμοποιείται ξανά για εγκατάσταση κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (φάση

⁴⁷⁹ Παπαδόπουλος και Νερατζής 2014, 84.

⁴⁸⁰ Παπαδόπουλος 2008, 32. Παπαδόπουλος 2010, 167.

⁴⁸¹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2012, 16.

⁴⁸² Παπαδόπουλος και Νερατζής 2014, εικ. 9.

⁴⁸³ Παπαδόπουλος 2010, εικ. 13-15.

⁴⁸⁴ Παπαδόπουλος 2010, 167.

⁴⁸⁵ Koukouli-Chrysanthaki και Papadopoulos 2016, 342-349.

Καστρί II) και ακολούθως κατά την Εποχή του Σιδήρου (φάση Καστρί III). Ακόμη, όπως επισημαίνεται από τους ανασκαφείς⁴⁸⁶, η επιφάνεια του ριζιμιού βραχόλιθου στο νοτιοανατολικό τμήμα του λόφου, στον οποίον μαρτυρούνται και τα περισσότερα βραχογραφήματα, ήταν ορατή καθόλη τη διάρκεια των προϊστορικών χρόνων.

Ως εκ τούτου, θα μπορούσε να προταθεί μία σύνδεση του συνόλου των βραχογραφημάτων, πλην αυτών που αποδίδουν εικονιστικά θέματα, με τις πρώτες οικιστικές φάσεις στο Καστρί, η οποία θα στηριζόταν τόσο από την άποψη της τεχνικής απόδοσης των παραστάσεων όσο και από το θεματολόγιό τους (κοιλοτήτες, καμπύλες γραμμές, σπείρες). Εξάλλου, μία τόσο πρώιμη χρονολόγηση θα συμβάδιζε και με την υπόθεση⁴⁸⁷ που υποστηρίζει ότι οι ανθρωπόμορφες στήλες (menhirs) και η λίθινη κινητή πλάκα με παράσταση κοιλοτήτων, που εντοπίστηκαν ενσωματωμένες στην τοιχοδομία της αρχαιότερης οικοδομικής φάσης του περιβόλου του προϊστορικού οικισμού στη θέση Σκάλα Σωτήρος, μεταφέρθηκαν ενδεχομένως ως κροκάλες δόμησης από άλλη περιοχή,⁷⁶ κατά την εγκατάλειψη ενός ορεινού οικισμού, πιθανότατα του Καστριού. Παρ' όλα αυτά σε κάθε περίπτωση η χρονολόγηση των παραστάσεων είναι επισφαλής.

⁴⁸⁶ Koukouli-Chrysanthaki και Papadopoulos 2016, 342.

⁴⁸⁷ Παπαδόπουλος, Παπαλαζάρου και Τσουτσουμπέη 2010, 428.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΩΝ ΑΙΓΑΙΑΚΩΝ ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

I. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ

Το κυριότερο ζήτημα που τίθεται πάντοτε κατά την εξέταση της τέχνης της βραχογραφίας είναι η χρονολόγηση των παραστάσεων. Όπως και στις υπόλοιπες κατηγορίες του υλικού πολιτισμού, οι μέθοδοι που ακολουθούνται είναι αυτές της απόλυτης και της σχετικής χρονολόγησης⁴⁸⁸. Η αρχαιομετρία⁴⁸⁹ αποτελεί τον σημαντικότερο διεπιστημονικό κλάδο παροχής μίας χρονολογικής κλίμακας απόλυτων τιμών που αφορά τόσο τα αντικείμενα όσο και τα αρχαιολογικά σύνολα στα οποία ανήκουν, χρησιμοποιώντας φυσικές και χημικές μεθόδους, προσεγγιστικές περιβαλλοντικές εφαρμογές, γεωφυσικές αναλύσεις, καθώς και μαθηματικές-στατιστικές μελέτες προτύπων. Για την χρονολόγηση των βραχογραφικών παραστάσεων εφαρμόζονται κυρίως οι αρχαιομετρικές μέθοδοι⁴⁹⁰ του ραδιενεργού άνθρακα-14, της φωταύγειας, του καλίου-αργού, των ρυθμών μικροδιάβρωσης, της φασματομετρίας επιταχυντή μάζας (AMS-Accelerator Mass Spectrometry), των μακροφθίνουσων ακμών, της σειράς Ουρανίου, της αναλογίας κατιόντων, των κοσμογενών ισοτόπων, της ρακεμοποίησης αμινοξέων, του ουρανίου-θορίου (thorium-230) και της πατίνας⁴⁹¹. Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο ότι σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις⁴⁹² αυτές οι μέθοδοι απόλυτης χρονολόγησης μπορούν να αποδώσουν μόνο ένα *terminus ante quem* για την δημιουργία των παραστάσεων.

Η μέθοδος της σχετικής χρονολόγησης⁴⁹³ περιλαμβάνει συνήθως ορισμένα σταθερά βήματα, τα οποία συγκροτούν μία βάση προσδιορισμού της ευρύτερης χρονικής ή πολιτισμικής ενότητας στην οποία εντάσσεται το υπό εξέταση «αντικείμενο». Κατά τον (σχετικό) χρονολογικό προσδιορισμό μίας βραχογραφίας λαμβάνονται υπόψη κυρίως η θέση της -σε κλειστό ή διαταραγμένο αρχαιολογικό στρώμα, εκτός αρχαιολογικού στρώματος, σε άμεση ή έμμεση σχέση με

⁴⁸⁸ Βλ. Pilavaki 2014, 72-81.

⁴⁸⁹ Liritzis και Korka 2019, 1-26.

⁴⁹⁰ Λυριτζής 2007, 365-377. Ruiz και Rowe 2014, 2036-2042.

⁴⁹¹ Πρβλ. Bednarik 2002, 1-20· 2009α, 55-64· 2009β, 2365-2373· 2010, 217-222· 2012, 59-84· 2014, 225-231. Pike 2018, 953-970. Sauvet, Bourrillon, Conkey κ.ά. 2017, 86-92. Pike, Hoffman, Pettitt κ.ά. 2017, 41-49. Pettitt και Pike 2007, 27-47. Steelman και Rowe 2012, 565-582. Whitley 2012, 605-624. Liritzis, Panou και Exarhos 2017, 89-102.

⁴⁹² Εξαιρεση αποτελεί η λήψη ραδιοχρονολογήσεων από τις ανόργανες χρωστικές ουσίες (πιγμέντα) των βραχογραφιών που έχουν αποδοθεί με την τεχνική της ζωγραφικής απεικόνισης. Βλ. ενδεικτικά: Rowe 2009, 1728-1735.

⁴⁹³ Η σχετική χρονολόγηση των παλαιολιθικών βραχογραφιών μέχρι και τις αρχές του 21ου αιώνα βασιζόταν κυρίως στα μοντέλων των H. Breuil και A. Leroi-Gourhan. Βλ.: Breuil 1952. Leroi-Gourhan 1965.

οικιστικό/ταφικό περιβάλλον, εκτός ανασκαφικού περιβάλλοντος κλπ., η αναγνώριση του τρόπου δημιουργίας της (εγχάραξη, επίκρουση, λάξευση, ζωγραφική απεικόνιση), η ανάγνωση και ανάλυση της βραχογραφικής παράστασης (εικονογραφία, στιλιστική απόδοση, ύφος, τυπολογία), η βεβαίωση περισσότερων της μίας φάσεων δημιουργίας της, η διάκριση μίας πιθανής επικάλυψής της από έτερα βραχογραφήματα (επαλληλία), καθώς και οποιαδήποτε μορφή παρατήρησης, η οποία θα μπορούσε να αφορά τη θέση, τη μορφή ή την κατάσταση της βραχογραφίας και το εγγύτερο σε αυτήν περιβάλλον.

Ως επί το πλείστον στο χώρο του Αιγαίου χρησιμοποιείται η μέθοδος της σχετικής χρονολόγησης για τα βραχογραφήματα. Σε όλες σχεδόν τις δημοσιεύσεις, πλην του Στρόφιλα της Άνδρου, οι βραχογραφίες που απαντούν πάνω σε σταθερές βραχώδεις επιφάνειες χαρακτηρίζονται ως επιφανειακά ευρήματα, παρότι σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως σε αυτές του Καστριού της Σύρου και του Βαθιού της Αστυπάλαιας, έχουν αποκαλυφθεί εντός μίας καλά χρονολογημένης αρχαιολογικής θέσης. Ο εντοπισμός βραχογραφημάτων εντός ή σε εγγύτητα με κάποιο οικιστικό, ταφικό ή άλλου είδους περιβάλλον δεν αποτελεί καθαρό κριτήριο χρονολογικού προσδιορισμού των παραστάσεων, αλλά μπορεί να λειτουργήσει μόνο σε επικουρικό επίπεδο. Αυτό συμβαίνει διότι συχνά τόσο στις αρχαιολογικές θέσεις όσο και στην ευρύτερη περιοχή γύρω από αυτές εντοπίζονται μαρτυρίες (κεραμική, οικοδομικά κατάλοιπα κ.ά.) που υποδεικνύουν συνήθως περισσότερες από μία χρονολογικές φάσεις «χρήσης» (ταφικής, εγκατάστασης κ.ά.) των θέσεων, φαινόμενο που παρατηρείται για παράδειγμα στον Άγιο Αθανάσιο της Ηρακλείας. Επιπλέον, σε πολλές περιπτώσεις, όπως στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας, τα βραχογραφήματα δεν συνδέονται με κάποια αρχαιολογική θέση, αλλά εντοπίζονται κυρίως διάχυτα και απομονωμένα⁴⁹⁴.

Οι τεχνικές δημιουργίας των βραχογραφικών παραστάσεων, όπως η εγχάραξη, η λάξευση και η κρούση, χαρακτηρίζονται από τη μακρά διάρκεια χρήσης τους τόσο στον αιγαιακό χώρο όσο στην ευρύτερη λεκάνη της Μεσογείου. Απαντούν από την Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο έως και τουλάχιστον⁴⁹⁵ τους Ιστορικούς Χρόνους. Ακόμη, το φαινόμενο της επαλληλίας των βραχογραφημάτων, το οποίο υποδεικνύει μία χρονολογική αλληλουχία μεταξύ των παραστάσεων, αν και μαρτυρείται σε πολύ μεγάλο αριθμό θέσεων στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου

⁴⁹⁴ Pilavaki 2014, 82.

⁴⁹⁵ Πρβλ. Λεγάκη 2014, 14.

(Ιβηρική και βόρεια Ιταλία), είναι εξαιρετικά σπάνιο στο χώρο του Αιγαίου. Τη μοναδική διακριτή εξαίρεση αποτελεί το σπήλαιο Ασφένδου στη νοτιοανατολική Κρήτη, όπου εντοπίστηκαν και αναγνωρίστηκαν τέσσερις, κατά χρονολογική αλληλουχία, «ορίζοντες» επικαλυπτόμενων ως επί το πλείστον πετρογλυφικών. Μολαταύτα, δεν θα πρέπει να λησμονείται επίσης ότι η «τέχνη» της βραχογραφίας θα μπορούσε να ήταν σε χρήση για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα σε μία θέση, όπως μαρτυρείται στον οικισμό του Στρόφιλα της Άνδρου⁴⁹⁶.

II. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ιδιαίτερος σημαντικό αν και σχετικό κριτήριο για την χρονολόγηση των βραχογραφημάτων αποτελεί η ανάγνωση και η ανάλυση των βραχογραφικών παραστάσεων. Στον χώρο του Αιγαίου τα συχνότερα βραχογραφικά θέματα είναι αυτά της σπείρας, των πανομοιότυπων διαστάσεων κοιλοτήτων και του πλοίου. Καθώς όμως τα μοτίβα της σπείρας και των κοιλοτήτων απαντούν ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους έως και τις μέρες μας σε παγκόσμια κλίμακα⁴⁹⁷ και σε όλες τις εκφάνσεις του υλικού πολιτισμού (κεραμική, ειδωλοπλαστική, βραχογραφία κ.ά.), δεν είναι δυνατόν να νοηθούν ως ανεξάρτητοι δείκτες χρονολογικού προσδιορισμού. Οι ερμηνείες των μοτίβων αυτών ποικίλλουν, ενώ σε κάθε περίπτωση φαίνεται να αποκτούν μια διαφορετική διάσταση, η οποία συνδέεται τόσο με τη θέση όσο και με την εποχή στην οποία χρησιμοποιούνται.

A. Η σπείρα

Το μοτίβο της σπείρας⁴⁹⁸ έχει συνδεθεί με όλα τα στάδια της ζωής -τη γέννηση, την αναπαραγωγή, το θάνατο, τη μεταθανάτια ζωή και την αναγέννηση⁴⁹⁹-, με θρησκευτικές, λατρευτικές και διαβατήριες τελετές⁵⁰⁰, με σαμανικές

⁴⁹⁶ Τελεβάντου 2016α, 204.

⁴⁹⁷ Βλ. ενδεικτικά: van Hoek 1994, 11-32. Weddington 2007, 49-68. Sharpe, Barnett και Rushton 2008.

⁴⁹⁸ Σχετικά με την παρουσία του μοτίβου στην αιγαιακή τέχνη της Εποχής του Χαλκού, βλ.: Televantou 2018, 49, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁴⁹⁹ Getz-Preziosi 1987, 46-47.

⁵⁰⁰ Βλ. Vlachopoulos 2016, 375-386.

δραστηριότητες⁵⁰¹, με το ανθρώπινο σώμα (αποτύπωμα), με στοιχεία της φύσης, όπως τους ανεμοστρόβιλους, τους κυματισμούς και τις δίνες του νερού⁵⁰², καθώς και με μορφές ζώων (ναυτίλος, χταπόδι, φίδι, σαλιγκάρι). Επιπλέον, έχει ερμηνευτεί κατά καιρούς ως παράσταση των τσάκρων⁵⁰³, οδόσημο, ηλιαστροικό σύμβολο εν είδει ημερολογίου⁵⁰⁴ και σύμβολο της γονιμότητας.

B. Οι κοιλότητες

Το μοτίβο της κοιλότητας («ο πλήρης κύκλος») συνδέεται με την αλυσίδα της ζωής, ως σημείο υποδήλωσης της ολοκλήρωσης και της ενότητας. Οι βραχογραφικές παραστάσεις των κοιλοτήτων απαντούν σε ποικίλες διατάξεις είτε σε ριζιμιούς είτε σε κινητούς λίθους. Ερμηνεύονται συχνά ως ηλιακοί και αστρικοί συμβολισμοί⁵⁰⁵, τοπογραφικοί χάρτες, απόδοση του θηλυκού γένους, κέρνοι και παιχνίδια⁵⁰⁶. Σε πολλές περιπτώσεις, ωστόσο, οι κοιλότητες ενδέχεται να είναι φυσικές ή να είχαν λειτουργική αξία. Η τελευταία έχει τεκμηριωθεί σε πολλές θέσεις, όπως στον Αβεσσαλό της Σερίφου⁵⁰⁷, στο Ακρωτηράκι της Σίφνου και την Αντίπαρο, έχοντας συνδεθεί κυρίως με την κατεργασία μεταλλευμάτων⁵⁰⁸.

Γ. Το πλοίο

Το εικονογραφικό θέμα του πλοίου αποτελεί έναν πολύ σημαντικό χρονολογικό, αλλά και πολιτισμικό δείκτη εξέλιξης. Παρότι οι μετακινήσεις στο χώρο του Αιγαίου πριν από την 3η χιλιετία π.Χ. τεκμηριώνονται σε έμμεσο επίπεδο ήδη από πολύ νωρίς, οι γνώσεις μας για την πρώιμη ναυσιπλοΐα και ιδιαίτερα για την τέχνη της ναυπήγησης βασίζονται κυρίως στις εικονογραφικές παραστάσεις των πλοίων που απαντούν στους περισσότερους τομείς του υλικού πολιτισμού. Η πλεύση στην ανοιχτή θάλασσα και οι μετακινήσεις στο χώρο του Αιγαίου και στην ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου μαρτυρούνται ήδη από την Παλαιολιθική

⁵⁰¹ Marriner 2003.

⁵⁰² Βλαχόπουλος και Ματθαίου 2014, 377. Goodison 2008, 421.

⁵⁰³ Caddy 2016, 43-49.

⁵⁰⁴ Ντούμας 1990, 158. Βλ. Μπαρδάνης 1966/67, 71-80.

⁵⁰⁵ Μπαρδάνης 1966/67, 78-79.

⁵⁰⁶ Βλ. ενδεικτικά: Παπουτσάκης 1972, 124-137.

⁵⁰⁷ Georgakopoulou 2005, 169, εικ. 5.76.

⁵⁰⁸ Λεγάκη 2014, 22-26, υποσημ. 94-95 και 100.

Εποχή⁵⁰⁹ (Στελίδα Νάξου⁵¹⁰, Κρήτη⁵¹¹, Γαύδος⁵¹²) και εντείνονται, όπως είναι φυσικό, κατά τις ακόλουθες περιόδους της Μεσολιθικής, της Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού⁵¹³. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι θέσεις της Μεσολιθικής περιόδου έχουν αποκαλυφθεί στην Κύθνο (Μαρουλάς), στην Ικαρία (Κεραμέ)⁵¹⁴, στην Αλόννησο και στο σπήλαιο του Κύκλωπα στα Γιούρα⁵¹⁵.

Σημαντική μαρτυρία των πρώιμων μετακινήσεων στον αιγαιακό χώρο αποτελεί η διακίνηση του μηλιακού οψιανού. Τεκμηριώνεται ήδη από το τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου⁵¹⁶, εμφανίζοντας μεγαλύτερη πυκνότητα κατά τη Μεσολιθική⁵¹⁷ και την Νεολιθική Εποχή⁵¹⁸. Απαντά σε μεγάλο γεωγραφικό εύρος, όπως αποκάλυψαν, μεταξύ άλλων, τα ευρήματα από την Κνωσό, την Άργισσα, τη Νέα Νικομήδεια, το σπήλαιο Κίτσου και το σπήλαιο Φράγχθι⁵¹⁹. Στο τελευταίο εντοπίστηκαν επίσης οστά μεγάλων ψαριών που χρονολογήθηκαν στην 11η-10η χιλιετία π.Χ., τα οποία υποδεικνύουν πλεύση και αλιεία σε ανοιχτή θάλασσα και βαθιά νερά⁵²⁰.

Όσον αφορά στις εικονογραφικές μαρτυρίες του πλοίου, η περίπτωση του Στρόφιλα της Άνδρου χαρακτηρίζεται ως μοναδική στον αιγαιακό χώρο, καθώς τα βραχογραφήματα βρίσκονται σε άμεση σύνδεση με το οικιστικό-ανασκαφικό περιβάλλον⁵²¹ και έχουν χρονολογηθεί με ασφάλεια στην Τελική Νεολιθική περίοδο (4500-3200 π.Χ.). Η απόδοσή τους στην τελευταία περίοδο της Νεολιθικής Εποχής βασίστηκε επίσης στην εφαρμογή αρχαιομετρικών μεθόδων απόλυτης χρονολόγησης, οι οποίες λογίστηκαν κυρίως από τη θέση των βραχογραφιών. Ειδικότερα,

⁵⁰⁹ Σάμπσον 2005, 32-33. Η σημερινή εικόνα του Αιγαίου και εν γένει της Ανατολικής Μεσογείου είναι αποτέλεσμα ηφαιστειακών και τεκτονικών δραστηριοτήτων που έλαβαν χώρα κατά την διάρκεια του Πλειστόκαινου και συνδέονται με την αύξηση του επιπέδου της στάθμης της θάλασσας. Ως εκ τούτου, θεωρείται ότι έως και το τέλος της Παλαιολιθικής περιόδου ένας μεγάλος αριθμός νησιών του Αιγαίου ήταν προσκολλημένος στην Ηπειρωτική χώρα και τα παράλια της Μ. Ασίας, ενώ παράλληλα πολλά κυκλαδονήσια συνιστούσαν πιθανώς ένα ενιαίο τμήμα γης. Εξάιρεση φαίνεται να αποτελούν μονάχα η Κρήτη και η Γαύδος. Βλ. Lykousis 2009, 2037-2044.

⁵¹⁰ Βλ. Carter, Contreras, Holcomb κ.ά. 2017, 75-103, ιδιαίτερα σελ. 88. Carter, Contreras, Doyle κ.ά. 2016, 275-286. Carter, Contreras, Doyle κ.ά. 2014.

⁵¹¹ Strasser, Panagopoulou, Runnels κ.ά. 2010, 145-190. Mortensen 2008.

⁵¹² Kopaka και Matzanas 2009.

⁵¹³ Βλ. σχετ. Wedde 2011, 74-81.

⁵¹⁴ Βλ. σχετ. Σάμπσον 2010, ιδιαίτερα 75-83.

⁵¹⁵ Βλ. σχετ. Σάμπσον 2006, ιδιαίτερα 27-35.

⁵¹⁶ Ντάρλας 2012, 23.

⁵¹⁷ Βλ. Kaczanowska και Kozłowski 2008, 169-172 και 177-178. Sampson, Kaczanowska και Kozłowski 2010, 42-56.

⁵¹⁸ Kakavakis 2015, 31-47.

⁵¹⁹ Treuil, Darque, Poursat και Touchais 1996, 128. Βλ. Perles 1987, 142-145. Renfrew και Aspinall 1990, 257-270.

⁵²⁰ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 46.

⁵²¹ Βλ. Televantou 2008, 43-54.

ελήφθησαν δύο δείγματα, εκ των οποίων το ένα από πέτρωμα ασβεστίτη με ίχνη μοσχοβίτη, από δόμους του τείχους του οικισμού, που βρίσκονταν σε εγγύτητα με βραχογραφικές παραστάσεις πλοίων, τα οποία χρονολογήθηκαν με τη μέθοδο της φωταύγειας στο 3520±540 π.Χ.⁵²²

Ως εκ τούτου, οι παραστάσεις αυτές τείνουν να αποτελέσουν πλέον την βάση μίας εικονογραφικής κατηγορίας, η οποία θα μπορεί να αποδώσει όσο το δυνατόν σαφέστερα την εξέλιξη της ναυπηγικής τέχνης, και κατά συνέπεια των δυνατοτήτων της ναυσιπλοΐας, κατά την Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο. Στην κατηγορία αυτήν εντάσσονται τα βραχογραφήματα πλοίων από την Ίμβρο, το Βαθύ Αστυπάλαιας και το Καστρί της Σύρου, καθώς και οι επίκρουστες παραστάσεις του ίδιου θέματος που έχουν αποδοθεί πάνω στις κινητές λίθινες πλάκες από την Κορφή τ' Αρωνιού της Νάξου. Επιπλέον, συμπεριλαμβάνονται οι παραστάσεις πλοίων που απεικονίζονται πάνω στα τηγανόσχημα σκεύη της πολιτισμικής ομάδας Κέρου-Σύρου⁵²³, στα οποία απαντάται επίσης ένα πλήθος γεωμετρικών, συμβολικών και εικονιστικών μοτίβων, όπως ομόκεντροι κύκλοι, σπείρες, ηβικά τρίγωνα, ιχθύες και ουράνια σώματα (ήλιος, αστέρια). Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι τα αγγεία αυτά έχουν εντοπιστεί τόσο σε ταφικό όσο και σε οικιστικό περιβάλλον στις Κυκλάδες, την Ηπειρωτική Ελλάδα και την Κρήτη⁵²⁴. Συνηθέστερα ερμηνεύονται ως πυξίδες, τύμπανα, πινάκια, αγγεία προσφορών, αστρολάβοι, κύπελλα σπονδών, υγρά κάτοπτρα και αντικείμενα διακόσμησης⁵²⁵.

Τέλος, στην εν λόγω κατηγορία συγκαταλέγονται τα ποικίλα ομοιώματα πλοίων, τα οποία προσφέρουν μία τρισδιάστατη όψη των σκαφών που επικρατούσαν στο Αιγαίο κατά τη Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού⁵²⁶. Μεταξύ άλλων περιλαμβάνονται τα πήλινα ομοιώματα που προέρχονται από τη Φτελιά της Μυκόνου⁵²⁷, τη Θερμή Λέσβου, την Κεφάλα Πετρά (Σητείας), το Παλαΐκαστρο, τη Μεσσαρά και το Μόχλο της Κρήτης⁵²⁸, καθώς και τα τέσσερα μολύβδινα ομοιώματα, τρία εκ των οποίων από τη συλλογή του μουσείου Ashmolean και ένα από το μουσείο Merseyside County στο Λίβερπουλ, που εικάζεται ότι προέρχονται από την Νάξο⁵²⁹.

⁵²² Liritzis 2010, 1373.

⁵²³ Βλ. Marthari 2017, 147-160.

⁵²⁴ Κωστάντη 2016, 211.

⁵²⁵ Λουρεντζάτου 2016, 201. Βλ. ενδεικτικά: Σταμπολίδης και Σωτηρακοπούλου 2007, 84-88. Steinmann 2011, 100-107.

⁵²⁶ Βλ. Van de Moortel 2017, 263-268. Wedde 2000, 107.

⁵²⁷ Sampson 2006, 179-180, εικ. 167 και 203.

⁵²⁸ Βλ. Papadatos 2012, 155-159.

⁵²⁹ Renfrew 2006, 582. Βλ. επίσης: Gale και Stos-Gale 2008, 402. Sherratt 2000, 101-108.

Σε αυτά θα πρέπει να προστεθούν επίσης και τα πήλινα ομοιώματα μονόξυλων λέμβων που εντοπίστηκαν σε νεολιθικούς λιμναίους οικισμούς της Ηπειρωτικής χώρας, όπως στον οικισμό του Δισπηλιού Καστοριάς, τα οποία προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες για την οικονομία, τις μετακινήσεις και τις επικοινωνίες μεταξύ των παραλίμνιων οικισμών της ενδοχώρας.

Η αύξηση των μαρτυριών του εικονογραφικού θέματος του πλοίου σε ένα μεγάλο φάσμα του υλικού πολιτισμού τείνει πλέον να προσφέρει μία καθολική θέαση της ναυτικής τέχνης στο χώρο του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Φαίνεται λοιπόν ότι κατά τις περιόδους αυτές⁵³⁰ απαντάται ένα μεγάλο τυπολογικό εύρος σκαφών, με βασικότερα τις μικρές λέμβους και τα μακρά πλοία στον τύπο του κανό, τα οποία προωθούνταν με τη χρήση κουπιών και εξυπηρετούσαν ενίοτε διαφορετικούς σκοπούς. Συχνά, τα μακρά πλοία εικονίζονται με εμβολοειδή προεξοχή στο ένα τους άκρο, ενώ το έτερο αποδίδεται σε έκταση καθ' ύψος, συνήθως στολισμένο. Σε ορισμένες περιπτώσεις φέρουν επίσης πηδάλιο (Βαθύ, Στρόφιλας), ενώ σε άλλες (Στρόφιλας) στοιχεία –λ.χ. σημαία- υποδήλωσης κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης⁵³¹. Σε κάθε περίπτωση είναι σαφές ότι η πορεία εξέλιξης της ναυπήγησης και της ναυσιπλοΐας ήταν στενά συνυφασμένη και με τεχνολογικούς παράγοντες, όπως με την εμφάνιση και την χρήση των μετάλλων⁵³². Το πλοίο, είτε σαν «αντικείμενο» είτε σαν «εικονογραφικό θέμα», ιδιαίτερα κατά την 4^η και την 3^η χιλιετία π.Χ., φαίνεται να λειτούργησε, πιθανότατα σε συλλογικό επίπεδο, τόσο ως δείκτης όσο και ως μέσο απόκτησης οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας⁵³³.

⁵³⁰ Λογίζονται οι περίοδοι της Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού έως και πριν από την εμφάνιση των ιστιοφόρων σκαφών, τα οποία φαίνεται να μαρτυρούνται στον χώρο του Αιγαίου λίγο πριν από τα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ.

⁵³¹ Tzouvaras forthcoming.

⁵³² Σταμπολίδης 2016, 43.

⁵³³ Βλ. Vlachopoulos forthcoming. Broodbank 2010, 52-53.

ΣΥΝΘΕΣΗ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μελέτη και η συγκριτική ανάλυση των προϊστορικών βραχογραφιών της Τελικής Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού που εντοπίζονται στον Αιγαιακό χώρο, αλλά και στην ευρύτερη λεκάνη της Μεσογείου, συμβάλλει καθοριστικά και ευρύτατα στην βαθύτερη κατανόηση της χρήσης και της σημασίας της «βραχογραφίας». Και αυτό γιατί στον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο κατά την εν λόγω περίοδο, τα βραχογραφήματα, πέρα από την συγκροτημένη και ώριμη μορφή που παρουσιάζουν, αποτυπώνουν με κοινό και παραδειγματικό τρόπο τα μηνύματα της εποχής. Η περίοδος αυτή σημαδεύεται από την σταδιακή μεταβολή του γεωκτηνοτροφικού κοινωνικο-οικονομικού συστήματος σε όλη την έκταση της Μεσογείου. Οι μεταβολές αυτές συνδέονται με την υπέρβαση των περιορισμών που χαρακτηρίζουν τις παραδοσιακές μεθόδους πρωτογενούς παραγωγής και την ανάπτυξη πιο προηγμένων μεθόδων, οι οποίες οφείλονται στην συστηματική εισαγωγή και την εκτεταμένη χρήση μετάλλων.

Σε μεγάλο βαθμό οι βραχογραφικές παραστάσεις φαίνεται να αντανakλούν τις κύριες τάσεις της περιόδου. Ωστόσο, κατά την εξέταση των διαθέσιμων βραχογραφικών μνημείων, δεν θα πρέπει να λησμονείται η πρόοδος της έρευνας σε κάθε περιοχή. Η αποκάλυψη και η μελέτη βραχογραφημάτων σε τμήματα του μεσογειακού χώρου, όπως στην παράκτια νότια Γαλλία, την Ιβηρική και την Ιταλική χερσόνησο, μαρτυρείται ήδη από τα μέσα του 20^{ου} αι., ενώ στο Αιγαίο και τη ΝΔ Ανατολία το μεγαλύτερο σώμα βραχογραφιών έχει αποκαλυφθεί και ερευνάται συστηματικά μόλις κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες.

Μία δεύτερη παράμετρος είναι η χρονολογική, δηλαδή η αναγωγή αυτού του τρόπου έκφρασης στον χρόνο. Στο δυτικό άκρο της Μεσογείου η βραχογραφική παράδοση της Ιβηρικής διαμορφώθηκε κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική και συνεχίστηκε καθόλη τη Νεολιθική και την Χαλκολιθική περίοδο, με πυκνότερη παρουσία στα βόρεια, τα ανατολικά, τα νότια και τα κεντρικά της χερσονήσου. Βραχογραφήματα εντοπίζονται κυρίως σε υπαίθριες θέσεις, σε βραχοσκεπές, σε σπήλαια και σε σύνδεση με μεγαλιθικά μνημεία. Συχνή είναι η παρουσία τους και σε θέσεις ταφής ή λατρείας, συνήθως σε μικρή απόσταση από κάποιον οικισμό. Κατά μήκος της Ιβηρικής αναγνωρίζονται πέντε διακριτοί τύποι βραχογραφικής τεχνοτροπίας, οι οποίοι στο σύνολό τους παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία τεχνικών και

υφολογικών αποδόσεων, ενώ ενίοτε συνυπάρχουν χωρικά και χρονικά. Η θεματογραφία των βραχογραφημάτων περιλαμβάνει κατά βάση απλά γραμμικά και σύνθετα γεωμετρικά μοτίβα (παράλληλες και καμπύλες γραμμές, ομόκεντρους κύκλους, μαιάνδρους, σπείρες, κοιλότητες, το μοτίβο του ανθρώπινου πέλματος, το δακτυλιόσχημο μοτίβο, τα μοτίβα του «ηλίου» και των «οφθαλμών») και εικονιστικά θέματα (ζωικές και ανθρώπινες μορφές, όπλα, όπως τόξα, βέλη, εγχειρίδια, λογχοπελέκεις και φαρέτρες, ενδύματα, κοσμήματα κ.ά.). Το περιεχόμενο των εικονιστικών ιδίως θεμάτων απαρτίζεται κυρίως από σκηνές κυνηγιού, «χορού», πολεμικών συγκρούσεων, τελετουργιών (λ.χ. ιέρειες σε στάση δέησης, γυναικείες θεότητες), συγκεντρώσεων και καθημερινών δραστηριοτήτων (συγκομιδή μελιού, ορειβασίας κ.ά.). Η βραχογραφία φαίνεται να ήταν εξ αρχής συνυφασμένη με την εδραίωση και την ανάπτυξη των Νεολιθικών κοινοτήτων στην περιοχή. Είναι απολύτως λογικό λοιπόν το γεγονός ότι το βραχογραφικό θεματολόγιο αντικατοπτρίζει εμμέσως τις μεταβολές και τις ζυμώσεις, όπως αυτές αποτυπώνονται κατά την μετάβαση σε νέες μορφές κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης, με το πέρασμα στη Νεολιθική και ακολούθως στη Χαλκολιθική Εποχή.

Η ίδια εικόνα απαντά και στην περιοχή της βόρειας Ιταλίας, όπου η βραχογραφία συνεχίζει να χρησιμοποιείται με ιδιαίτερη ένταση καθόλη τη Νεολιθική και τη Χαλκολιθική Εποχή. Και εδώ οι βραχογραφίες εντοπίζονται σε όμοιες θέσεις. Τα βραχογραφήματα που αποκαλύφθηκαν στην περιοχή των κεντρικών-ανατολικών Άλπεων αποδίδονται ως επί το πλείστον με τις τεχνικές της επίκρουσης και της εγχάραξης, σε αντίθεση με το κεντρικό και το νότιο τμήμα της Ιταλικής χερσονήσου, όπου μαρτυρείται σε μεγάλο βαθμό η χρήση της ζωγραφικής απεικόνισης. Στο βραχογραφικό θεματολόγιο συγκαταλέγονται και εδώ απλά γραμμικά και σύνθετα γεωμετρικά μοτίβα (ευθείες και καμπύλες γραμμές, μαιάνδροι, σπείρες, το μοτίβο που αποδίδει «περιδέραιο», κοιλότητες, το ηλιακό μοτίβο, τοπογραφικά σχέδια κ.ά.) και εικονιστικά θέματα (ανθρώπινες και ζωικές μορφές, όπλα, όπως εγχειρίδια, πελέκεις και λογχοπελέκεις, ενδύματα, κοσμήματα, τροχοφόρα οχήματα κ.ά.). Ιδιαίτερως αξιοσημείωτη είναι η μεγάλη τεχνοτροπική και εικονογραφική συγγένεια που παρουσιάζουν τα βραχογραφήματα της βόρειας Ιταλίας με αντίστοιχες παραστάσεις που αποκαλύφθηκαν στην περιοχή του Mont Bego στη νότια Γαλλία και στο ελβετικό καντόνι του Βαλαί. Η διάδοση ομοιογενών και ομοιότροπων βραχογραφημάτων σε μία έκταση που ξεπερνά τα στενά γεωγραφικά όρια της βόρειας Ιταλίας, εκτεινόμενη προς τα ανατολικά και βόρεια της περιοχής αυτής,

φαίνεται να υπογραμμίζει την ύπαρξη μίας «βραχογραφικής κοινής», μέσω της οποίας είναι δυνατό να ιχνηλατηθούν πρώιμα δίκτυα επικοινωνίας μεταξύ αυτών των πλησιόχωρων κοινοτήτων.

Η πρωιμότερη παρουσία βραχογραφημάτων στην Ελλάδα ανάγεται στην Παλαιολιθική Εποχή και μαρτυρείται στο σπήλαιο Ασφένδου στη νοτιοανατολική Κρήτη. Η χρονολογική απόδοση στην Ανώτερη Παλαιολιθική τμήματος των πετρογλυφικών του σπηλαίου, στα οποία αποτυπώνονται εικονιστικά θέματα, ορίζει ουσιαστικά την αφετηρία για τη μελέτη και την κατανόηση της «βραχογραφίας», όπως εμφανίζεται κατά την περίοδο αυτή στο νησί, και ακολούθως εντεύθεν του ηπειρωτικού χώρου, των νησιών του Αιγαίου και της Κρήτης κατά τις μεταγενέστερες εποχές. Έτσι το χρονικό όριο της πρωιμότερης εικονιστικής «τέχνης» στον ελληνικό χώρο μετατοπίζεται και μεταφέρεται πίσω στην Παλαιολιθική Εποχή, τεκμηριώνοντας την θέση της Ελλάδας στην ευρύτατη «βραχογραφική κοινή», που απαντά στο μεγαλύτερο τμήμα της Μεσογείου και της δυτικής Ευρασίας κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο.

Στην ηπειρωτική χώρα βραχογραφίες αποκαλύφθηκαν σε ευρεία έκταση στην ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη. Εντοπίζονται σε υπαίθριες θέσεις και βραχοσκεπές, αποδοσμένες αποκλειστικά με τις τεχνικές της επίκρουσης και της εγχάραξης. Απεικονίζουν γραμμικά και γεωμετρικά μοτίβα (σπείρες, κοιλότητες, το μοτίβο του ηλίου, το μοτίβο του ανθρώπινου πέλματος κ.ά.), καθώς και εικονιστικά θέματα (ανθρώπινες και ζωικές μορφές, όπλα, όπως τόξα, δόρατα και εγχειρίδια, εργαλεία, πλοιάρια, ενδύματα κ.ά.). Ωστόσο, παρά τον μεγάλο αριθμό και το πλούσιο θεματολόγιό τους, η μελέτη τους δοκιμάζεται από προβληματισμούς και συνοδεύεται από πολλές επιφυλάξεις. Η αναγωγή των ανωτέρω βραχογραφιών σε ένα συγκεκριμένο χρονολογικό πλαίσιο, ελλείψει τεκμηρίων και ανασκαφικών δεδομένων, καθίσταται εγχείρημα δύσκολο. Τα πρωιμότερα βραχογραφήματα τοποθετούνται πιθανώς στη Νεολιθική Εποχή, με την βραχογραφική παράδοση στην περιοχή να φτάνει έως και τους Μεσαιωνικούς Χρόνους. Ως εκ τούτου, η χρήση της βραχογραφίας φαίνεται να καθιερώνεται ήδη από πολύ νωρίς, με το θεματολόγιό της να μαρτυρεί κατά μήκος μίας μακράς περιόδου ένα πλήθος δραστηριοτήτων, που συνδέονται κυρίως με το κυνήγι, την γεωργία, την κτηνοτροφία, το εμπόριο, τη ναυσιπλοΐα και το πολεμικό στοιχείο.

Στο Αιγαίο βραχογραφικές παραστάσεις δημιουργούνται ήδη κατά την Τελική Νεολιθική περίοδο. Σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, ωστόσο, εντονότερη

φαίνεται να είναι η χρήση της βραχογραφίας κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Στα βόρεια-βορειοανατολικά του Αιγαιακού χώρου, βραχογραφήματα μαρτυρούνται στα νησιά της Θάσου και της Ίμβρου. Το μεγαλύτερο σώμα βραχογραφιών εντοπίζεται στις Κυκλάδες, και συγκεκριμένα στην Άνδρο, τη Σύρο, τη Νάξο, την Ηρακλεία, την Κέρο-Δασκαλιό και την Αμοργό. Σημαντικός αριθμός βραχογραφημάτων αποκαλύφθηκε επίσης στη γειτονική Αστυπάλεια, νησί που έχει αναδείξει έντονα κυκλαδικά στοιχεία του πολιτισμού της λήγουσας 4ης και 3ης χιλιετίας π.Χ.

Στο σύνολό τους, με εξαίρεση τα βραχογραφήματα της Ίμβρου που είναι γραπτά και ταιριάζουν σε εκείνα της περιοχής του Λάτμου, τα ως άνω αιγαιακά βραχογραφήματα αποδίδονται αποκλειστικά με τις τεχνικές της επίκρουσης και της εγχάραξης. Εντοπίζονται ως επί το πλείστον εντός, σε σύνδεση ή σε μικρή απόσταση από κάποιον οικισμό και σε υπαίθριες θέσεις, ενίοτε παράκτιες ή μεγάλου υψομέτρου (λόφους). Σπανιότερα απαντούν σε βραχοσκεπές (Ίμβρος). Σε μία περίπτωση (Σύρος-νεκροταφείο Χαλανδριανής) απαντάται η παρουσία τους σε ταφικό περιβάλλον, ωστόσο οι μαρτυρίες περιορίζονται μόνο σε απλή μνεία. Ως εκ τούτου ο χρονολογικός τους προσδιορισμός σε περίοδο σύγχρονη του νεκροταφείου (ΠΚ II) είναι αμφίβολος.

Η χρονολογική αναγωγή των βραχογραφιών του Στρόφιλα της Άνδρου με ασφάλεια στην Τελική Νεολιθική τις κατέστησε τις πρωιμότερες γνωστές στον αιγαιακό χώρο. Ελαφρώς μεταγενέστερες ή σύγχρονες φαίνεται να είναι οι βραχογραφίες από το Βαθύ Αστυπάλειας, οι οποίες ανάγονται πιθανότατα στο χρονολογικό ορίζοντα της Τελικής Νεολιθικής/Πρώιμης Εποχής του Χαλκού I, αν δεχτούμε ότι συνδέονται με την περίοδο των βρεφικών εγχυτρισμών και την απουσία επιφανειακής κεραμικής που να τεκμηριώνει υστερότερη μέσα στην 3η χιλιετία φάση (ΠΚ II). Μεγάλο τμήμα του συνόλου των βραχογραφημάτων που αποκαλύφθηκαν στις υπόλοιπες αιγαιακές νήσους χρονολογείται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Η βραχογραφική παράδοση στο Αιγαίο συνεχίζει και στις μεταγενέστερες περιόδους, όπως αποδεικνύεται από τις παραστάσεις που αποκαλύφθηκαν στην Θάσο, την Άνδρο, τη Σύρο, την Ηρακλεία, την Αμοργό και την Αστυπάλεια.

Η χρονολόγηση των βραχογραφημάτων του ευρύτερου αιγαιακού χώρου χωρίς ανασκαφική και στρωματογραφική συνάφεια είναι επισφαλής. Ενδεικτικό του προβλήματος αποτελούν οι «σύγχρονες» επεμβάσεις εγχαράξεων (graffiti) σε βράχους της υπαίθρου της Αμοργού και της Ηρακλείας, οι οποίες αφενός

δημιουργούν χρονολογική σύγχυση και αφετέρου εγείρουν επιφυλάξεις για την αυθεντικότητα των ήδη «αναγνωρισμένων» και χρονολογημένων βραχογραφιών. Ο περιορισμένος αριθμός των βραχογραφημάτων της Αμοργού, οι λιγοστές πληροφορίες που έχουμε για αυτά, καθώς και τα προβλήματα χρονολόγησης που παρουσιάζουν, αποτελούν σημαντικά εμπόδια στην εκτίμηση της εμφάνισης και της εξέλιξης της βραχογραφίας στο νησί. Ωστόσο, από τις διαθέσιμες βραχογραφικές μαρτυρίες, την εικόνα των εγκαταστάσεων στο νησί κατά την Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, καθώς και από την κομβική γεωγραφική της θέση, φαίνεται ότι η Αμοργός εντάσσεται σε αυτό το κοινό βραχογραφικό πλαίσιο έκφρασης, που εδραιώνεται και αναπτύσσεται στο Αιγαίο κατά την Τελική Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.

Η ίδια ένσταση προβάλλεται ακόμα και σε περιπτώσεις που τα βραχογραφήματα εντοπίζονται σε περιβάλλον ανεσκαμμένων προϊστορικών οικισμών, όπως συμβαίνει με τις βραχογραφικές παραστάσεις που αποκαλύφθηκαν στην ακρόπολη του Καστριού της Σύρου. Τα βραχογραφήματα του οικισμού χρονολογήθηκαν σε περίοδο σύγχρονη με την εγκατάσταση στο λόφο (ΠΚ II-III). Η θέση εντοπισμού τους, η χρήση της τεχνικής της επίκρουσης, η θεματογραφία των παραστάσεων και η συγγένεια που παρουσιάζουν με αντίστοιχα βραχογραφήματα της ΠΚ περιόδου, αποτέλεσαν ισχυρές ενδείξεις για την χρονολόγησή τους στη ΠΕΧ. Η ύπαρξη, όμως, νεότερων βραχογραφιών στις ίδιες επιφάνειες του λόφου αναδεικνύει σε κάθε περίπτωση το πρόβλημα της χρονολογικής τεκμηρίωσης και της «αυθεντικότητας» των παραστάσεων. Είναι απαραίτητο να επισημανθεί ότι μόνον οι βραχογραφίες από το Βαθύ της Αστυπάλαιας και το Στρόφιλα της Άνδρου αποσπούν τη συναίνεση των ερευνητών για την «αυθεντικότητά» τους, με τις τελευταίες να συνδέονται με ασφαλές στρωματογραφικό και ανασκαφικό περιβάλλον.

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν τα βραχογραφήματα της Ίμβρου. Για τις εγχάρακτες και επίκρουστες βραχογραφίες που αποκαλύφθηκαν στο νησί προτείνεται μία χρονολόγηση μεταξύ της Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, η οποία βασίζεται στο θεματολόγιο, τη θέση και την τεχνική απόδοσης των παραστάσεων. Μεγάλο τμήμα του συνόλου των γραπτών βραχογραφημάτων της Ίμβρου χρονολογήθηκε κατά προσέγγιση στο τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής ή στις αρχές της Μεσολιθικής Εποχής. Η χρονολόγηση αυτή βασίστηκε αφενός στη θέση των βραχογραφιών και αφετέρου στην τεχνική της απόδοσής τους, στοιχεία που τις τοποθετούν εγγύτερα στις γραπτές βραχογραφίες των σπηλαίων της δυτικής

Ευρασίας του τέλους της Ανώτερης Παλαιολιθικής και της αρχής της Μεσολιθικής περιόδου.

Ωστόσο, οι εν λόγω βραχογραφικές παραστάσεις παρουσιάζουν εξαιρετική συγγένεια με τα γραπτά βραχογραφήματα που αποκαλύφθηκαν σε μεγάλη έκταση σε θέσεις της Παράκτιας και Νοτιοδυτικής Ανατολίας. Τα σημαντικότερα από αυτά προέρχονται από το όρος Λάτμος και από σπήλαια που εντοπίζονται στο τμήμα της μεσογειακής νοτιοδυτικής Ανατολίας (λ.χ. σπήλαιο Tavabasi). Οι παραστάσεις αυτές χρονολογούνται από τη Νεολιθική έως και τα μέσα της Χαλκολιθικής Εποχής – κυρίως από την 7η έως και την 5η χιλιετία π.Χ.-. Εξίσου σημαντικές γραπτές βραχογραφίες, οι οποίες παρουσιάζουν μεγάλη θεματολογική, υφολογική και μορφολογική συνάφεια με τις παραπάνω, εντοπίστηκαν σε θέσεις της κεντρικής, καθώς και της ανατολικής Ανατολίας, με σημαντικότερη περίπτωση το «σπήλαιο των Κυριών», που βρίσκεται στην περιοχή του φαραγγιού Βαν. Τα βραχογραφήματα του σπηλαίου χρονολογήθηκαν μεταξύ της 10^{ης} και της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ.

Με αυτά τα βοηθητικά παράλληλα από τον παράκτιο μικρασιατικό χώρο, τα γραπτά βραχογραφήματα της Ίμβρου θα μπορούσαν να ανάγονται στον χρονολογικό ορίζοντα της Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, δεδομένης και της μεγάλης γεωπολιτικής σημασίας του νησιού, που κατά την εν λόγω περίοδο είχε εξελιχθεί σε σημαντικό ναυτικό και εμπορικό κόμβο του ΒΑ Αιγαίου. Εξάλλου, η θέση του νησιού και η αποκάλυψη ενός μεγάλου αριθμού εγκαταστάσεων της Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στο ανατολικό και νότιο παράκτιο τμήμα του στηρίζουν σε ένα δεύτερο επίπεδο μία χρονολόγηση σε αυτές τις περιόδους. Οι γραπτές βραχογραφίες της Ίμβρου φαίνεται να τοποθετούν το νησί πολιτισμικά εγγύτερα στις σύγχρονες κοινότητες της Μ. Ασίας. Άλλωστε, γραπτά βραχογραφήματα δεν απαντώνται σε καμία άλλη θέση του αιγαίου και ηπειρωτικού χώρου. Στην ανάγνωση αυτή, τα βραχογραφήματα της Ίμβρου θα μπορούσαν να αποτελέσουν το μέσο αναζήτησης πρώιμων μετακινήσεων πληθυσμών από τις μικρασιατικές και θρακικές ακτές προς την περιοχή του βορειοανατολικού Αιγαίου. Αντίστροφα, μία χρονολόγηση των γραπτών παραστάσεων του νησιού, και ιδίως εκείνων που αποδίδουν πλοία, στο τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής ή στις αρχές της Μεσολιθικής περιόδου, θα καθιστούσε τις παραστάσεις αυτές ως τις αρχαιότερες (άμεσες) μαρτυρίες ναυσιπλοΐας και ναυπηγικής στο χώρο του Αιγαίου. Από το παράδειγμα της Ίμβρου εμφανίζεται πόσο σημαντική είναι η χρονολόγηση των

βραχογραφιών και πόσος δρόμος πρέπει να διανυθεί εφεξής για την καλύτερη και ασφαλέστερη γνώση αυτής της τέχνης στο χώρο του Αιγαίου.

Με βάση τη σημερινή εικόνα της έρευνας, οι πρωιμότερες (TN-ΠΕΧ Ι), χρονολογικά τεκμηριωμένες, βραχογραφικές παραστάσεις στο Αιγαίο φαίνεται να εντοπίζονται αποκλειστικά σε οικιστικό περιβάλλον. Στο Στρόφιλα της Άνδρου και το Βαθύ της Αστυπάλαιας βραχογραφήματα απαντούν σε εξαιρετικά μεγάλη πυκνότητα εντός των οικισμών και σε μεγάλο βαθμό συνδέονται με τις πύλες και τους περιβόλους τους. Το πλούσιο θεματολόγιο, ο υψηλός ρυθμός επανάληψης των θεμάτων, η απομόνωση και η ανάδειξη συγκεκριμένων σχημάτων, μοτίβων ή τμημάτων της παράστασης που συχνά έχουν συμβολική διάσταση, η ευρεία χρήση της βραχογραφίας σε χώρους συλλογικών δράσεων, όπως και η υψηλή ποιότητα που χαρακτηρίζει την απόδοση των παραστάσεων, αντανακλούν δυνατότητες και υποδεικνύουν κατευθύνσεις προς την ανάπτυξη μίας πραγματικής εικονογραφικής «γλώσσας». Αυτές οι δυνατότητες δεν βεβαιώνουν ασφαλώς την ύπαρξη μίας παγιωμένης πλατφόρμας έκφρασης, αλλά σκιαγραφούν τις διαδρομές που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε αυτήν. Οι βραχογραφίες είναι απολύτως εναρμονισμένες τόσο με τις λειτουργικές ανάγκες και τον τρόπο οργάνωσης των εγκαταστάσεων όσο και με τους νοητικούς και συμβολικούς ορίζοντες των κατοίκων. Φαίνεται να απηχούν συγκαιρινές κοινωνικές, οικονομικές και θρησκευτικές αντιλήψεις, να προβάλλουν και να τονίζουν την ταυτότητα και τον χαρακτήρα των θέσεων, καθώς και να επιτελούν το ρόλο δεικτών προσανατολισμού και σήμανσης χώρων.

Η σύνδεση της «βραχογραφίας» με το θρησκευτικό-λατρευτικό στοιχείο στον αιγαιακό χώρο, εκτός από τον πρόδηλο σε πολλές περιπτώσεις χαρακτήρα της εικονογραφίας της, τεκμηριώνεται ήδη από πολύ νωρίς. Η αποκάλυψη βραχογραφικής σύνθεσης μεγάλων διαστάσεων σε κτίριο που εκτιμάται ότι είχε τη λειτουργία του κοινοτικού ιερού στον οικισμό του Στρόφιλα της Άνδρου θεωρείται ως η πρωιμότερη αυτού του είδους στο Αιγαίο. Στην περίπτωση αυτή, φαίνεται ότι η «βραχογραφία» πιθανώς αποτέλεσε ένα από τα βασικά μέσα έκφρασης του θρησκευτικού-λατρευτικού αισθήματος ήδη από την Τελική Νεολιθική περίοδο, τουλάχιστον σε επίπεδο κοινών μοτίβων με την ειδωλοπλαστική και τη μικροτεχνία (π.χ. δακτυλιόσχημα). Αντίστοιχες δημιουργίες που ανάγονται σε μεταγενέστερο χρόνο (3^η χιλιετία π.Χ.) αποτελούν οι βραχογραφημένες κινητές λίθινες πλάκες από την Κορφή τ' Αρωνιού της Νάξου. Πρόκειται για εύρημα που πιθανώς συγκροτούσε

κάποιο είδος «εικονογραφημένης» αρχιτεκτονικής ζώνης, εντοιχισμένης στο ελλειψοειδές κτίριο, το οποίο αποκαλύφθηκε στην κορυφή του λόφου. Το κτίριο, παρόλη την έλλειψη σχετικής ανασκαφικής και αρχιτεκτονικής τεκμηρίωσης, εικάζεται ότι είχε το χαρακτήρα ιερού.

Στη Θάσο, βραχογραφήματα φαίνεται να δημιουργούνται στα τέλη της Τελικής Νεολιθικής με αρχές της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, ενώ η τέχνη της βραχογραφίας ήταν σε χρήση έως και την Ύστερη Εποχή του Χαλκού ή την Εποχή του Σιδήρου. Στοιχεία όπως το θεματολόγιο, η θέση εντοπισμού και η τεχνική απόδοσης των παραστάσεων, τοποθετούν τα βραχογραφήματα της Θάσου εγγύτερα στην βραχογραφική παράδοση της ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, όπου βραχογραφίες εμφανίζονται σε μεγάλη έκταση και ένταση, αλλά μέσα σε άγνωστο ή προβληματικό χρονολογικό ορίζοντα. Στοιχείο που ενισχύει αυτή την υπόθεση αποτελεί και η θέση της νήσου, η οποία βρίσκεται απέναντι ακριβώς από τις ακτές της Ανατολικής Μακεδονίας, σε απόσταση 18 ναυτικών μιλίων από την Καβάλα. Επιπλέον, ο εντοπισμός ανθρωπομορφικών στηλών, του τύπου «menhir», καθώς και κινητών λίθων με παράσταση κοιλοτήτων στην μία τους πλευρά, συχνά σε δεύτερη χρήση σαν υλικά δόμησης, ενίσχυσε την άποψη της ένταξης της Θάσου, κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού ή και πρωιμότερα, σε ένα κοινό πολιτισμικό ορίζοντα με τα νησιά του ΒΑ Αιγαίου και τα παράλια της ΒΔ Μ. Ασίας. Στο πλαίσιο αυτό, δύναται να επισημανθεί και η μεγαλιθική παράδοση του νησιού, η οποία αναδύθηκε την περίοδο αυτή, όπως μαρτυρούν τα ευρήματα των ανθρωπομορφικών στηλών και η μεγαλιθική κατασκευή που αποκαλύφθηκε στα Λιμενάρια. Αντίστοιχα ευρήματα ανθρωπομορφικών στηλών αποκαλύφθηκαν σε μεγάλο τμήμα της δυτικής Μεσογείου, όπως στην Ιβηρική, τη νότια μεσογειακή Γαλλία, τη βόρεια Ιταλία, την Κορσική και τη Σαρδηνία, ενώ ανάλογα ευρήματα εντοπίστηκαν στην Τροία και την Πολιόχνη.

Από τη μελέτη των βραχογραφιών της Νάξου, της Ηρακλειάς, της Κέρου-Δασκαλιού, της Αμοργού και της Αστυπάλαιας συνάγεται ότι μεταξύ του τέλους της Νεολιθικής και του τέλους της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού -περίοδος στην οποία χρονολογείται το μεγαλύτερο τμήμα των γνωστών βραχογραφιών-, αυτό το σύμπλεγμα νησιών υιοθέτησε και ανέπτυξε έναν κοινό τρόπο έκφρασης μέσω της βραχογραφίας που βρίσκεται σε αντιστοιχία με τις υπόλοιπες αιγαιακές «βραχογραφικές» θέσεις. Σε αυτό συνέβαλλε εμφανώς και η γεωγραφική τους συνάφεια, με τη Νάξο και την Αστυπάλαια να συνιστούν τους δύο πόλους.

Ενδεικτικό αυτής της συγκεκριμένης διασποράς είναι το γεγονός ότι το σύνολο σχεδόν των βραχογραφημάτων της Νάξου εντοπίζεται κατά μήκος της νότιας και ανατολικής ακτής του νησιού. Ίσως διότι οι ακτές αυτές βρίσκονται σε μεγαλύτερη εγγύτητα και προσέφεραν καλύτερη φυσική επαφή με τις υπόλοιπες νήσους, αποτελώντας το φυσικό ορμητήριο των κατοίκων του νησιού προς αυτές. Η Νάξος, «πρωτεύουσα» λόγω του όγκου και της φυσικής της αυτάρκειας, χωρίζεται γεωφυσικά στα δύο από τον απότομο όγκο του Ζα. Το δυτικό μισό έχει διαχρονικό κέντρο κατοίκησης τη Γρόττα και το ανατολικό (με άμεση πρόσβαση στη ζώνη της πολύτιμης σμύριδας) την περιοχή του Πανόρμου. Αυτή η περιοχή, όπως μαρτυρά ο μεγάλος αριθμός ΠΚ εγκαταστάσεων και νεκροταφείων, υπήρξε ο «ζωτικός» χώρος συνομιλίας των νησιών που βρίσκονται στα ΝΑ της Νάξου (Μικρές Κυκλάδες) με τη «μητροπολιτική» Νάξο, και λειτούργησε ως διάυλος πολλών στοιχείων που έφερναν σε επαφή τις κοινότητες και τους τρόπους έκφρασής τους. Η ίδια εικόνα απαντά και στην Ηρακλεία, με πυκνότερη παρουσία βραχογραφημάτων στα βορειοδυτικά, βόρεια και βορειοανατολικά του νησιού.

Στα εν λόγω νησιά μαρτυρείται ένα πολύ συγκεκριμένο και σε μεγάλο βαθμό κοινό βραχογραφικό θεματολόγιο, το οποίο περιλαμβάνει κυρίως παραστάσεις σπειρών και κυκλικών ομοιόμορφων κοιλοτήτων, που αποδίδονται πάνω σε ριζιμιούς βράχους, ογκώδεις βραχόλιθους και κινητές λίθινες πλάκες. Σχεδόν στο σύνολό τους οι βραχογραφίες αυτές διακρίνονται για τον υπαίθριο χαρακτήρα τους. Συχνά εντοπίζονται σε θέσεις που βρίσκονται σε σύνδεση με κύριες και δευτερεύουσες διόδους, ενώ σε πολλές περιπτώσεις φαίνεται να έχουν αποτυπωθεί σκοπίμως πάνω σε βραχώδεις επιφάνειες με ανατολικό προσανατολισμό, πιθανόν για να είναι εμφανέστερες τις πολύ πρωινές και τις ώρες πριν τη δύση του ήλιου. Από αυτήν την άποψη θα πρέπει να εκληφθούν, όπως και συνέβη, ως δείκτες σήμανσης οδών, καθορισμού πορείας, θέσης και ηλιακού προσανατολισμού. Πράγματι, χωρίς να παραβλέπεται ο διακοσμητικός τους χαρακτήρας, η επιλογή των συγκεκριμένων θεμάτων φαίνεται να υπαγορεύεται κυρίως από την συμβολική τους διάσταση. Τα μοτίβα αυτά, όπως αποδείχτηκε και από την χρήση τους σε άλλους τομείς του υλικού πολιτισμού, αποτελούσαν πιθανώς σημεία ενός πρώιμου οιονεί «γραφικού» κώδικα, άμεσα συνυφασμένου με τις κοινωνικές, οικονομικές και θρησκευτικές δραστηριότητες της ζωής των κοινοτήτων που τον χρησιμοποιούσαν.

Μολαταύτα, τα νησιά αυτά παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις και διαφοροποιήσεις ως προς το είδος και την θεματική των βραχογραφημάτων. Η

αποκάλυψη στη θέση «Κορφή τ' Αρωνιού» της Νάξου βραχογραφημένων κινητών λίθινων πλακών, οι οποίες χρονολογούνται στην μέση 3η χιλιετία π.Χ. και φέρουν στο σύνολό τους εικονιστικές παραστάσεις αφηγηματικού χαρακτήρα, ευρήματα μοναδικά στον αιγαιακό και ηπειρωτικό χώρο, αποτελεί σημαντικό στοιχείο διάκρισης της Νάξου. Βραχογραφίες που παρουσιάζουν εικονιστικά θέματα μαρτυρούνται και σε άλλες θέσεις του νησιού, ωστόσο είναι εξαιρετικά σπάνιες. Στο πλαίσιο αυτό, η Νάξος φαίνεται να αποκτά ένα συγκριτικό προβάδισμα σε σχέση με την Ηρακλειά, την Κέρο-Δασκαλιό και την Αμοργό -νησιά στα οποία δεν έχουν αποκαλυφθεί έως σήμερα εικονιστικές βραχογραφικές παραστάσεις-, προβάδισμα που την τοποθετεί σε συνάφεια με την Αστυπάλεια, καθώς και με άλλες θέσεις του Αιγαιακού χώρου όπου μαρτυρούνται συγγενείς εικονογραφικές παραστάσεις, όπως στον Στρόφιλα της Άνδρου και στην ΠΚ ΙΙ(-ΙΙΙ) ακρόπολη του Καστριού της Σύρου.

Από την άλλη πλευρά, η εικόνα της αριθμητικής υπεροχής μίας νήσου ή μίας θέσης έναντι μίας άλλης σε βραχογραφίες (εάν δεν αντικατοπτρίζει εδώ ένα κενό στην έρευνα) δεν συνδέεται απαραίτητα με την υπόθεση της άνισης πολιτισμικής ανάπτυξης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα βραχογραφήματα της Ηρακλειάς. Στο νησί απαντούν αποκλειστικά βραχογραφίες σπειρών και κοιλοτήτων, οι οποίες, παρά την έκτασή του, μαρτυρούνται σε μεγαλύτερη πυκνότητα και αριθμό σε σύγκριση με το σύνολο αυτών των παραστάσεων που εντοπίστηκαν στη Νάξο, την Κέρο και τη νησίδα Δασκαλιό. Η επιλογή και ο υψηλός ρυθμός επανάληψης των συγκεκριμένων μοτίβων σε συνδυασμό μάλιστα και με την πλήρη απουσία άλλων θεμάτων (γραμμικών, γεωμετρικών, εικονιστικών) δεν μπορεί να συνιστούν ολωσδιόλου τυχαίες επιλογές. Πράγματι, τίποτα δεν αποκλείει την πιθανότητα να διέπονται από μία συγκεκριμένη «σκοπιμότητα» και οι σπείρες αυτές ή τα σώματα κοιλοτήτων να συνιστούσαν για τις κοινωνίες του νησιού θέματα βαρύνουσας συμβολικής σημασίας.

Η παράλληλη εξέταση των βραχογραφιών της Κορφής τ' Αρωνιού, του Στρόφιλα, του Βαθιού και του Καστριού (Σύρου), υποδεικνύει συχνά τη μεγάλη εικονογραφική και τυπολογική συγγένεια που παρουσιάζουν τα βραχογραφήματα μεταξύ τους, ή την ομοιότητα με άλλες, αντίστοιχες παραστάσεις που απαντούν σε λοιπούς τομείς του υλικού πολιτισμού (κεραμική). Οι αντιστοιχίες αφορούν στο κοινό σε πολλές περιπτώσεις θεματολόγιο και κυρίως στην ομοιότροπη απόδοση βασικών θεμάτων. Καθώς προβάλλονται σε διαφορετικές θέσεις, χρονικές περιόδους, κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες και περιβάλλοντα, τα θέματα αυτά τείνουν να

προσλάβουν έναν διαχρονικό χαρακτήρα. Οι πρωιμότερες παραστάσεις (πλοίων, στόλων, σπειρών, ζώων, πελμάτων, σύνθετων εικόνων και συμβόλων) από το Στρόφιλα της Άνδρου, από κοινού με το σύνολο των γραμμικών, γεωμετρικών και εικονιστικών θεμάτων που παρουσιάζονται στα βραχογραφήματα του αιγαιακού χώρου κατά την Τελική Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, προσφέρουν όχι μόνο την αφετηρία, αλλά και την βάση μίας ευρύτερης θεώρησης της εν γένει εικονογραφίας στο Αιγαίο. Ενδιαφέρον εμφανίζουν, όμως, και οι ανακολουθίες, όπως αυτή με τις σπείρες και τα πλοία της Σύρου, που ενώ τα εν λόγω θέματα αφθονούν στα πηλίνα τηγανόσχημα σκεύη της Χαλανδριανής, οι σπείρες απουσιάζουν και τα πλοία είναι ολιγάριθμα στις βραχογραφίες του κοντινού Καστριού.

Μεταξύ των κυριότερων εικονιστικών βραχογραφικών θεμάτων που απαντούν στον αιγαιακό χώρο κατά την περίοδο της TN-ΠΕΧ κατατάσσονται τα πλοία και τα εγχειρίδια. Τα θέματα αυτά αποτελούν σημαντικούς χρονολογικούς, τεχνολογικούς και πολιτισμικούς δείκτες εξέλιξης. Βραχογραφικές παραστάσεις πλοίων εντοπίζονται στην Ίμβρο –εγχάρακτη βραχογραφία πλοίου-, στο Στρόφιλα της Άνδρου, το Καστρί της Σύρου, στην Κορφή τ' Αρωνιού της Νάξου και το Βαθύ Αστυπάλαιας. Προσφάτως, στο IB' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (12ο ΔΚΣ, Ηράκλειο, 21-25/09/2016) ανακοινώθηκε η αποκάλυψη βραχογραφημάτων πυκνά διευθετημένων κοιλοτήτων και πλοίου σε επίπεδο βράχο του οικισμού της TN στη θέση Μεσορράχη του Λασιθίου Κρήτης. Το εύρημα αυτό τεκμηριώνει πλέον την ένταξη της Κρήτης σε αυτήν την πολιτισμική –βραχογραφική- «κοινή», που απαντά σε ένα μεγάλο τμήμα του αιγαιακού χώρου κατά την Τελική Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Είναι ακόμη σημαντικό να σημειωθεί ότι επίκρουστη βραχογραφία πλοίου, η οποία χρονολογείται πιθανότατα στην ΠΕΧ, αποκαλύφθηκε στην περιοχή (μεταλλεία) του Αγίου Ιωάννη Σίφνου, μαρτυρία που διευρύνει τη βάση αυτής της βραχογραφικής «κοινής» στην περιοχή των Κυκλάδων προς τα δυτικά.

Ο υψηλός ρυθμός επανάληψης του εικονογραφικού θέματος του πλοίου στα αιγαιακά βραχογραφήματα της TN-ΠΕΧ καταδεικνύει τη βαρύνουσα σημασία και την εξέχουσα θέση του θέματος αυτού στην πρώιμη αιγαιακή εικονογραφία. Οι βραχογραφίες των πλοίων αποτυπώνουν με ιδιαίτερη σαφήνεια την εξέλιξη της ναυπηγικής τέχνης στο Αιγαίο και κατά συνέπεια των δυνατοτήτων της ναυσιπλοΐας κατά την Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Μάλιστα τα εν λόγω βραχογραφήματα από το Στρόφιλα της Άνδρου και το Βαθύ Αστυπάλαιας μαρτυρούν ένα μεγάλο τυπολογικό εύρος σκαφών, με βασικότερα τα μακρά πλοία και τις μικρές

λέμβους, τα οποία φαίνεται να εξυπηρετούσαν διαφορετικούς κατά περίπτωση σκοπούς. Οι παραστάσεις των πλοίων αντανakλούν πτυχές των κοινωνικο-οικονομικών δραστηριοτήτων των αιγαιακών κοινοτήτων, όπως η αλιεία, το εμπόριο, η ναυτιλία, οι θαλάσσιες επικοινωνίες και οι πολιτιστικές ανταλλαγές.

Το «πλοίο» αποτελούσε σημαντική πηγή πλούτου, αλλά και εξουσίας. Στο Στρόφιλα και το Βαθύ βραχογραφήματα πλοίων μαρτυρούνται σε θέσεις ιδιαίτερης βαρύτητας (οχυρωματικό τείχος και πύλη [«πυλίδα»] αντιστοίχως), στοιχείο που υποδεικνύει ότι συνιστούσε συγχρόνως ένα μέσο επίδειξης, ισχύς και προβολής της ταυτότητας των θέσεων αυτών. Τα πλοία που απαντούν στο Στρόφιλα απεικονίζονται συνήθως οριζοντίως και σε παράταξη, αποδίδοντας μάλλον σκηνές νηοπομπής σχετικές με εμπορικές ή στρατιωτικές δραστηριότητες. Αντίθετα, στο Βαθύ τα πλοία της ομώνυμης «πυλίδας» παρουσιάζονται παράλληλα και σε κάθετη διάταξη, στοιχείο που προσδίδει στην παράσταση την ψευδαίσθηση του βάθους. Ο μνημειακός στόλος του Βαθιού θυμίζει «regatta», με τα μακρά πλοία να πλέουν αρμονικά προς το κέντρο της ακρόπολης. Τα μακρά πλοία, τα οποία απαιτούσαν μεγάλο αριθμό κωπηλατών για την κίνηση τους, είχαν μικρό ωφέλιμο φορτίο. Ως εκ τούτου, είναι πιθανότερο να συνιστούσαν σκάφη κύρους ή τελετουργιών. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι ορισμένα πλοία στις νηοπομπές των βραχογραφιών του Στρόφιλα φέρουν σημαία, στοιχείο υποδήλωσης ιδιοκτησίας ή ηγεσίας των εν λόγω σκαφών έναντι των υπολοίπων. Οι παραστάσεις αυτές αποτυπώνουν αναμφίβολα όψεις κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης που συνδέονται με την λειτουργία, τον έλεγχο, το ρόλο και την κτήση των πλοίων.

Τα θαλάσσια ταξίδια μεγάλης εμβέλειας, η κατασκευή μικρών λέμβων αλλά κυρίως μακρών πλοίων, όπως αυτά που απεικονίζονται στις βραχογραφίες του Βαθιού, τα οποία εκτιμάται ότι έφταναν έως και τα 30 μ. σε μήκος και προωθούνταν από μεγάλο αριθμό κωπηλατών, ενδεχομένως άνω των 25, προϋπέθεταν σημαντικές γνώσεις ναυπηγικής και ναυσιπλοΐας, ένα εδραιωμένο σύστημα κοινωνικο-πολιτικής οργάνωσης με διακριτές διοικητικές θέσεις, ασφαλούς λιμένες, καθώς και την ανάπτυξη σημαντικών ναυτικών κέντρων. Οι βραχογραφικές παραστάσεις των πλοίων υποδεικνύουν την ύπαρξη πρώιμων επικρατειών και συμμαχιών στον Αιγαιακό χώρο, σε ένα χρονολογικό ορίζοντα (TN-ΠΕΧ) που χαρακτηρίζεται από την συστηματική εισαγωγή και την εκτεταμένη χρήση μετάλλων. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να λησμονείται και το φαινόμενο της πειρατείας, που φαίνεται να ενδημούσε

την περίοδο αυτή στο νησιωτικό Αιγαίο, όπως μαρτυρούν μεταξύ άλλων τα οχυρωματικά τείχη στο Στρόφιλα, το Βαθύ και το Καστρί (Σύρου).

Το δεύτερο *par excellence* εικονογραφικό θέμα, το οποίο επικρατεί στο βραχογραφικό θεματολόγιο της ΤΝ-ΠΕΧ στο μεγαλύτερο τμήμα της λεκάνης της Μεσογείου, είναι αυτό του εγχειριδίου. Στον αιγαιακό χώρο βραχογραφικές παραστάσεις εγχειριδίων που ανάγονται σε αυτόν τον χρονολογικό ορίζοντα εντοπίζονται αποκλειστικά στην ακρόπολη του Βαθιού Αστυπάλαιας, όπου αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός επίκρουστων εγχειριδίων, τα οποία αποδίδονται σε πλήρη διαμόρφωση, με παράσταση της τριγωνικής λεπίδας που φέρει κεντρική νεύρωση και της Τ-σχημης λαβής τους.

Η εικονογραφία των όπλων, και ιδίως των «χάλκινων εγχειριδίων», προκρίνεται σε ιδιαίτερα μεγάλο βαθμό κατά την Τελική Νεολιθική, τη Χαλκολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και συνδέεται μάλλον με την εκτεταμένη κατεργασία και χρήση των μετάλλων. Διαδίδεται σε ευρεία γεωγραφική έκταση που περιλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα της Μεσογείου –Ιβηρική και Ιταλική χερσόνησο, Αιγαίο-, τα Βαλκάνια, καθώς και μεγάλο τμήμα της περιοχής των Άλπεων. Παραστάσεις εγχειριδίων απαντούν σε πολλούς τομείς του υλικού πολιτισμού, όπως σε βραχογραφίες, σε ανθρωπόμορφες μονολιθικές στήλες και σε ειδώλια. Τα όπλα αυτά δεν φαίνεται να προορίζονταν για τις γυναίκες, όσο για τους άνδρες. Δίχως αμφιβολία, αποτελούν αντικείμενα κυνηγιού, πολέμου, πλούτου και κύρους. Η ευρεία γεωγραφική διάδοση του εν λόγω εικονογραφικού θέματος σε συνδυασμό με τη μαζική παραγωγή εγχειριδίων στο μεγαλύτερο τμήμα του Μεσογειακού και Ευρωπαϊκού χώρου κατά την 3η χιλιετία π.Χ. αντανakλά την αναγωγή του όπλου αυτού σε σύμβολο δύναμης, ανδρείας και τιμής τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Η επιλογή της απόδοσης βραχογραφημάτων που απεικονίζουν εγχειρίδια σε βαρύνουσες θέσεις στο Βαθύ Αστυπάλαιας υποδεικνύει ότι το εικονογραφικό αυτό θέμα, όπως και εκείνο του πλοίου, λειτουργούσαν επίσης ως οικόσημα, τα οποία πρόβαλλαν την ευρωστία της ακρόπολης και την ταυτότητα των κατοίκων της.

Όλα τα στοιχεία που παραθέσαμε επιρρωνύνουν την εκτίμηση ότι η βραχογραφία αποτέλεσε ένα σταθερό μέσο καλλιτεχνικής και συμβολικής έκφρασης στο Αιγαίο και τη Μεσόγειο κατά την Τελική Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, όντας συνυφασμένη με κοινωνικο-πολιτικές, οικονομικές και θρησκευτικές προεκτάσεις. Αν και οι μελέτες που έχουν αφιερωθεί σε αυτόν τον τομέα τελούν

διαρκώς υπό την αίρεση νέων ανακαλύψεων, μας επιτρέπουν να διαμορφώσουμε μία σαφή εικόνα της γενικότερης συμβολής της βραχογραφίας στην κατανόηση των πρώιμων κοινωνιών του Αιγαίου. Αναμένεται ότι οι σχετικές έρευνες θα επιβεβαιώσουν πολλές από τις υποθέσεις των σύγχρονων μελετών, οι οποίες μέχρι σήμερα παραμένουν εκκρεμείς και μετέωρες. Κάποιες άλλες αναπόφευκτα θα διαψευστούν. Για παράδειγμα, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε πάλι την πρόσφατη ανακοίνωση της αποκάλυψης βραχογραφιών στον οικισμό της ΤΝ στη θέση Μεσορράχη του Λασιθίου Κρήτης, που τεκμηριώνει την απολύτως αναμενόμενη χρονολογική και γεωγραφική διεύρυνση του πεδίου μελέτης των βραχογραφιών στο νησί σε συνέχεια των πρωιμότερων βραχογραφημάτων που αποκαλύφθηκαν στο σπήλαιο Ασφένδου. Ως εκ τούτου, ο κατάλογος των ευρημάτων δεν εξαντλείται από καμία άποψη. Παρόμοιες διευρύνσεις αναμένουμε να υποστούν και άλλες θέσεις του αιγαιακού και ηπειρωτικού χώρου, όπως αναμένουμε και νέες ανακαλύψεις.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
AJA	American Journal of Archaeology
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BCSP	Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici
Camb. Archaeol. J.	Cambridge Archaeological Journal
Έργον	Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
Hesperia	Journal of the American School of Classical Studies at Athens
Int. J. Earth Sci.	International Journal of Earth Sciences
J. Quat. Sci.	Journal of Quaternary Science
JAS	Journal of Archaeological Science
JHE	Journal of Human Evolution
PNAS	Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America
Πρακτικά	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
TÜBA-AR	Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi/Turkish

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση

Albrecht, G., Albrecht, B., Berke, H. κ.ά. 1992: “Late Pleistocene and Early Holocene finds from Öküzini: A Contribution to the Settlement History of the Bay of Antalya, Turkey”, *Paléorient* 18(2), 123-141.

Alonso, A. 2002: “Cultura artistica y cultura material: un escollo insalvable?”, *Bolskan* 16, 71-107.

Alram-Stern, E. και C. Dürner 2015: “Die Statuetten”, στο Alram-Stern, E και A. Dousougli-Zachos (επιμ. έκδ.), *Die Deutschen Ausgrabungen 1941 auf der Visviki-Magula / Velesino: Die neolithischen Befunde und Funde*, Bonn: Rudolf Habelt Verlag [Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes, Band 36] 439-443.

Alves, L. B. 2002: “The architecture of the natural world: rock art in Western Iberia”, στο Scarre, C. (επιμ. έκδ.), *Monuments and Landscape in Atlantic Europe: perception and society during the Neolithic and Early Bronze Age*, London, 51-70.

Anati, E. 1968α: “Anatolia’s earliest art”, *Archaeology* 21, 27-35.

Anati, E. 1968β: *Arte preistorica in Valtellina*, Archivi di arte preistorica, n. 1., Capo di Ponte, Edizioni del Centro.

Anati, E. 1976: *Evolution and style in Camunian rock art*, Capo di Ponte: Edizioni del Centro.

Anati, E. 1979: *L'arte rupestre della Valtellina*, Museo Etnografico Tiranese, Madonna di Tirano.

Anati, E. 2004: *La civiltà delle pietre: Valcamonica, una storia per l'Europa*. Edizioni del Centro, Capo di Ponte.

Anati, E. 2008α: *The Civilization of Rocks. Valcamonica, a history for Europe*, Capo di Ponte.

Anati, E. 2008β: “The way of life recorded in the rock art of Valcamonica”, *Adoranten* 2008, 13-35.

Anati, E. 2014: “Valcamonica rock art, state of the art”, *BCSP* 37/38, 7-18.

Arca, A. 1997: “Praying figures, chronology and interpretation”, *Tracce*, no. 9, Online Rock Art Bulletin, ISSN 2281-972X.

Arca, A. 2001: “Chronology and interpretation of the Praying figures”, στο Fossati, A. και P. Frontini (επιμ. έκδ.), *2o Convegno Internazionale di Archeologia Rupestre. ‘Archeologia e Arte Rupestre. L’Europa. Le Alpi. La Valcamonica’*, Milano: Civiche Raccolte Archeologiche di Milano, 185-198.

Arca, A. 2003: “Agricoltura e paesaggi antropici nell’arte rupestre preistorica dell’arco alpino”, *Bulletin d’Etudes Prehistoriques et Archeologiques Alpines* XV, 46-70.

Arca, A. 2004: “The topographic engravings of Alpine rock-art: fields, settlements and agricultural landscapes”, στο Chippindale, C. και G. Nash (επιμ. έκδ.), *The figured landscapes of rock-art: looking at pictures in place*, Cambridge: Cambridge University Press, 318-350.

Arca, A. 2005: “Archeologia rupestre in Valcamonica: Dos Cui, un caso di studio”, *Revista di Scienze Preistoriche* 55, 323-384.

Arca, A. 2007: “Valcamonica, Dos Cui, le fasi neolitiche e chalcolitiche: cronologia, temi e interpretazioni”, *Notizie Archeologiche Bergomensi* 12, 279-300.

Arca, A. 2011: “Entre Bego et Valcamonica. Une cle pour mieux comprendre l’origine de l’art rupestre dans les Alpes”, *Bullettin d’Etudes Prehistoriques et Archeologiques Alpines* XXII, 71-89.

Arca, A. και A. E. Fossati 2012: “Le pitture rupestri sotto riparo dell’arco alpino, uno sguardo d’insieme”, στο De Marinis, R., Dalmeri, G. και A. Pedrotti, *Preistoria Alpina* 46, 127-132.

Arca, A., Fossati, A. E., Daudry, D. κ.ά. 2014: “Il riparo inciso di Montjovet-Chenal (AO), seimila anni e piu di iconica rupestre”, στο De Marinis, R. C. (επιμ. έκδ.), *Le*

manifestazioni del sacro e l'età del rame nella regione alpina e nella pianura padana. Studi in memoria di Angelo Rampinelli Rota. Atti del convegno, Brescia, Palazzo Broletto, 23–24 maggio 2014, Edizioni Euroteam, 27-66.

Asouti, E. 2006: “Beyond the Pre-Pottery Neolithic B interaction sphere”, *Journal of World Prehistory* 20, 87-126.

Auban, J. B., Molina, L., Orozco-Köhler, T. κ.ά. 2008: “Early neolithic at the Serpis Valley, Alicante, Spain”, στο Diniz, M. (επιμ. έκδ.), *The early Neolithic in the Iberian Peninsula. Regional and transregional components. Proceedings of the XV World Congress (Lisbon 2006)*, BAR International Series, 53-59.

Aubert, M. 2012: “A review of rock art dating in the Kimberley, Western Australia”, *JAS* 39, 573-577.

Aubert, M., Brumm, A., Ramli, M. κ.ά. 2014: “Pleistocene cave art from Sulawesi, Indonesia”, *Nature* 514, 223-227.

Badal Garcia, E. και B. Marti Oliver 2011: “Neolithic landscape management at Cova de l’Or (Alicante, Spain)”, *Saguntum (PLAV) extra* 11, 131-132.

Bailey, G. και P. Spikins 2007: *Mesolithic Europe*, Cambridge University Press, New York.

Balbin, R. 2014: “Chauvet, chronologie et archéologie”, *L’Anthropologie* 118(2), 159-162.

Baptista, A. M. και A. P. B. Fernandes 2007: “Rock art and the Coa Valley Archaeological Park: A Case Study in the Preservation of Portugal’s Prehistoric Parietal Heritage”, στο Pettit, P., Bahn, P. και S. Ripoll (επιμ. έκδ.), *Palaeolithic Cave Art at Creswell Crags in European Context*, Oxford: Oxford University Press, 263-279.

Barnett, W. K. 2000: “Cardial pottery and the agricultural transition in Mediterranean Europe”, στο Price, T. D. (επιμ. έκδ.), *Europe’s First Farmers*, Cambridge: Cambridge University Press, 93-116.

Bednarik, R. G. 2002: “The Dating of Rock Art: A Critique”, *JAS* 29(11), 1213-1233.

- Bednarik, R. G. 2009α: “Experimental colorimetric analysis of petroglyphs”, *Rock Art Research* 26(1), 55-64.
- Bednarik, R. G. 2009β: “Fluvial erosion of inscriptions and petroglyphs at Siega Verde, Spain”, *JAS* 36, 2365-2373.
- Bednarik, R. G. 2010: “Developments in petroglyph dating”, *Rock Art Research* 27(2), 217-222.
- Bednarik, R. G. 2012: “The use of weathering indices in rock art science and archaeology”, *Rock Art Research* 29(1), 59-84.
- Bednarik, R. G. 2014: “Mud-Wasp nests and rock art”, *Rock Art Research* 31(2), 225-231.
- Beltran, M. 1968: *Arte rupestre Levantino*, Monografías Arqueológicas IV, Zaragoza: Universidad de Zaragoza.
- Bénard, A. 2014: *Symboles et mystères: L'art rupestre du sud de l'Ile-de-France*, Editions Errance.
- Betts, A. V. G. 2001: “The Middle East”, στο Whitley, D. S. (επιμ. έκδ.), *Handbook of Rock Art Research*, AltaMira Press, California, 786-824.
- Bicho, N., Carvalho, A. F., Gonzalez-Saint, C. κ.ά. 2007: “The Upper Paleolithic rock art of Iberia”, *Journal of Archaeological Method and Theory* 14(1), 81-151.
- Blockley, S., Candy, I., Matthews, I. κ.ά. 2018: “The resilience of postglacial hunter-gatherers to abrupt climate change”, *Nature Ecology and Evolution*, Vol. 2, 810-818.
- Borja, P. G. και E. L. Montalvo 2011: “Decoración cerámica y representaciones parietales de la cova de la Sarsa”, στο Aubán, J. B., Rojo-Guerra, M. A. και L. M. Balaguer, *Las primeras producciones cerámicas: El VI milenio CAL AC en la península ibérica*, SAGVNTVM. PAPELES DEL LABORATORIO DE ARQUEOLOGÍA DE VALENCIA EXTRA-12, Valencia: Universitat de València, 231-234.

Bossert, E. M. 1967: “Kastri auf Syros: Vorbericht ueber eine Untersuchung der praehistorischen Siedlung”, *AA* 22, A: Μελέται, 53-76.

Bozkurt, E. και Oberhänsli, R. 2001: “Menderes Massif (Western Turkey): structural, metamorphic and magmatic evolution - a synthesis”, *Int. J. Earth Sci.* 89(4), 679-708.

Bradley, R. 2002: “Access, style and imagery: the audience for prehistoric rock art in Atlantic Spain and Portugal, 4000-2000 BC.”, *Oxford Journal of Archaeology* 21, 231-247.

Breuil, H. 1935: *Les Peintures rupestres schematiques de la peninsule iberique*, Lagny: Fondation Singer-Polignac.

Breuil, H. 1952: *Quatre Cents Siècles d'art Pariétal*, Montignac, Dordogne, Centre d'études et de documentation préhistoriques.

Brodie, N., Doole, J., Gavalas, G. και C. Renfrew (επιμ. έκδ.) 2008: *Horizon. Ορίζων. A colloquium on the prehistory of the Cyclades*, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.

Broglio, A. και G. Dalmeri (επιμ. έκδ.) 2005: *Pitture paleolitiche nelle prealpi Venete: grotta di Fumane e riparo Dalmeri*, Museo Civico di Storia Naturale di Verona, Verona.

Broodbank, C. 1989: “The Longboat and Society in the Cyclades in the Keros-Syros Culture”, *AJA* 93, 319-337.

Broodbank, C. 2010: “The Early Bronze Age in the Cyclades”, στο Shelmerdine, C. W. (επιμ. έκδ.), *The Cambridge Companion to The Aegean Bronze Age*, Cambridge University Press, 47-76.

Brumm, A. και M. W. Moore 2005: “Symbolic revolutions and the Australian archaeological record”, *Camb. Archaeol. J.* 15, 157-175.

Bruneau, L. και J. V. Bellezza 2013: "The Rock Art of Upper Tibet and Ladakh: Inner Asian cultural adaptation, regional differentiation and the Western Tibetan Plateau Style", *Revue d'Etudes Tibétaines* 28, 5-161.

Bueno, M. 2008: “Models of integration of rock art and megalith builders in the International Tanguis”, στο Bueno-Ramirez, P, Barroso-Bermejo, R. και R. Balbin-Berhmann (επιμ. έκδ.), *Graphical Markers and Megaliths Builders in the International Tanguis, Iberian Peninsula*, BAR International Series 1765, 5-15.

Bueno, R. P. και B. R. Balbin 2002: “L’Art megalithique peninsulaire et l’Art megalithique de la facade atlantique: un modele de capillarite applique a l’Art post-paleolithique europeen”, *L’Anthropologie* 106, 603-646.

Bueno, R. P., Balbin, B. R. και B. R. Barroso 2004: “Application d’une methode d’analyse du territoire a partir de la situation des marqueurs graphiques a l’interieur de la Peninsule Iberique: le Tage International”, *L’Anthropologie* 108, 653-710.

Bueno, R. P., Balbin, B. R. και B. R. Barroso 2016: “Megalithic art in the Iberian Peninsula. Thinking about graphic discourses in the European Megaliths”, στο Robin, G., D’Anna, A., Schmitt, A. και M. Bailly, *Fonctions, utilisations et representations de l’espace dans les sepultures monumentales du Neolithique Europeen*, Provence: Presses Universitaires de Provence, 185-203.

Caddy, J. F. 2016: “Did the Spiral Engravings in the Rock Art of our Distant Ancestors Portray Chakras?”, *Global Journal of Human-Social Science* XVI(I), 43-49.

Camalich Massieu, M. D., Martin Socas, D., Gonzalez Quintero, P. κ.ά. 2004: “The Neolithic in Almería: The valley of the Almanzora river and Vera basin”, *Documenta Praehistorica* XXXI, 183-197.

Carcimaru, M., Nitu, E. C. και P. Bahn 2019: “Coliboaia is not Chauvet”, *L’Anthropologie* 123(1), 19-38.

Carstens, A. M. 2008: “Huwasi rocks, Baityloi, and Open Air Sanctuaries in Karia, Kilikia, and Cyprus”, στο Durugönül, S., Durukan, M. και G. Brands (επίμ. έκδ.), *OLBA* 16, Mersin University, Publications of the Research Center of Cilician Archaeology: (KAAM)-XVI, 73-93.

Carter, T., Contreras, D. A., Doyle, S. κ.ά. 2014: “The Stelida Naxos Archaeological Project: New Data on the Mesolithic and Middle Palaeolithic Cyclades”, *Antiquity Project Gallery* 88(341).

Carter, T., Contreras, D. A., Doyle, S. κ.ά. 2016: “Early Holocene Interaction in the Aegean Islands: Mesolithic Chert Exploitation at Stelida (Naxos, Greece) in Context, στο Ghilardi, M. (επιμ. έκδ.), *Geoarcheologie des Iles de Mediterranee*, 275-286.

Carter, T., Contreras, D. A., Holcomb, J. κ.ά. 2017: “The Stelida Naxos Archaeological Project: New Studies of an Early Prehistoric Chert Quarry in the Cyclades”, στο Rupp, D. W. και J. E. Tomlinson (επιμ. έκδ.), *From Maple to Olive: Proceedings of a Colloquium to Celebrate the 40th Anniversary of the Canadian Institute in Greece. Athens, 10-11 June 2016*, Publications of the Canadian Institute in Greece, no. 10, 75-103.

Casini, S. 1994: “I pendagli a doppia spirale”, στο Casini, S. (επιμ. έκδ.), *Le Pietre degli Dei. Menhir e stele dell'eta del Rame in Valcamonica e Valtellina*, Bergamo: Civico Museo Archeologico, 97-108.

Casini, S. 2001: "Comparisons between figures of axes on Valcamonica and Valtellina stelae (style III A) and archaeological finds", στο *Archeologia e arte rupestre. L'Europa - le Alpi - la Valcamonica. Secondo Convegno Internazionale di Archeologia Rupestre. Atti del Convegno di Studio 2-5 ottobre 1997, Darfo Boario Terme*, 199-210.

Casini, S. 2015: “The Valtellina and Valcamonica Statue-menhirs: their Characters, Chronology and Context”, στο Hansen, S. και V. I. Molodin (επιμ. έκδ.), *The Bronze Age Art*, Proceedings of International Symposium (April 15-19, 2013, Stralsund), Novosibirsk-Berlin, 94-114.

Casini, S. και A. Fossati 2012: “Le stele incise della Valtellina: analisi delle peculiarita alla luce dei nuovi ritrovamenti”, στο *Atti della XLII Riunione scientifica Istituto Italiano di Preistoria e protostoria*, Preistoria Alpina 46(II), Trento, 201-209.

Casini, S., Fossati, A. και M. Simonelli 2012: “Una nuova stele femminile dell'eta del Rame in Valtellina”, *Notizie Archeologiche Bergomensi* 18, 53-57.

Casini S., De Marinis R. C. και Fossati A. 2014: “Aspetti simbolici dello stile III A in Valcamonica e Valtellina: ipotesi interpretative”, στο De Marinis, R. C. (επιμ. έκδ.), *Le manifestazioni del sacro e l'età del rame nella regione alpina e nella pianura padana. Studi in memoria di Angelo Rampinelli Rota. Atti del convegno, Brescia, Palazzo Broletto, 23–24 maggio 2014*, Edizioni Euroteam, 147-166.

Cassen, S. 2014: “Sites de passage (1). Le modele carnaquois des pierres dressees a l'epreuve des rivières, des lacs et des montagnes (France, Suisse, Italie)”, στο Arbogast, R. M. και A. Greffier Richard (επιμ. έκδ.), *Entre archeologie et ecologie, une prehistoire de tous les milieux : melanges offerts a Pierre Petrequin*, Presses Universitaires de Franche-Comte: Besançon, 281-302.

Chippindale, C. και G. Nash 2004: “Pictures in place: approaches to the figured landscapes of rock art”, στο Chippindale, C. και G. Nash (επιμ. έκδ.), *The Figured Landscapes of Rock-Art: Looking at Pictures in Place*, 1-36.

Çilingiroğlu, Ç. και C. Gürbıyık 2019: “İzmir’de Yeni Keşfedilen Kaya Üstü Tasvirleri”, *Phaselis: Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi*, Issue V, 161-168.

Clottes, J. και D. Lewis-Williams 1998: *The Shamans of Prehistory. Trance and Magic in the Painted Caves*, Harry N. Abrams Publishers, New York.

Clottes, J. (επιμ. έκδ.) 2001: *La Grotte Chauvet: L'Art des Origines*, Paris: Seuil.

Coleman, J. E. 1985: “Frying pans of the Early Bronze Age Aegean”, *AJA* 89, 191-219.

Colombo, M., Grifoni, R. και M. Serradimigni 2013: “Manifestazioni di arte rupestre del Neolitico e dell'Eta dei Metalli nell'Italia centro-meridionale”, στο Graziadio, G., Guglielmino, R., Lenuzza, V. και S. Vitale (επιμ. έκδ.), *Φιλική Συναυλία. Studies in Mediterranean Archaeology for Mario Benzi*, BAR International Series 2460, Archaeopress, 261-270.

Cortes Sanchez, M., Jimenez Espejo, F., Simon Vallejo, M. D. κ.ά. 2012: “The Mesolithic-Neolithic transition in southern Iberia”, *Quaternary Research* 77, 221-234.

Cruz Berrocal, M. 2005: *Paisaje y arte rupestre. Patrones de localizacion de la pintura levantina*, Oxford: Archaeopress.

Cruz, M. και J. Vicent 2007: “Rock art as an archaeological and social indicator: The neolithisation of the Iberian Peninsula”, *Journal of Anthropological Archaeology* 26, 676-697.

Chrysostomou, P., Jagoulis, T. και A. Mäder 2015: “The Culture of Four Lakes: Prehistoric lakeside settlements (6th – 2nd mill. BC) in the Amindeon Basin, Western Macedonia, Greece”, *Archäologie Schweiz* 38(3), 24–32.

Dams, L. 1984: *Les Peintures rupestres du Levant Espagnol*, Paris: Picard.

De Giuli, A. και A. Priuli 2013: “The wall paintings of La Balma dei Cervi in the Antigorio Valley (Lepontine Alps - Piedmont)”, *Adoranten*, 89-96.

De Marinis, R. C. 1994α: “Problemes de chronologie de l’art rupestre du Valcamonica”, *Notizie Archeologiche Bergomensi* 2, 99-120.

De Marinis, R. C. 1994β: “Il fenomeno delle statue-stele e stele antropomorfe dell’eta del Rame in Europa”, στο Casini, S. (επιμ. έκδ.), *Le Pietre degli Dei. Menhir e stele dell’eta del Rame in Valcamonica e Valtellina*, Bergamo: Civico Museo Archeologico, 31-58.

De Marinis, R. C. 1996: “Le statue-stele della Lunigiana”, στο Casini, S., De Marinis, R. C. και A. Pedrotti (επιμ. έκδ.), *Statue-stele e massi incisi nell’Europa dell’eta del Rame*, *Notizie Archeologiche Bergomensi* 3, 1995, Bergamo, 195-212.

De Marinis, R. C. 1997: “The Eneolithic cemetery of Remedello Sotto (BS) and the relative and absolute chronology of the Copper Age in Northern Italy”, *Notizie Archeologiche Bergomensi* 5, 33-52.

Dedeoğlu, F. 2014: “Yukari Menderes Havzası Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerlesimlerinin Materyal Kültür ve iskân Düzeni Bağlamında Değerlendirilmesi”, *Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18, 33-56.

- Defrasne, C. 2016: “News from the Alps (2010-2014)”, στο Bahn, P., Franklin, N., Strecker, M. και E. Devlet (επιμ. έκδ.), *Rock Art Studies: News of the World V*, Archaeopress Archaeology, 43-54.
- Díaz-Andreu, M., Atiénzar, G. G., Benito, C. G. και T. Mattioli 2017: “Do You Hear What I See? Analyzing Visibility and Audibility in the Rock Art Landscape of the Alicante Mountains of Spain”, *Journal of Anthropological Research* 73(2), 181-213.
- Dimitriadis, G. 2007: “Holocene Petroglyphs at Philippi, Greece”, *Rock Art Research* 24 (I), 137-138.
- Dimitriadis, G., Coimbra, F., Prestipino, C. κ.ά. 2007: “Post-Palaeolithic Engravings at Philippi in Eastern Macedonia, Greece: Rock Art in the Land of the Hedones”, *Antiquity Project Gallery* 81(311).
- Dixson, A. F. και J. D. Dixon 2011: “Venus Figurines of the European Paleolithic: Symbols of Fertility or Attractiveness?”, *Journal of Anthropology* 11, 1-11.
- Domingo, I. 2012a: “Human figures, techniques and territories: towards a technical redefinition of Levantine rock art”, στο Garcia, J. L., Collado, H. και G. Nash (επιμ. έκδ.), *The Levantine question. Post-Palaeolithic rock art in the Iberian Peninsula*, 117-144.
- Domingo, I. 2012b: “A theoretical approach to style in Levantine rock art”, στο McDonald, J. και P. Veth (επιμ. έκδ.), *A companion to rock art*, Blackwell Companions to Anthropology Series, 306-322.
- Domingo-Sanz, I. 2014: “Iberian Mediterranean Basin: Rock Art”, στο Smith, C. (επιμ. έκδ.), *Encyclopedia of Global Archaeology*, Springer, New York, 3643-3648.
- Domingo-Sanz, I. 2015: “LRA (Levantine Rock Art)”, *Expression* 8, 44-50.
- Doumas, Chr. 1977: *Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades*, SIMA 48, Göteborg: Paul Aström.
- Dow, G. K. και C. G. Reed 2015: “The origins of sedentism: Climate, population, and technology”, *Journal of Economic Behavior and Organization* 119, 56-71.

Dubreuil, L. 2004: “Long-term trends in Natufian subsistence: a use-wear analysis of ground stone tools”, *JAS* 31, 1613-1629.

Düring, B. S. 2011: *Prehistory of Asia Minor*, Cambridge University Press, New York.

Escoriza, M. T. 2002: “Representations of women in Spanish Levantine rock art. An intentional fragmentation”, *Journal of Social Archaeology* 2(1), 81-108.

Facchini, F. και G. Giusberti: “Homo sapiens sapiens remains from the Island Crete”, στο Braüler, G. και F. H. Smiths (επιμ. έκδ.), *Continuity or Replacement: Controversies in Homo sapiens Evolution*, A.A. Balkema, Rotterdam, 189-208.

Fairén, S. 2004: “Rock Art and the transition to farming. The Neolithic landscape of the central Mediterranean coast of Spain”, *Oxford Journal of Archaeology* 23(1), 1-19.

Fairen-Jimenez, S. 2007: “Rock art and social life: revisiting the Neolithic transition in Mediterranean Iberia”, *Journal of Social Archaeology* 7(1), 123-143.

Fairen-Jimenez, S. 2015: “Neolithic Rock Art in Iberia”, στο Fowler, C., Harding, J. και D. Hofmann, *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*, 839-855.

Fedele, F. 2006: *Asinino-Anvoia. Il Parco archeologico*, Cervenò: Cooperativa Archeologica Le Orme Dell’Uomo.

Fedele, F. 2008: “Statue-menhirs, human remains and mana at the Ossimo Anvoia ceremonial site, Val Camonica”, *Journal of Mediterranean Archaeology* 21(1), 57-79.

Fedele, F. 2011: “Origini dell’ideologia cerimoniale centroalpina dell’eta del Rame: una “fase zero” di IV millennio?”, *Notizie Archeologiche Bergomensi* 19, 77-100.

Fedele, F. 2013: “Il sito cerimoniale di Anvoia a Ossimo (Valcamonica)”, στο De Marinis, R. C. (επιμ. έκδ.), *L’eta del Rame: la pianura padana e le Alpi al tempo di Otzi*, Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, 79-90.

Fedele, F. G., Fossati, A. E. και A. Giorgi 2014: “Archeologia preistorica della valle di Lozio (Valcamonica). Primo contributo”, *Notizie Archeologiche Bergomensi* 22, 45-94.

Felsch, R. C. S. 1988: *Das Kastro Tigani. Die spätneolithische und chalkolithische Siedlung. Samos II*, Mainz.

Ferrario, C. 1990: *Le figure di oranti schematici nell'arte rupestre della Valcamonica*, Tesi di Laurea Università degli studi di Milano A. A. 1989-1990, Milano.

Ferrario, C. 1994: “Nuove cronologie per gli oranti schematici dell'arte rupestre della Valcamonica”, *Notizie Archeologiche Bergomensi* 2, 223-234.

Fossati, A. 1992: “Alcune rappresentazioni di oranti schematici armati del Bronzo Finale nell'arte rupestre della Valcamonica”, *Appunti* 19, 45-50.

Fossati, A. 1997: “Un deposito votivo presso la roccia istoriata n. 36 di Vite-Deria, loc. Val de Plaha, Paspardo (BS-Valcamonica)”, *Bulletin d'Etudes Prehistoriques et Archeologiques Alpines V-VI*, 151-156.

Fossati, A. 2001: “Discovery of rock paintings in Valcamonica”, στο Fossati, A. και P. Frontini (επιμ. έκδ.), *2o Convegno Internazionale di Archeologia Rupestre. 'Archeologia e Arte Rupestre. L'Europa. Le Alpi. La Valcamonica'*, Milano: Civiche Raccolte Archeologiche di Milano, 263-265.

Fossati, A. 2002: “Landscape representations on boulders and menhirs in the Valcamonica-Valtellina area, Alpine Italy”, στο Nash, G. και C. Chippindale (επιμ. έκδ.), *European landscapes of rock art*, London: Routledge, 93-115.

Fossati, A. 2009: “News in the rock art research of Valcamonica, Italy”, στο *L'art parietal: conservation, mise en valeur, communication, Actes du colloque international des Eyzies-de-Tayac (Dordogne), France, 5-9 septembre 2005*, Les Eyzies-de-Tayac: Samra, 141-160.

Fossati, A. 2014: *Saint Vincent, nuove incisioni rupestri preistoriche. Societe Valdotaïne de Prehistoire et Archeologie*, διαθέσιμο στο: <http://www.archeosvapa.eu/?p=743> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Fossati, A. 2015: “The rock Art Tradition of Valcamonica-Valtellina during the Neolithic Period”, στο Fowler, C., Harding, J. και D. Hoffmann (επιμ. έκδ.), *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*, Oxford, 857-870.

Foucher, P., Juan-Foucher, C. και Y. Rumeau (επιμ. έκδ) 2007: *La Grotte de Gargas: Un siecle de decouvertes*, Communante de communes du canton de Saint-Laurent-de-Neste.

Fuglestad, I. 2017: *Rock art and the wild mind: Visual imagery in Mesolithic Northern Europe*, Routledge.

Galanidou, N., Athanassas, C., Cole, J. κ.ά. 2016: “The Acheulian site at Rodafnidia, Lisvori, on Lesbos, Greece: 2010–2012”, στο Harvati, K. και M. Roksandic (επιμ. έκδ.), *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia: Human Evolution and its Context*, Springer, Dordrecht, 119-138.

Gale, N. H. και Z. A. Stos-Gale 2008: “Changing Patterns in Prehistoric Cycladic Metallurgy”, στο Brodie, N., Doole, J., Gavalas, G. και C. Renfrew (επιμ. έκδ.) 2008, 387-408.

Gallay, A. 1995: “Les steles anthropomorphes du site megalithique du Petit-Chasseur a Sion (Valais, Suisse)”, *Notizie Archeologiche Bergomensi* 3, 167-194.

Garcia Arranz, J. J., Collado Giraldo, H. και G. Nash (επιμ. έκδ.) 2012: *The Levantine Question: Post-Palaeolithic Rock Art in the Iberian Peninsula*, Archaeolingua Main Series 26.

Garcia Robles, M. R., Molina Balaguer, L. και O. Garcia Puchol 2003: “Apuntes al marco crono-cultural del Arte levantino. Neolitico vs Neolitizacion”, *Saguntum* 35, 51-67.

Garcia-Diez, M., Garrido, D., Hoffmann, D. κ.ά. 2015: “The chronology of hand stencils in European Paleolithic rock art: implications of new U-series results from El Castillo Cave (Cantabria, Spain)”, *Journal of Anthropological Science* 93, 1-18.

Garcia-Moreno, A. και D. Garate 2013: “Low-Cost Photogrammetry and 3D scanning: the Documentation of Palaeolithic Parietal Art in El Nino cave”, στο Earl,

G., Sly, T., Papadopoulos, C. κ.ά. (επιμ. έκδ.), *Archaeology in the Digital Era. Papers from the 40th Annual Conference of Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA), Southampton, 26-29 March 2012*, Amsterdam University Press, 344-349.

Gaudzinski, W. S. και O. Jörris 2015: "Contextualising the Female Image - Symbols for Common Ideas and Communal Identity in Upper Palaeolithic Societies", στο Coward, F., Hosfield, R., Pope, M. και F. Wenban-Smith (επιμ. έκδ.), *Settlement, Society, and Cognition in Human Evolution. Landscapes in Mind*, Cambridge University Press, 288-314.

Georgakopoulou, M. 2005: *The technology and organization of early Cycladic metallurgy: copper on Seriphos and Keros*, Greece, PhD thesis, University College of London (UCL), London.

Gerber, C. 2003: "Die Prähistorischen Funde des Latmos", στο Peschlow, A. B. (επιμ. έκδ.), *Frühe Menschenbilder. Die prähistorischen Felsmalereien des Latmos-Gebirges (Westtürkei)*, Mainz: Philipp von Zabern, 76-84.

Girginer, K. S. και M. Durukan 2017: "Mersin/Gülnar Akyarı Mağarası'nda Bulunan Prehistorik Mağara Resimleri", *Olba Journal* 25, 1-15.

Gomes, H., Collado, H., Martins, A. κ.ά. 2015: "Pigment in western Iberian schematic rock art: an analytical approach", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 15(1), 163-175.

Gonzalez, R. S., Garcia de Castro Valdes, C., De La Rasilla Vives M. και F. J. Fortea Perez 2007: *Arte repustre prehistorico del Oriente de Asturias*, Oviedo: Consorcio para el Desarrollo rural del Oriente de Asturias.

Goodison, L. 2008: "Horizon and Body: Some Aspects of Cycladic Symbolism", στο Brodie, N., Doole, J., Gavalas, G. και C. Renfrew (επιμ. έκδ.) 2008, 417-431.

Gourhan, A. 1965: *Préhistoire de l'art occidental*, Paris: Éditions Mazenod.

Gourhan, L. 1984: *Introduction a l'art pariétal paléolithique*, Milan: Jaca Book.

Gueret, C. και A. Benard 2017: “Fontainebleau rock art (Ile-de-France, France), an exceptional rock art group dated to the Mesolithic? Critical return on the lithic material discovered in three decorated rock shelters”, *JAS: Reports*, Vol. 13, 99-120.

Guilaine, J. και C. Manen 2007: “From Mesolithic to Early Neolithic in the western Mediterranean”, *Proceedings of the British Academy* 144, 21-51.

Guler, A. C. και Y. Kahya 2018: “Cultural Landscape Values of Gokceada”, *Eurasia Journal of Social Sciences* 6(3), 18-37.

Hammond, N. G. L. 1996: “Was Some Rock Art in the southern Balkans Due to Crusaders?”, *Journal of Medieval History* 22, 43-52.

Hansen, B. S. 2008: “Newly found prehistoric paintings in Val Camonica?”, *Adoranten Årsskrift* 2008, 120-121.

Harmankaya, S. και B. Erdoğan 2001: “Prehistoric Survey at Gökçeada, Turkey, in 1999”, *Archaeological Reports for 1999-2000*, University of Durham and Newcastle Upon Tyne, 28-35.

Harrison, R. και V. Heyd 2007: “The Transformation of Europe in the Third Millennium BC: the example of Le Petit-Chasseur I + III” (Sion, Valais, Switzerland)”, *Praehistorische Zeitschrift* 82, 129-214.

Herda, A., Brückner, H., Müllenhoff, M. και M. Knipping 2019: "From the Gulf of Latmos to Lake Bafa: On the History, Geoarchaeology, and Palynology of the Lower Maeander Valley at the Foot of the Latmos Mountains", *Hesperia* 88(1), 1-86.

Hernández, G. και M. S. Hernández 2013: “Rock art of the Mediterranean basin on the Iberian Peninsula. From El Cogul to Kyoto”, *Catalan Historical Review* 6 (6), 11-31.

Hernández, P. M. S., Segura, M. J. M. και V. B. Gonzalez 2014: “Pinturas rupestres en el Barranc de Carbonera (Beniatjar, Valencia). Nuevas lecturas de un yacimiento exceptional”, στο *Recerques del Museu d’Alcoi* 22/23, *Museu Arqueologic Municipal d’Alcoi Camil Visedo* 2013-2014, 7-20.

Hernanz, A., Ruiz-Lopez, J., Gavira-Vallejo, M. κ.ά. 2009: “Raman Microscopy of prehistoric rock paintings from the Hoz de Vicente, Minglanilla, Cuenca, Spain”, *Journal of Raman Spectrometry* 41, 1394-1399.

Hoek, van M. 1994: “The Spiral in British and Irish Neolithic Rock-art”, *Glasgow Archaeological Journal* 18, 11-32.

Huet, T. 2017: "New Perspectives on the Chronology and Meaning of Mont Bégo Rock Art (Alpes-Maritimes, France)", *Camb. Archaeol. J.* 27(02), 1-23.

Huet, T. και N. Bianchi 2016: "A study of the Roche de l'Autel's pecked engravings, Les Merveilles sector, Mont Bego area (Alpes-Maritimes, France)", *JAS: Reports* 5, 105–118.

Kaczanowska, M. και Kozłowski, J. K. 2008: “Chipped stone artifacts”, στο Sampson, A. (επιμ. έκδ.), *The cave of the Cyclops. Mesolithic and Neolithic networks in the northern Aegean, Greece. Volume 1. Intra-site analysis, local industries and regional site distribution*, Philadelphia, INSTAP Academic Press, 169-178.

Kakavakis, O. 2015: “Lithics in the Neolithic archaeology of Greece: Capturing the social dynamics of chipped stone technology”, *Share: studies in History Archaeology Religion and Conservation* 2(1), 31-47.

Kopaka, K. και Ch. Matzanas 2009: “Palaeolithic industries from the island of Gavdos, near neighbour to Crete in Greece”, *Antiquity Project Gallery* 83(321).

Korkut, T., Işın, G., Takaoğlu, T. και B. Özdemir 2015: “Tlos Antik Kenti Yakınlarındaki Tavabaşı Mağarası Kaya Resimleri”, *TÜBA-AR* 18, 37-49.

Korkut, T., Işın, G. και T. Takaoğlu 2018: “Cave Habitations in Chalcolithic Lycia: The Case of Tavabaşı near Tlos”, στο Dietz, S., Mavridis, F., Tankosiç, Ž. και T. Takaoğlu (επιμ. έκδ.), *Communities in Transition. The Circum-Aegean Area during the 5th and 4th millennia BC*, Havertown : Oxbow Books, 548-555.

Koukouli-Chrysanthaki, C. και S. Papadopoulos 2016: “The island of Thasos From the Neolithic to the Early Bronze Age. Excavation Data and Absolute Dates”, στο Tsirtsoni, Z. (επιμ. έκδ.), *The Human Face of Radiocarbon Reassessing Chronology*

in Prehistoric Greece and Bulgaria, 5000-3000 Cal BC, Travaux de la Maison de l'Orient et de la Mediterranee - Jean Pouilloux no 69, 339-359.

Kuzucuoğlu, C., Ciner, A. και N. Kazancı 2019: "The Geomorphological Regions of Turkey", στο Kuzucuoğlu, C., Ciner, A. και N. Kazancı (επιμ. έκδ.), *Landscapes and Landforms of Turkey*, Springer, 41-178.

Langley, M. C., Clarkson, C. και S. Ulm 2011: "From small holes to grand narratives: the impact of taphonomy and sample size on the modernity debate in Australia and New Guinea", *JHE* 61(2), 197-208.

Ledoux, L., Fourment, N., Maksud, F. κ.ά. 2017: "Traces of human and animal activity (TrAcs) in Cussac Cave (Le Buisson-de-Cadouin, Dordone, France): Preliminary results and perspectives", *Quaternary International*, Vol. 430, Part A, 141-154.

Leusch, V., Armbruster, B., Pernicka, E. και V. Slavčev 2015: "On the Invention of Gold Metallurgy: The Gold Objects from the Varna I Cemetery (Bulgaria)—Technological Consequence and Inventive Creativity", *Camb. Archaeol. J.* 25, 353-376.

Lillios, K. T. 2004: "Late Neolithic/Copper Age Iberia", στο Bogucki, P. και P. J. Crabtree (επιμ. έκδ.), *Ancient Europe 8000 B. C. - A. D. 1000. Encyclopedia of the Barbarian world*, Vol. I, Oxford, 456-464.

Liritzis, I. 2010: "Strofilas (Andros Island, Greece): New evidence for the cycladic final neolithic period through novel dating methods using luminescence and obsidian hydration", *JAS* 37(6), 1367-1377.

Liritzis, I. και E. Korka 2019: "Archaeometry's Role in Cultural Heritage Sustainability and Development", *Sustainability* 11, 1-26.

Liritzis, I., Panou, E. και M. Exarhos 2017: "Novel Approaches in surface luminescence dating of rock art: a brief review", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 17(4), 89-102.

Little, A., Elliott, B., Conneller, C. κ.ά. 2016: “Technological Analysis of the World’s Earliest Shamanic Costume: A Multi-Scalar, Experimental Study of a Red Deer Headdress from the Early Holocene Site of Star Carr, North Yorkshire, UK”, *PLOS ONE* 11(4), e0152136, 1-10.

Lodoen, T. 2006: “Exploring the contemporary context of rock art”, *Adoranten*, 5-18.

Lopez-Montalvo, E. 2018: “Hunting scenes in Spanish Levantine rock art: An unequivocal chrono-cultural marker of Epipalaeolithic and Mesolithic Iberian societies?”, *Quaternary International* 472, 205-220.

Lull, V., Mico, R., Herrada, C. R. κ.ά. 2013: “Bronze Age Iberia”, στο Fokkens, H. και A. Harding, *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*, Oxford University Press, 594-616.

Lykousis, V. 2009: “Sea-level changes and shelf break prograding sequences during the last 400 ka in the Aegean margins: Subsidence rates and palaeogeographic implications”, *Continental Shelf Research* 29(16), 2037-2044.

MacClure, S. B., Balaguer, L. M. και J. B. Auban 2008: “Neolithic rock art in context: Landscape history and the transition to agriculture in Mediterranean Spain”, *Journal of Anthropological Archaeology* 27, 326-337.

Makkay, J. 1985: “Diffussionism, Antidiffussionism and Chronology: Some General Remarks”, *Acta Archttung* 37, 3-12.

Makkay, J. και J. Howell 1989: *The Tiszaszőlős treasure*, Studia archaeologica, vol. 10, Budapest.

Marangou, L., Renfrew, C., Doulas, C. και G. Gavalas (επιμ. έκδ.) 2006: *Markiani, Amorgos: An Early Bronze Age Fortified Settlement. Overview of the 1985-1991 Investigations*, British School at Athens, Supplementary vol. 40, London.

Marretta, A. 2008: “Digging the Past: 100 Years of Research on Valcamonica Rock Art”, *Adoranten*, 36-53.

Marretta, A. 2011: “Valcamonica rock art: an extraordinary archaeological source”, στο Marretta, A. και T. Cittadini (επιμ. έκδ.), *Valcamonica rock art parks. Guide to visiting routes*, 8-29.

Marretta, A. 2013: “The abstract mind: Valcamonica complex geometric compositions in the light of new discoveries”, στο Anati, E. (επιμ. έκδ.), *XXV Valcamonica Symposium 2013: Art as a source of history. Citta della Cultura - Capo di Ponte (Italy), September 20-26, 2013*, Edizioni del Centro: Capo di Ponte, 343-356.

Marretta, A. 2014: “When it all begun: the Copper Age roots of Valcamonica rock art”, *Adoranten*, 52-67.

Marriner, H. A. 2003: *The colombian rock art spiral. A shamanic tunnel?*, διαθέσιμο στο: www.rupestreweb.info/espinal.html (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Marthari, M. 2017: “Aspects of pictorialism and symbolism in the Early Bronze Age Cyclades: A frying pan with longboat depiction from the new excavations at Chalandriani Syros”, στο Vlachou, V. και A. Gadolou (επιμ. έκδ.), *ΤΕΡΨΙΣ. Studies in Mediterranean Archaeology in honour of Nota Kourou*, études d'archéologie 10, Brussels: CReA-Patremoine, 147-160.

Martinez, R. και V. Villaverde 2002: *La Cova dels Cavalls en el Barranc de la Valltorta*, Monografias del Instituto de Arte Rupestre 1, Tirig: Instituto Valenciano de Arte Rupestre.

Martinez-Valle, R. 2006: *Arte rupestre en la Comunidad Valenciana*, Valencia: Generalitat Valenciana.

Martini, F., Baglioni, L. και R. Poggiani Keller 2009: “Alle origini dell’arte rupestre camuna”, στο Poggiani Keller, P. (επιμ. έκδ.), *La Valle delle incisioni. 1909-2009 cento anni di scoperte. 1979-2009 trenta anni con l’Unesco in Valle Camonica. Brescia, Palazzo Martinengo, 21 marzo-10 maggio 2009*, Tipografia camuna: Brescia, 183-196.

Martinoli, D. 2004: “Food plant use, temporal changes and site seasonally at Epipalaeolithic Öküzini and Karain B caves, southwest Anatolia, Turkey”, *Paléorient* 30(2), 61-80.

Mas, M., Jorge, A., Gavilan, B. κ.ά. 2013: “Minateda rock shelters (Albacete) and post-palaeolithic art of the Mediterranean Basin in Spain: pigments, surfaces and patinas”, *JAS* 40, 4635-4647.

Mellars, P. 2006: “Going east: new genetic and archaeological perspectives on the modern human colonization of Eurasia”, *Science* 313, 796-800.

Moore, G. W. 1952: “Speleothems – a new cave term”, *National Speleological Society News*, Vol. 10(6), 2.

Mortensen, P. 2008: “Lower to Middle Palaeolithic Artefacts from Loutro on the South Coast of Crete”, *Antiquity Project Gallery* 82(317).

Mottet, M. 2009: “Le Neolithique final de Bramois”, *Sedunum Nostrum* 14, 102-111.

Moutsopoulos, N. 1972: “Les graffites du Pangaion”, στο *In memorial Panayotis A. Michelis*, Athènes: Edition de la Société Hellénique d'Esthétique, 482-489.

Mussi, M. 2002: *Earliest Italy: An Overview of the Italian Paleolithic and Mesolithic*, Kluwer Academic Publishers: New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow.

Mussi, M. 2009: “The Venus Macomer, a little-known prehistoric figurine from Sardinia”, στο Bahn, P. (επιμ. έκδ.), *An Enquiring Mind. Essays in Honor of Alexander Marshack*, American School of Prehistoric research, Monograph Series, 193-210.

Nash, G. 2005: “Assessing rank and warfare-strategy in prehistoric hunter-gatherer society: a study of representational warriors figures in rock-art from Spanish Levant, southeastern Spain”, στο Parker Pearson, M. και I. J. N. Thorpe (επιμ. έκδ.), *Warfare, Violence and Slavery in Prehistory*, Oxford, 75-87.

Nash, G. H. 2008: *Northern European hunter/fisher/gatherer and Spanish Levantine rock-art: A study in performance, cosmology and belief*, Trondheim: NTNU.

Nicolas del Toro, M. 2014: “Management of Rock Art of the Mediterranean Basin on the Iberian Peninsula”, *Cuadernos de Arte Rupestre* 7, 151-211.

Nübling, V. 1999: “Die Venusstatuetten vom Petersfels”, *Denkmalpflege in Baden-Württemberg, Nachrichtenblatt des Landesdenkmalamtes*, Vol. 3, 129-130.

Olande, I., Brace, S., Allentoft, M. E. κ.ά. 2018: “The Beaker phenomenon and the genomic transformation of northwest Europe”, *Nature* 555, 190-196.

Oosterbeek, L. 2003: “Megaliths in Portugal: the western network revisited”, στο Buren-Hult, G. (επιμ. έκδ.), *Stones and Bones, Formal disposal of the dead in Atlantic Europe during the Mesolithic-Neolithic interface 6000-3000 BC.*, BAR International Series 1201, Oxford Archaeopress, 27-37.

Oosterbeek, L. 2003α: “Problems of megalithic chronology in Portugal”, στο Buren-Hult, G. (επιμ. έκδ.), *Stones and Bones, Formal disposal of the dead in Atlantic Europe during the Mesolithic-Neolithic interface 6000-3000 BC.*, BAR International Series 1201, Oxford Archaeopress, 83-86.

Otte, M., Yalçinkaya, I., Kozłowski, J. κ.ά. 1998: “Long-term technical evolution and human remains in the Anatolian Palaeolithic”, *Journal of Human Evolution* 34, 413-431.

Otte, M., Yalcinkaya, I., Leotard, J. M. κ.ά. 1995: “The Epi-Palaeolithic of Öküzini cave (SW Anatolia) and its mobiliary art”, *Antiquity* 69, 931-944.

Özdemir, A. και A. O. Bamyacı 2018: "Erken ve Orta Kalkolitik Dönem’de Batı Anadolu’da Tekstil Üretimi: Gülpınar Buluntusu Ağırşaklarının İşlevlendirilmesi - Textile Production in Western Anatolia in Early and Middle Chalcolithic Period: On the Function of Spindle Whorls From Gülpınar", *SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ. The Journal of International Social Sciences* 28(2), 1-14.

Özdoğan, M. 2011: “Archaeological Evidence on the Westward Expansion of Farming Communities from Eastern Anatolia to the Aegean and the Balkans”, *Current Anthropology* 52(4), 415-430.

Özdoğan, M., Başgelen, N. και P. Kuniholm (επιμ. έκδ.) 2012: *The Neolithic in Turkey. New excavations and new research, Vol. 4: Western Turkey*, Istanbul: Archaeology and Art Publications.

Özdöl-Kutlu, S., Carter, T., Czerniak, L. και A. Marciniak 2015: “The End of the Neolithic Settlement. Çatalhöyük and its Neighbours”, στο Hodder, I. και A. Marciniak (επιμ. έκδ.), *Assembling Çatalhöyük*, Themes in Contemporary Archaeology, Vol. 1, 179-195.

Papacostantinou, E. και D. Vassilopoulou 1997: “The Middle Palaeolithic industries of Epirus”, στο Bailey, G. N., *Klithi: Palaeolithic Settlement and Quaternary Landscapes in Northwest Greece*, Mc Donald Institute for Archaeological Research, Cambridge, 441-457.

Papadatos, Y. 2012: “An Early Minoan boat model from Kephala Petras, Siteia”, στο Mantzourani, E. και P. P. Betancourt (επιμ. έκδ.), *PHILISTOR: Studies in Honor of Costis Davaras*, Philadelphia, 155-159.

Papadopoulos, S. και D. Malamidou 2008: “Limenaria, a Neolithic and Early Bronze Age settlement at Thasos”, στο Erkanal, H., Hauptmann, H., Sahoglu, V. και R. Tuncel (επιμ. έκδ.), *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and Early Bronze Age, Proceedings of the international symposium Urla-Izmir, 13th-19th October 1997*, ANKÜSAM 1, Ankara, 427-445.

Paulsson, B. S. 2017: *Time and Stone: The emergence and Development of Megaliths and Megalithic Societies in Europe*, Archaeopress Archaeology.

Paulsson, B. S. 2019: “Radiocarbon dates and Bayesian modeling support maritime diffusion model for megaliths in Europe”, *PNAS* 116(9), 3460-3465.

Pedrotti, A. 2001: “The Neolithic Age in Trentino Alto Adige”, *Preistoria Alpina* 34, 19-25.

Pedrotti, A. και H. Steiner 2014: “Due nuove statue-stele da Vezzano, comune di Silandro (Val Venosta): primi dati sull’uso della trasformazione e reimpiego dei monumenti nel gruppo atesino”, στο De Marinis, R. C. (επιμ. έκδ.), *Le manifestazioni del sacro e l’età del rame nella regione alpina e nella pianura padana. Studi in memoria di Angelo Rampinelli Rota. Atti del convegno, Brescia, Palazzo Broletto, 23-24 maggio 2014*, Edizioni Euroteam, 111-126.

Pedrotti, A. και U. Tecchiati 2013: “Iconografia e simbologia delle statue-stele dell’area atesina e lessinica”, στο De Marinis, R. C. (επιμ. έκδ.), *L’eta del Rame: la pianura padana e le Alpi at tempo di Otzi Brescia*, Catalogo della mostra, Brescia, 221-231.

Pericot, G. L. 1952: *L’Espagne avant la conquete romaine*, Paris: Payot.

Perles, C. 1987: *Excavations at Franchthi Cave, Greece 3. Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grèce) I: Présentation générale et industries Paléolithiques*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Peschlow, A. B. 1995: “Ziegenjagd und Kulttanz: Die ältesten prähistorischen Felsmalereien in Westkleinasien”, *Antike Welt* 26, 114-117.

Peschlow, A. B. 1996: *Der Latmos, eine unbekannte Gebirgslandschaft an der türkischen Westküste*, Mainz.

Peschlow, A. B. 2002: “Die Arbeiten des Jahres 2000 in Herakleia am Latmos und dem Zugehörigen Territorium”, *Arastirma Sonuclari Toplantisi* 19(1), 255-262.

Peschlow, A. B. 2003a: *Frühe Menschenbilder. Die prähistorische Felsmalereien des Latmos-Gebirges (Westtürkei)*, Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern.

Peschlow, A. B. 2003β: “Arbeiten des Jahres 2001 in Herakleia am Latmos und Umgebung (Bafa Golu/Besparmak)”, *Arastirma Sonuclari Toplantisi* 20(2), 261-270.

Peschlow, A. B. 2004: “Feste am heiligen Berg”, *Adoranten*, 27-32.

Peschlow, A. B. 2005a: *Latmos'ta Bir Karia Kenti. Herakleia Şehir Ve Çevresi*, İstanbul: Homer Kitabevi.

Peschlow, A. B. 2005β: *Herakleia am Latmos. Stadt und Umgebung*, İstanbul, Homer Kitabevi.

Peschlow, A. B. 2006: *Tarihöncesi Kaya Resimleri. Latmos Dağları'ndaki Prehistorik Kaya Resimleri*, İstanbul Sadberk Hanım Müzesi.

Peschlow, A. B. 2009: “The Gods of the Latmos: Cult and Rituals at the Holy Mountain from Prehistoric to Byzantine Times”, στο Gates, C., Morin, J. και T.

Zimmermann, *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions*, BAR International Series 2034, Oxford, 55-62.

Peschlow, A. B. 2013: "Das Gebirge als Lebensraum. Zur kultischen Bedeutung und profanen Nutzung der Höhlen und Überhänge des Latmos im 6. und 5. Jahrtausend v. Chr.", στο Mavridis, F. και J. T. Jensen (επιμ. έκδ.), *Stable Places and Changing Perceptions: Cave Archaeology in Greece*, BAR International Series 2558, Oxford, 285-305.

Peschlow, A. B. και C. Gerber 2012: "The Latmos-Besparmak Mountains Sites With Early Rock Paintings in Western Anatolia", στο Özdoğan, M., Başgelen, N. και P. Kuniholm (επιμ. έκδ.), *Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. Western Turkey*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 67–115.

Pettitt, P. 2008: "Art and the Middle-to-Upper Paleolithic transition in Europe: Comments on the archaeological arguments for an early Upper Paleolithic antiquity of the Grotte Chauvet art", *JHE* 55(5), 908-917.

Pettitt, P. B. και A. W. G. Pike 2007: "Dating European Palaeolithic cave art: progress, prospects, problems", *Journal of Archaeological Method and Theory* 14(1), 27-47.

Petzinger, G. και A. Nowell 2014: "A place in time: situating Chauvet within the long chronology of symbolic behavioral development", *JHE* 74, 37-54.

Pigeaud, R. 2005: "The horses at the Parpallo Cave (Gandia, Valencia, Spain), *SAGVNTVM (P.L.A.V.)* 37, 9-16.

Pigeaud, R., Rodet, J., Deviese, T. κ.ά. 2006: "Palaeolithic cave art in West France: an exceptional discovery: the Margot Cave (Mayenne)", *Antiquity* 80(309), 81-92.

Pike, A. W. G. 2018: "Uranium-Thorium Dating of Cave Art", στο David, B. και I. J. McNiven (επιμ. έκδ.), *The Oxford Handbook of the Archaeology and Anthropology of Rock Art*, 953-970.

Pike, A. W. G., Hoffman, D. L., Pettitt, P. B. κ.ά. 2017: "Dating Paleolithic cave art: Why U-Th is the way to go", *Quaternary International* 432(B), 41-49.

Pike, A. W. G., Hoffmann, D. L., Garcia-Diez, M. κ.ά. 2012: “U-series dating of Paleolithic art in 11 caves in Spain”, *Science* 336, 1409-1413.

Pilavaki, S. 2005: *Recording and Interpreting a Rock Art Complex Lacking Any Known Cultural Context*, MA dissertation, University College London.

Pilavaki, S. 2011: *Recording and Interpreting a Rock Art Complex Situated in Northern Greece: A Tripartite Approach*, PhD thesis, University College London.

Pilavaki, S. 2014: “A Proposed Chronology for a Rock Art Complex in Northern Greece”, *Time and Mind* 7:1, 71-87.

Poggiani Keller, P. 2009: “Il santuario di Ossimo-Pat”, στο Poggiani Keller, R. (επιμ. έκδ.), *La valle delle incisioni*, Brescia: Palazzo Martinengo, 183-196.

Poggiani Keller, P., Liborio, C. και M. G. Ruggiero 2009: «Cenni sullo sviluppo dell’arte rupestre: una premessa alla visita delle incisioni di Valle Camonica», στο *La Valle delle Incisioni (catalogo della mostra)*, Brescia, Palazzo Martinengo, 21 marzo - 10 maggio 2009, 237-242.

Prijatelj, A. 2007: “Digging the Neolithic stamp-seals of SE Europe from archaeological deposits, texts and mental constructs”, *Documenta Praehistorica* 34, 231-256.

Rambach, J. 2000: *Kykladen I: Die frühe Bronzezeit Grab- und Siedlungsbefunde*, Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräumens 33, Bonn.

Rau, S., Naumann, D., Barth, M. κ.ά. 2009: *Eiszeit: Kunst und Kultur*, Thorbecke.

Reingruber, A., Tsirtsoni, Z. και P. Nedelcheva (επιμ. έκδ.) 2017: *Going West?: The Dissemination of Neolithic Innovations between the Bosphorus and the Carpathians*, Themes in Contemporary Archaeology, Vol. 3, Routledge.

Renfrew, C. και A. Aspinall 1990: “Aegean Obsidian and Franchthi Cave”, στο Perles, C., Vaughan, P. C., Renfrew, C. και A. Aspinall (επιμ. έκδ.), *Excavations at Franchthi Cave, Greece 5. Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide,*

Grèce) II: *Les Industries du Mésolithique et du Néolithique Initial*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 257-270.

Renfrew, C., Gavalas, G. και P. Sotirakopoulou 2013: “The development of the Excavation: Stratigraphy and Phasing”, στο Renfrew, C., Philaniotou, O., Brodie, N., Gavalas, G. και M. Boyd (επιμ. έκδ.), *The settlement at Dhaskalio. The sanctuary on Keros and the origins of Aegean ritual practice: the excavations of 2006-2008*, Vol. 1, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 63-78.

Ripoll, P. E. 1964: “Para una cronologia relativa del arte levantino espanol”, στο Pericot, L. G. και Ripoll. R. P. (επιμ. έκδ.), *Prehistoric art of the western Mediterranean and the Sahara*, Viking Fund Publications in Anthropology 39, 43-61.

Ripoll, S. L. και J. Zilhao 1996: “Foz Côa, un Lugar excepcional”, *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, X, 277-291.

Ripoll, S., Munoz, F., Bahn, P. και P. Pettitt 2004: “Palaeolithic cave engravings at Creswell Crags, England”, *Proceedings of the Prehistoric Society* 70, 93-105.

Robb, J. 2009: “People of Stone: Stelae, Personhood, and Society in Prehistoric Europe”, *Journal of Archaeological Method and Theory* 16(3), 162-183.

Roberts, R. G., Jones, R. και M. Smith 1990: “Thermoluminescence dating of a 50,000-year-old human occupation site in northern Australia”, *Nature* 345, 153-156.

Roberts, R. G., Jones, R., Spooner, N. A. κ.ά. 1994: “The human colonization of Australia: optical dates of 53,000 and 60,000 years bracket human arrival at Deaf Adder Gorge, Northern Territory”, *Quaternary Science Reviews* 13, 575-583.

Robin, G. 2016α: “Art and Death in Late Neolithic Sardinia: The Role of Carvings and Paintings in Domus de Janas Rock-cut Tombs”, *Camb. Archaeol. J.* 26(3), 429-469.

Robin, G. 2016β: “Iconographie funéraire et espace architectural dans les hypogées néolithiques de Sardaigne: quelques données empiriques pour une nouvelle approche théorique”, στο Robin, G., D’Anna, A., Schmitt, A. και M. Bailly, *Fonctions*,

utilisations et représentations de l'espace dans les sépultures monumentales du Néolithique européen, Presses Universitaires de Provence, 161-184.

Roebroeks, W. 2014: "Archaeology: Art on the move", *Nature* 514, 170-171.

Roldan, C., Villaverde, V., Rodenas, I. κ.ά. 2013: "Preliminary analysis of Palaeolithic black pigments in plaquettes from the Parpallo cave (Gandia, Spain) carried out by means of non-destructive techniques", *JAS* 40(1), 744-754.

Rowe, M. W. 2009: "Radiocarbon Dating of Ancient Rock Paintings", *Analytical Chemistry* 81(5), 1728-1735.

Rozwadowski, A. 2018: "Rock Art of Northern, Central, and Western Asia", στο David, B. και I. J. MacNiven (επιμ. έκδ.), *The Oxford Handbook of the Archaeology and Anthropology of Rock Art*, Oxford University Press, 151-175.

Ruiz, J. F. και M. W. Rowez 2014: "Dating Methods (Absolute and Relative) in Archaeology of Art", στο Smith, C. (επιμ. έκδ.), *Encyclopedia of Global Archaeology*, Springer, New York, 2036-2042.

Ruiz, J. F., Hernanz A., Armitage, R. A. κ.ά. 2012: "Calcium oxalate AMS 14C dating and chronology of post-Palaeolithic rock paintings in the Iberian Peninsula. Two dates from Abrigo de los Oculados (Henarejos, Cuenca, Spain)", *JAS* 39, 2655-2667.

Ruiz, J. F., Mas, C. M., Hernanz, A. κ.ά. 2006: "First radiocarbon dating of oxalate crust over Spanish prehistoric rock art", *INORA. International Newsletter on Rock Art* 46, 1-5.

Ruiz, M. F. 2009: "El Nucleo Rupestre de sierra Harana (Granada), *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada* 19, 289-306.

Sadier, B., Delannoy, J. J., Benedetti, L. κ.ά. 2012: "Further constraints on the Chauvet cave artwork elaboration", *PNAS* 109(21), 8002-8006.

Sagona, A. G. και P. Zimansky 2009: *Ancient Turkey*, London, Routledge.

Salazar-Garcia, D. C., Garcia-Puchol, O., Miguel-Ibanez, P. κ.ά. 2016: “Earliest Evidence of Neolithic Collective Burials from Eastern Iberia: Radiocarbon Dating at the Archaeological Site of Les Lloletes (Alicante, Spain)”, *Radiocarbon* 58(3), 679-692.

Sampson, A. 2006: *The Prehistory of Aegean Basin: Paleolithic - Mesolithic - Neolithic*, Athens.

Sampson, A. 2008: “The architectural phases of the Neolithic settlement of Ftelia on Mykonos”, στο Brodie, N., Doole, J., Gavalas, G. και C. Renfrew (επιμ. έκδ.) 2008, 29-35.

Sampson, A., Kaczanowska, M. και J. K. Kozłowski 2010: *The prehistory of the island of Kythnos (Cyclades, Greece) and the Mesolithic settlement at Maroulas*, Krakow: Polish Academy of Arts and Sciences and University of the Aegean.

Sanchidrian, J. L., Marquez, A. M., Valladas, H. κ.ά. 2001: “Direct dates for Andalusian rock art”, *INORA* 29, 15-19.

Sanjuan, L. G. και Murillo-Barroso, M. 2013: “Social Complexity in Copper Age Southern Iberia (ca. 3200-2200 Cal B.C.). Reviewing the “State” Hypothesis at Valencina de la Concepcion (Seville, Spain)”, στο Berrocal, C. M., Sanjuan, L. G. και A. Gilman (επιμ. έκδ.), *The prehistory of Iberia. Debating Early Social Stratification and the State*, 119-140.

Sansoni, U. 2007: “Il calcolitico su superficie affiorante: le nuove scene di aratura di Campanine e Foppe di Nadro. Note sul sito di Campolungo e il frammento di Nadro”, *Notizie Archeologiche Bergomensi* 12, 219-234.

Sansoni, U. 2014: “Il senso del sacro durante il Calcolitico nell’arte rupestre della Valcamonica: pugnali, mappe, e oranti a Boscátelle, roccia 8, e a Foppe di Nadro, roccia 60”, στο De Marinis, R. C. (επιμ. έκδ.), *Le manifestazioni del sacro e l’età del Rame nella regione alpina e nella pianura padana. Studi in memoria di Angelo Rampinelli* Rota, Brescia, Palazzo Breletto, 23-24 maggio 2014, Edizioni Euroteam, 1-20.

Sansoni, U. και S. Gavaldo 2009: *Lucus Rupestris. Sei millenni d'arte rupestre a Campane di Cimbergo*, Capo di Ponte: Edizioni del Centro.

Sansoni, U., Bettineschi, C. και S. Gavaldo 2016: "Filiform Figures in the Rock Art of Valcamonica from Prehistory to Roman Age", στο Coimbra, F. και U. Sansoni (επιμ. έκδ.), *Post-Palaeolithic Filiform Rock Art in Western Europe. Proceedings of the XVII UISPP World Congress (1-7 September, Burgos, Spain)*, Vol. 10, Session A18b, Archaeopress Archaeology, Oxford, 29-42.

Santos, M. και Y. Seaone 2010: "Rock art and archaeological excavations in Campo Lameiro, Galicia: A new chronological proposal for the Atlantic rock art", στο Fredell, A. C., Kristiansen, K. και F. Criado (επιμ. έκδ.), *Representations and Communications. Creating an Archaeological Matrix of Late Prehistoric Rock Art*, Oxford, 16-30.

Santos-Estévez, M. 2015: "Rock Art: when, why and to whom? Atlantic Rock Art in Galicia and northern Portugal", *Expression* 9, 103–106.

Sardella, R., Mazzini, I., Mecozzi, B. κ.ά. 2018: "Grotta Romanelli (Southern Italy, Apulia): legacies and issues in excavating a key site for the Pleistocene of the Mediterranean", *Rivista Italiana di Paleontologia e Stratigrafia* 124(2), 247-264.

Sauvet, G., Layton, R., Lenssen-Erz κ.ά. 2009: "Thinking with animals in Upper Palaeolithic rock art", *Camb. Archaeol. J.* 19(3), 319-336.

Sauvet, G., González-Sainz, C., Sanchidrián, J. L. και V. Villaverde 2014: "Europe: Prehistoric Rock Art", στο Smith, C. (επιμ. έκδ.), *Encyclopedia of Global Archaeology*, Springer, New York, 2599-2612.

Sauvet, G., Bourrillon, R., Conkey, M. κ.ά. 2017: "Uranium-Thorium dating method and Palaeolithic rock art", *Quaternary International* 432(B), 86-92.

Schwarcz, H. 2007: "Speleothems", στο Elias, S. A. και C. J. Mock (επιμ. έκδ.), *Encyclopedia of Quaternary Science*, 2nd edition, Elsevier, 290-300.

Sharpe, K., Barnett, T. και S. Rushton 2008, *The prehistoric rock-art of England: Recording, managing and enjoying our carved heritage*, London and Durham: English Heritage, Northumberland County Council and Durham County Council.

Sherratt, A. 1990: “The genesis of megaliths: Monumentality, ethnicity and social complexity in Neolithic north-west Europe”, *World Archaeology* 22:2, 147-167.

Sherratt, S. 2000: *The Captive Spirit. Catalogue of Cycladic Antiquities in the Ashmolean Museum*, Oxford.

Stampolidis, N. Chr. και P. Sotirakopoulou 2011: “Cycladic islands: Early Cycladic religion and burial habits”, στο Sahoglou, V. και P. Sotirakopoulou (επιμ. έκδ.), *ACROSS. The Cyclades and Western Anatolia during the 3rd Millennium B.C.*, 86-99.

Steelman, K. L. και M. W. Rowe 2012: “Radiocarbon dating of rock paintings: incorporating pictographs into the archaeological record”, στο McDonald, J. και P. Veth (επιμ. έκδ.), *A companion to rock art*, Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 565-582.

Steelman, K. L., Carrera-Ramirez, F., Valcarce, R. F. κ.ά. 2005: “Direct radiocarbon dating of megalithic paints from north-west Iberia”, *Antiquity* 79(304), 379-389.

Steinmann, B. 2011: “Spiegel oder Spendeschale? Das Rätsel der Kykladenpfannen”, στο Hattler, C. (επιμ. έκδ.), *Kykladen. Lebenswelten einer Frühgriechischen Kultur*, Karlsruhe: Badisches Landesmuseum, 100-107.

Strasser, T. F., Murray, S. C., Kolb, C. κ.ά. 2018: “Palaeolithic cave art from Crete, Greece”, *Journal of Archaeological Science: Reports*, Vol. 18, 100-108.

Strasser, T. F., Panagopoulou, E., Runnels, C. N. κ.ά. 2010: “Stone Age Seafaring in the Mediterranean: Evidence from the Plakias Region for Lower Palaeolithic and Mesolithic Habitation of Crete”, *Hesperia* 79(2), 145-190.

Strasser, T. F., Runnels, C., Wegmann, K. κ.ά. 2011: “Dating Palaeolithic sites in southwestern Crete, Greece”, *J. Quat. Sci.* 26(5), 553-560.

Szecsényi-Nagy, A., Roth, C., Brandt, G. κ.ά. 2017: “The maternal genetic make-up of the Iberian Peninsula between the Neolithic and the Early Bronze Age”, *Scientific Reports* 7, 1-14.

Tecchiati, U. 2013: “Luoghi di culto, sepolture e sepolcreti dell’eta del Rame dell’area atesina”, στο De Marinis, R. C. (επιμ. έκδ.), *L’eta del Rame: la pianura padana e le Alpi at tempo di Otzi Brescia*, Catalogo della mostra, Brescia, 457-480.

Televantou, C. A. 2008: “Strofilas: a Neolithic Settlement on Andros”, στο Brodie, N., Doole, J., Gavalas, G. και C. Renfrew (επιμ. έκδ.) 2008, 43-55.

Toso, A. 2012: “Multidisciplinary Approach to the Study of the Rock Art: A Case of Study from the Susa Valley, Italy”, *Revista Arkeogazte* 2, 138-157.

Toufexis, G. 2016: “Palioskala: A Late Neolithic, Final Neolithic and Early Bronze Age settlement in the Eastern Thessalian plain, Central Greece”, στο Tsirtsoni, Z. (επιμ. έκδ.), *The Human Face of Radiocarbon: Reassessing Chronology in Prehistoric Greece and Bulgaria, 5000–3000 cal BC*, Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée–Jean Pouilloux [Travaux de la Maison de l’Orient et de la Méditerranée, n° 69], 361–380.

Tripp, A. J., Cook, A. και G. Petzinger 2014: “Art, Paleolithic”, στο Smith, C. (επιμ. έκδ.), *Encyclopedia of Global Archaeology*, Springer, New York, 529-539.

Twiss, K. 2007: “The Neolithic of the Southern Levant”, *Evolutionary Anthropology* 16, 24-35.

Tzouvaras, P. forthcoming: “Before Thalassocracies: Reconstructing the longboat and rethinking its use and social implications in the 4th millennium South Aegean”, *Maritime Archaeology Graduate Symposium (MAGS)*, Ioannou Centre, 3-4 February 2018, Oxford.

Valcarce, R. F. 2009: “A Context for the Galician Rock Art”, στο Balbin-Behrmann, R., Bueno-Ramirez, P., Gonzalez Anton, R. κ.ά., *Rock Carvings of the European and African Atlantic Facade*, BAR International Series 2043, 69-83.

Valzolgher, E. 2014: “Cronologia assoluta dei pugnali tipo Remedello e Spilamberto”, στο De Marinis, R. C. (επιμ. έκδ.), *Le manifestazioni del sacro e l'età del Rame nella regione alpina e nella pianura padana. Studi in memoria di Angelo Rampinelli Rota, Brescia, Palazzo Breletto, 23-24 maggio 2014*, Edizioni Euroteam, 239-258.

Van de Moortel, A. 2017: “A new typology of Bronze Age Aegean ships: developments in Aegean shipbuilding in their historical context”, στο Litwin, J. (επιμ. έκδ.), *Baltic and beyond. Change and continuity in shipbuilding. Proceedings of the Fourteenth International Symposium on Boat and Ship Archaeology, Gdańsk 2015*, Gdańsk: National Maritime Museum, 263-268.

Vandewettering, K. R. 2015: “Upper Paleolithic Venus Figurines and Interpretation of Prehistoric Gender Representations”, *PURE Insights*, Vol. 4, article 7.

Veiga, Y. S. 2007: "Galician Rock Art. From the Past to the Present", *Adoranten*, 5-19.

Verit, A., Durukan, M. και S. Girginer 2018: “The Phallic Depictions of Newly-Discovered Prehistoric Cave Art in Asia Minor”, στο Van Kerrebroeck, P., Schultheiss, D. και J. Mattelaer (επιμ. έκδ.), *De Historia Urologiae Europaeae*, Vol. 25, European Association of Urology, 117-123.

Vetro, D., Silva, M., Pizziolo, G. κ.ά. 2015: “Ritual use of Romito Cave during the Late Upper Palaeolithic: an Integrated Approach for Spatial Reconstruction”, στο Campana, S., Scopigno, R., Carpentiero, G. και M. Cirillo (επιμ. έκδ.), *CAA2015. Keep the revolution going. Proceedings of the 43rd Annual Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology*, Vol. 1, 685-697.

Vialou, D. 1998α: *Prehistoric Art and Civilization*, Harry N. Abrams, Revised edition.

Vialou, D. 1998β: *L'art des grottes, Tableaux choisis*, Scala.

Villaverde, V., Martinez, R., Guillem, P. κ.ά. 2012: “What do we mean by Levantine rock art?”, στο Garcia, J. L., Collado, H. και G. Nash (επιμ. έκδ.), *The Levantine question. Post-Palaeolithic rock art in the Iberian Peninsula*, Archaeolingua: Bilingual edition, 81-115.

Vlachopoulos, A. 2016: “Images of Physis or Perceptions of Metaphysis? Some thoughts on the Iconography of the Xeste 3 Building at Akrotiri, Thera”, στο Alram-Stern, E., Blakolmer, F., Deger-Jalkotzy, S., Laffineur, R. και J. Weilhartner (επιμ. έκδ.), *METAPHYSIS. Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age*, *Aegaeum* 39, 375-386.

Vlachopoulos, A. forthcoming: “Vathy Astypalaia. An Early Cycladic site in the Dodecanese”, στο Vitale, S. και T. Marketou (επιμ. έκδ.), *The Southeast Aegean/Southwest Coastal Anatolian Region (SASCAR): Material Evidence and Cultural Identity. I. The Early and Middle Bronze Age*, Italian School of Archaeology, May 12th to 14th, 2016, Athens: Italian School of Archaeology.

Vlachopoulos, A. και A. Angelopoulou in press: “Early Cycladic Figurines from Vathy, Astypalaia”, στο Marthari, M., Renfrew, C. και M. J. Boyd (επιμ. έκδ.), *Beyond the Cyclades. Early Cycladic Sculpture in Context from Mainland Greece, The North and East Aegean*, Oxbow, 197-221.

Vogelsang, R. 1998: *Middle-Stone-Age-Fundstellen in Sudwest-Namibia*, Ralf Vogelsang, Heinrich-Barth-Institut.

Wedde, M. 2000: *Towards a Hermeneutics of Aegean Bronze Age Ship Imagery*, Bibliopolis, Mannheim.

Wedde, M. 2011: “Kykladenboot und Minoerschiff: Die Entwicklung der frühägäischen Seefahrt”, στο Hattler, C. (επιμ. έκδ.), *Kykladen. Lebenswelten einer Fruehgriechischen Kultur*, Karlsruhe: Badisches Landesmuseum, 74-81.

Weddington, C. 2007: “Neolithic rock-art in the British Isles: retrospect and prospect”, στο Mazel, A., Nash, G. και C. Weddington (επιμ. έκδ.), *Art as Metaphor: The Prehistoric Rock-Art of Britain*, Oxford Archaeopress, 49-68.

Whitley, D. S. 2012: “In suspect terrain: dating rock engravings”, στο McDonald, J. και P. Veth (επιμ. έκδ.), *A companion to rock art*, Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 605-624.

Winkelman, J. M. 2002: “Shamanism and cognitive evolution”, *Camb. Archaeol. J.* 12(1), 71-101.

Yakar, J. 2005: “The language of symbols in prehistoric Anatolia”, *Documenta Praehistorica* 32, 111-121.

Yakar, J. 2011: “Anatolian Chronology and Terminology”, στο McMahon, G. και S. Steadman (επιμ. έκδ.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 B.C.E.)*, Oxford University Press, 56-93.

Yalçıklı, D. 2016: “Akabalar, Avcılar ve Duvarları Boyalı Mağaralar”, *Magma Dergisi Temmuz Sayısı* (Temmuz), 34-35.

Zapata-Pena, L., Pena-Chocarro, L., Perez-Jorda, G. κ.ά. 2004: “Early Neolithic Agriculture in the Iberian Peninsula”, *Journal of World Prehistory* 18, 283-325.

Zapheirou, Ph. 2007: “A Further note on work in 1966 and 1967”, στο Renfrew, K., Doumas, Ch., Marangou, L. και G. Gavalas (επιμ. έκδ.), *Keros, Dhaskalio Kavos. The investigations of 1987-88. Κέρος, Κάβος Δασκαλιού*, McDonald Institute Monographs, 32-36.

Zilhao, J. 2001: “Radiocarbon evidence for maritime pioneer colonization at the origins of farming in west Mediterranean Europe”, *PNAS* 98(24), 14180-14185.

Zois, A. 1973: “À propos des gravures repestres d’Asfendou (Crete)”, *BCH* 97, 23-29.

Ελληνική

Αγγελούπουλου, Α. Δ. 2014: *Κορφάρι Των Αμυγδαλιών (Πάνορμος) Νάξου: μια οχυρωμένη πρωτοκυκλαδική ακρόπολη*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού - Ταμείο Αρχαιολογικών πόρων και απαλλοτριώσεων.

Ανδρέου, Η. και Ι. Ανδρέου 1991: «Η Ίμβρος στην Αρχαιότητα», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 41, 92-100.

Ανδρέου, Η. και Ι. Ανδρέου 2002: «Η Ίμβρος στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 82, 75-83.

Ανδρέου, Η. και Ι. Ανδρέου 2017: *Τυμβρος. Ένα μικρό νησί με μεγάλη ιστορία*, τ. 1, Εκδόσεις: Πατάκη, Αθήνα.

Αρχοντίδου, Α., La Rosa, V., Di Vita, A. και Λ. Μενδώνη (επιμ. έκδ) 1997: *Πολιόχνη. Λήμνω εν Αμιχθαλλοέση, Ένα Κέντρο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στο Βόρειο Αιγαίο*, Υπουργείο Αιγαίου, Αθήνα.

Ατακτίδης, Κ. 1988: «Οι Βράχοι της Καβάλας Μαρτυρούν το Χαμένο Πολιτισμό της», *Αρχαιολογία* 26, 16-24.

Βλαχόπουλος, Α. (επιμ. έκδ.) 2005: *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα.

Βλαχόπουλος, Α. 2013: «Βαθύ Αστυπάλαιας», στο Αλβανού, Μ. (επιμ. έκδ.), *Νησιωτικές Ταυτότητες. Η συμβολή της Γενικής Γραμματείας Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής στην έρευνα και ανάδειξη του πολιτισμού του Αρχιπελάγους*, Μυτιλήνη 2013, 94-95.

Βλαχόπουλος, Α. 2014: «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά* 2011, 93-96.

Βλαχόπουλος, Α. 2015α: «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά* 2012, 115-123.

Βλαχόπουλος, Α. 2015β: «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά* 2013, 213-225.

Βλαχόπουλος, Α. 2016α: «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά* 2014, 233-245.

Βλαχόπουλος, Α. 2016β: «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά* 2015, 315-322.

Βλαχόπουλος, Α. 2017: «Αρχαιολογικές έρευνες πεδίου στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Δωδώνη (Ιστορία-Αρχαιολογία)*, τ. ΜΓ'-ΜΔ' (2014-2015), 371-411.

Βλαχόπουλος, Α. 2018: «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά* 2016, 327-356.

Βλαχόπουλος, Α. 2019: «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά* 2017, 273-288.

Βλαχόπουλος, Α. και Αγγ. Ματθαίου 2014: «Νεώτερα Αρχαιολογικά Αστυπάλαιας», στο *ΗΟΡΟΣ* 22-25, 2010-2013, Αθήνα, 375-386.

Γαβαλάς, Ι. Φ. 2010: *Η Ηρακλεία του χθες και του σήμερα*, έκδοση της Κοινότητας Ηρακλείας.

Γαλανίδου, Ν. 2009: «Τροφηλάτες ή γεωργοί; Αιγαιακή προϊστορική έρευνα και η αρχή του μίτου της κρητικής προϊστορίας», στο Κόπακα, Κ. (επιμ. έκδ.), *Η αιγαιακή προϊστορική έρευνα στις αρχές του 21ου αιώνα. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Πέθυμνο 5-7 Δεκεμβρίου 2003*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 13-42.

Getz-Preziosi, P. 1987: *Ταξίδι στις προϊστορικές Κυκλάδες*, Αθήνα, Ίδρυμα Νικολάου Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.

Δεβετζή, Α. 2014: «Λίθινα εργαλεία και σκεύη», στο Αγγελοπούλου, Α. Δ. (μονογραφία), *Κορφάρι των Αμυγδαλιών (Πάνορμος) Νάξου. Μια οχυρωμένη Πρωτοκυκλαδική Ακρόπολη*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού - Ταμείο Αρχαιολογικών πόρων και απαλλοτριώσεων, 356-361.

Δημακοπούλου, Κ. (επιμ. έκδ.) 1998: *Κοσμήματα της ελληνικής προϊστορίας. Ο Νεολιθικός θησαυρός*, Αθήνα.

Ζαφειροπούλου, Φ. 1967: «Κυκλάδες: νήσοι Αμοργού: Ηρακλεία, Σχοινούσα, Κέρος, Κουφονήσια, Δονούσα», *ΑΔ* 22, Β2: Χρονικά, 465-476.

Ζάχος, Κ. 2010: «Η μεταλλουργία στην Ελλάδα και στη ΝΑ Ευρώπη κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.», στο Παπαδημητρίου, Ν. και Ζ. Τσιρτσώνη (επιμ. έκδ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5^η και 4^η χιλιετία π.Χ.*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, Αθήνα, 77-91.

Κανάκης, Χρ. 2010: «Οι επίκρουστες σπείρες της Ηρακλείας», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 114, 76-82.

Κορρές, Γ. Στ. 1967: «Επί της χρονολογήσεως των μαρμάρινων πλακών της Κορφής τ' Αρωνιού Νάξου», *ΑΕ* 1965, 1-6.

Κουκά, Ο. 2017: «Η προϊστορική κατοίκηση στο Ηραίον Σάμου: Οι ανασκαφές 2009-2013 βόρεια της Ιεράς Οδού», στο Τριανταφυλλίδης, Π. (επιμ. έκδ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στα νησιά του Αιγαίου, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρόδος, 27 Νοεμβρίου–1 Δεκεμβρίου 2013*, Τόμος Β, Μυτιλήνη: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού- Εφορεία Αρχαιοτήτων Λέβου-Γ.Γ. Νησιωτικής Πολιτικής, 163-180.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1988: «Οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Σκάλα Σωτήρος Θάσου», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη*, τ. 1, 389-406.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1991: «Οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Σκάλα Σωτήρος Θάσου II», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη*, τ. 2, 421-431.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1992: «Ανασκαφή Σκάλα Σωτήρος», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη*, τ. 3, 507-520.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1993: «Ανασκαφή Σκάλα Σωτήρος 1990», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη*, τ. 4, 531-545.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 2012: «Προϊστορική Θάσος. Απολογισμός και προοπτικές της αρχαιολογικής έρευνας», στο Παπαδόπουλος, Σ. και Δ. Μαλαμίδου (επιμ. έκδ.), *Δέκα Χρόνια Ανασκαφικής Έρευνας στον Προϊστορικό Οικισμό Λιμεναρίων Θάσου, Πρακτικά Ημερίδας, Θάσος 11 Ιουλίου 2003*, Θεσσαλονίκη, 9-36.

Κουρτέση-Φιλιππάκη, Γ. 1996: «Η τέχνη», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 58, 82-89.

Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν. 2001: *Τα προϊστορικά κοσμήματα της Θεσσαλίας*, Αθήνα.

Κωνσταντή, Κ. 2016: «Τηγανόσχημο σκεύος: αρ. 147», στο Σταμπολίδης, Χ. (επιμ. έκδ.), *Κυκλαδική κοινωνία: 5000 χρόνια πριν*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα, 211.

Λαμπρινουδάκης, Β. 1990: «Θρησκεία», στο Μαραγκού, Λ. (επιμ. έκδ.) 1990, 99-104.

Λεγάκη, Ειρ. 2006: «ΚΑ' ΕΠΚΑ. Ηρακλεία – Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Κατοχές», *ΑΔ* 61, Χρονικά: Β2, 1095-1096.

Λεγάκη, Ειρ. 2007: «ΚΑ΄ ΕΠΚΑ. Ηρακλεία. Παραδόσεις», *ΑΔ* 62, Χρονικά: Β2, 1154.

Λεγάκη, Ειρ. 2014: «Βραχογραφίες Νάξου και Μικρών Κυκλάδων. Μία υπαίθρια πινακοθήκη ή κάτι παραπάνω;», *Φλέα* 44, 7-44.

Λεγάκη, Ειρ. 2016: «Βραχογραφίες Νάξου και Μικρών Κυκλάδων», στο Σταμπολίδης, Χ. (επιμ. έκδ.), *Κυκλαδική κοινωνία: 5000 χρόνια πριν*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα, 111-119.

Λουρεντζάτου, Ι. Γ. 2016: «Τηγανόσχημο σκεύος: αρ. 124», στο Σταμπολίδης, Χ. (επιμ. έκδ.), *Κυκλαδική κοινωνία: 5000 χρόνια πριν*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα, 201.

Λυριτζής, Ι. 2007: *Φυσικές επιστήμες στην Αρχαιολογία*, Αθήνα: εκδόσεις Τυπωθήτω/Δάρδανος.

Μαντέλη, Κ. 2018: «Τα ειδώλια ως ολογράμματα αισθητικής του νεολιθικού πολιτισμού στην Ελλάδα: η απόδοση της ανθρώπινης μορφής», στο Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, Μ. (επιμ. έκδ.), *Οι αμέτρητες όψεις του ωραίου στην αρχαία τέχνη*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 321-331.

Μανωλιούδης, Σ. Μ. 2012: *Από τα αρχαία λατομεία στα μνημεία του πολιτισμού. Μυθικοί ήρωες και αινίγματα τεχνολογίας*, Ηράκλειο Κρήτης.

Μαραγκού, Λ. (επιμ. έκδ.) 1990: *Κυκλαδικός πολιτισμός. Η Νάξος στην 3η χιλ. π.Χ.*, Αθήνα: Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή-Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.

Μαραγκού, Λ. 1990α: «Κυκλαδικό ειδώλιο από τη Μινώα Αμοργού», *ΑΕ* 129, 159-176.

Μαραγκού, Λ. 1994: «Νέες μαρτυρίες για τον Κυκλαδικό Πολιτισμό στην Αμοργό», στο *Φηγός. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα, 467-488.

Μαραγκού, Λ. 1999: «Μαρμάρινο Κυκλαδικό αγαλμάτιο μουσικού από την Αμοργό», στο *Φως Κυκλαδικόν, Τιμητικός τόμος στη μνήμη του Νίκου Ζαφειρόπουλου*, Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, Αθήνα, 20-29.

Μαραγκού, Λ. 2002: *Αμοργός Ι - Η Μινώα. Η πόλις, ό λιμήν και η μείζων περιφέρεια*, Αθήνα 2002.

Μαρθάρη, Μ. 1998: *Σύρος: Χαλανδριανή – Καστρί. Από την έρευνα και την προστασία στην ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου*, Αθήνα.

Μαρθάρη, Μ. 2002: «Ο Χρήστος Τσουντας και η Σύρος: Από την ανασκαφή στη Χαλανδριανή έως την έκθεση των ευρημάτων στην Ερμούπολη», στο Μαρθάρη, Μ. Ε. (επιμ. έκδ.), 1898-1998. *Εκατό χρόνια από τις έρευνες του Χρήστου Τσουντα στη Σύρο, Διαλέξεις στο Πνευματικό Κέντρο Ερμούπολης, 31 Οκτωβρίου 1998*, Αθήνα, 101-144.

Μαρθάρη, Μ. 2005: «Σύρος», στο Βλαχόπουλος, Α. (επιμ. έκδ.) 2005, 226-229.

Μαρθάρη, Μ. 2008α: «Σύρος: το Νεκροταφείο Χαλανδριανής, Οικόπεδο Ι. Ρούσσου (2002-2008)», *ΑΔ* 63, Β2: Χρονικά, 1095-1097.

Μαρθάρη, Μ. 2008β: «Ανασκαφή στο Καστρί Χαλανδριανής Σύρου», *Πρακτικά* 2006, 111-113.

Μαρθάρη, Μ. 2010α: «Ανασκαφή στο Καστρί Χαλανδριανής Σύρου», *Πρακτικά* 2007, 49-53.

Μαρθάρη, Μ. 2010β: «Ανασκαφή στο Καστρί Χαλανδριανής Σύρου», *Πρακτικά* 2008, 87-92.

Μαρθάρη, Μ. 2012: «Ανασκαφή στο Καστρί Χαλανδριανής Σύρου», *Πρακτικά* 2009, 141-144.

Μαρθάρη, Μ. 2013: «Ανασκαφή στο Καστρί Χαλανδριανής Σύρου», *Πρακτικά* 2010, 113-118.

Μαρθάρη, Μ. 2014: «Ανασκαφή στο Καστρί Χαλανδριανής Σύρου», *Πρακτικά* 2011, 85-86.

Μαρθάρη, Μ. 2015α: «Ανασκαφή στο Καστρί Χαλανδριανής Σύρου», *Πρακτικά* 2012, 107-110.

Μαρθάρη, Μ. 2015β: «Ανασκαφή στο Καστρί Χαλανδριανής Σύρου», *Πρακτικά* 2013, 333-334.

Μαρθάρη, Μ. 2016α: «Ανασκαφή στο Καστρί Χαλανδριανής Σύρου», *Πρακτικά* 2014, 221-227.

Μαρθάρη, Μ. 2016β: «Ανασκαφή στο Καστρί Χαλανδριανής Σύρου», *Πρακτικά* 2015, 301-306.

Μαρθάρη, Μ. 2017α: «Ο αρχαιολογικός χώρος της Χαλανδριανής και η σημασία του», *Συριανά Γράμματα*, περίοδος Β', τεύχος 1, σελ. 142-153.

Μαρθάρη, Μ. 2017β: «Το Καστρί της Σύρου υπό το φως των ερευνών της περιόδου 2006-2012», στο Μέρμηγκα, Ε. (επιμ. έκδ.), *Σπείρα. Επιστημονική συνάντηση προς τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου*, Πρακτικά, Έκδοση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 55-66.

Μαρθάρη, Μ. 2018: «Ανασκαφή στο Καστρί Χαλανδριανής Σύρου», *Πρακτικά* 2016, 319-325.

Μάτσας, Δ. 2005: «Ιμβρος», στο Βλαχόπουλος, Α. (επιμ. έκδ.) 2005, 100-105.

Μέλφος, Β. και Μ. Βαβελίδης 2000: «Η κατεργασία του λίθου και η λατομική δραστηριότητα κατά την αρχαιότητα: ίχνη λατόμευσης στη Μαρώνεια του Νομού Ροδόπης», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, τ. 2, 63-76.

Μουτσόπουλος, Ν. Κ. 1969: *Τα ακιδογραφήματα του Παγγαίου*, Αθήνα.

Μπαρδάνης, Μ. 1963α: «Οι σπηλιές της Νάξου. Περιοχή Παληάς Γκαιριάς. Περιοχή Λυαριδιών. Περιοχή Βλαχάκη. Περιοχή Λευκόνι», *Ναζιακόν Μέλλον*, φύλλο αρ. 246, 1.

Μπαρδάνης, Μ. 1963β: «Οι σπηλιές της Νάξου. Περιοχή Πανέρμου», *Ναζιακόν Μέλλον*, Σεπτέμβριος, 2α.

Μπαρδάνης, Μ. 1966/67: «Στοιχεία από τις αστρονομικές γνώσεις των Προϊστορικών Κυκλαδιτών», *Δελτίον της Βιβλιοθήκης του Ν. Γλέζου*, τ. Β', 71-80.

Μπαρδάνης, Μ. 1969: «Προϊστορικός χάρτης του έναστρου ουρανού σε βράχους της Νάξου», *Ναξιακόν Μέλλον*, Οκτώβριος, 2.

Μπαρδάνης, Μ. 1971: «Λαϊκή παράδοση και επιστημονική έρευνα. Ο μύθος του ασκητή και τα απολιθώματα του Πανέρμου», *Ναξιακόν Μέλλον*, Μάρτιος, 2.

Μπαρδάνης, Μ. 1988/89: «Στοιχεία από τις αστρονομικές γνώσεις των προϊστορικών Κυκλαδιτών», *Απειραθίτικα* 3, 433-446.

Μπουλώτης, Χρ. 2005: «Εποχή του Χαλκού», στο Βλαχόπουλος, Α. (επιμ. έκδ.) 2005, 38-49.

Ντάρλας, Α. 2012: «Παλαιολιθική περίοδος», στο Βλαχόπουλος, Α. Γ. (επιμ. έκδ.), *Αρχαιολογία: Πελοπόννησος*, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, Αθήνα, 22-25.

Ντούμας, Χρ. 1965: «Κορφή τ' Αρωνιού», *ΑΔ* 18, Β2: Χρονικά, 276-278.

Ντούμας, Χρ. 1966: «Κορφή τ' Αρωνιού. Μικρά ανασκαφική έρευνα εν Νάξω», *ΑΔ* 20, Α: Μελέται, 41-64.

Ντούμας, Χρ. 1990: «Η τέχνη της επίκρουσης – Λιθοτεχνία - Μαρμαρογλυπτική», στο Μαραγκού, Λ. (επιμ. έκδ.) 1990, 158-160.

Ντούμας, Χρ. 1995: «Ανασκαφή Ακρωτηρίου Θήρας», *Πρακτικά* 1992, 176-188.

Ντούμας, Χρ. 2010: «Εργασίες στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά* 2008, 133-134.

Ορφανίδη, Λ. 1998: *Εισαγωγή στη νεολιθική ειδωλοπλαστική. Νοτιοανατολική Ευρώπη και ανατολική Μεσόγειος*, Κέντρον Ερέυνης της Αρχαιότητας της Ακαδημίας Ερευνών, Αθήνα.

Ορφανίδη, Λ. 2015: *Ερμηνευτική της Νεολιθικής Ειδωλοπλαστικής*, Κέντρον Ερέυνης της Αρχαιότητας της Ακαδημίας Ερευνών, Αθήνα.

Πάντου, Π. και Ζ. Παπαδοπούλου 2005: «Νησίδες Δυτικών Κυκλάδων», στο Βλαχόπουλος, Α. Γ. (επιμ. έκδ.) 2005, 256-259.

Παπαγεωργίου, Ε. 2002: «Μαρμάρينو νεολιθικό ειδώλιο-περίαπτο γυναικείας μορφής: συμπεράσματα από ένα παλαιό εύρημα», *Μουσείο Μπενάκη* 2, 9-18.

Παπαδόπουλος, Σ. 2008: «Προϊστορικά χρόνια, οι πρώτοι οικισμοί – από τον οικισμό των Σιταγρών στο Ντικιλί Τας και στο Καστρί της Θάσου», στο Παπάζογλου Γ. (επιμ. έκδ.), *Ανατολική Μακεδονία*, Κομοτηνή: Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης, 12-35.

Παπαδόπουλος, Σ. 2010: «Η Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην ανατολική Μακεδονία: παλαιά και νέα δεδομένα», στο Μερούσης, Ν., Στεφανή, Ε. και Μ. Νικολαΐδου (επιμ. έκδ.), *Ιρις. Μελέτες στη μνήμη της καθηγήτριας Αγγελικής Πιλάλη-Παπαστεργίου*, Θεσσαλονίκη, 159-179.

Παπαδόπουλος, Σ. και Ν. Νερατζής 2014: «Η προϊστορική έρευνα στη Θάσο: 1922-2012», στο Στεφανή, Ε., Μερούσης Ν. και Α. Δημουλά (επιμ. έκδ.), *Εκατό χρόνια έρευνας στην προϊστορική Μακεδονία. Πρακτικά Διεθνούς συνεδρίου, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 22-24 Νοεμβρίου 2012*, 67-90.

Παπαδόπουλος, Σ., Αριστοδήμου, Γ., Κουγιουμτζόγλου, Δ. και Φ. Μεγαλούδη 2003: «Η Τελική Νεολιθική και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στη Θάσο: η ανασκαφική έρευνα στις θέσεις Άγιος Ιωάννης και Σκάλα Σωτήρος», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη*, τ. 15, 55-65.

Παπαδόπουλος, Σ., Νερατζής, Ν. και Σ. Α. Τσουτσουμπέη 2014: «Μία νέα αρχαιολογική θέση στον Άγιο Αντώνιο Ποτού», στο Χιόνης, Κ. (επιμ. έκδ.), *Θασιακά. Περιοδική έκδοση της εταιρίας θασιακών μελετών και της θασιακής ένωσης Καβάλας, ΣΤ' συμπόσιο θασιακών μελετών. Η Θάσος δια μέσου των αιώνων: ΙΣΤΟΡΙΑ - ΤΕΧΝΗ - ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ*, Πρακτικά, τ. 16, 2011-2014, 371-380.

Παπαδόπουλος, Σ., Παπαλαζάρου, Β. και Σ. Α. Τσουτσουμπέη 2010: «Νέα δεδομένα από τον οικισμό της Σκάλας Σωτήρος Θάσου», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη*, τ. 21, 427-433.

Παπαθανασόπουλος, Γ. Α. 1996: *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα.

Παπουτσάκης, Χρ. Γ. 1972: «Οι βραχογραφίες στ' Ασφέντου Σφακίων», *Κρητικά Χρονικά* 24, 107-139.

Παπουτσάκης, Χρ. Γ. 1974: «Οι Βραχογραφίες στη Θέση Κολμέτσε στο Δυτικό Παγγαίο», *Άνθρωπος* I (I), 69-80.

Παπουτσάκης, Χρ. Γ. 1977: «Νέες Απόψεις για τις Βραχογραφίες στο Μακεδονικό Χώρο», στο *Αρχαία Μακεδονία II - Ανακοινώσεις κατά το Δεύτερο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 19-24 Αυγούστου 1973*, 359-370.

Πετράκος, Β. 2007: «Χαλανδριανή Σύρου», *Έργον* 2006, 54-56.

Πετράκος, Β. 2008: «Χαλανδριανή Σύρου», *Έργον* 2007, 60-65.

Πετράκος, Β. 2009: «Χαλανδριανή Σύρου», 87-92· «Βαθύ Αστυπάλαιας», 119-123, *Έργον* 2008.

Πετράκος, Β. 2010: «Χαλανδριανή Σύρου», *Έργον* 2009, 64-67.

Πετράκος, Β. 2011: «Χαλανδριανή Σύρου», 47-52· «Στρόφιλας Άνδρου», 53-55, *Έργον* 2010.

Πετράκος, Β. 2012: «Χαλανδριανή Σύρου», 32-33· «Στρόφιλας Άνδρου», 34-36· «Βαθύ Αστυπάλαιας», 39-40, *Έργον* 2011.

Πετράκος, Β. 2013: «Χαλανδριανή Σύρου», 61-64· «Στρόφιλας Άνδρου», 65-69· «Βαθύ Αστυπάλαιας», 69-78, *Έργον* 2012.

Πετράκος, Β. 2014: «Στρόφιλας Άνδρου», 42-43· «Βαθύ Αστυπάλαιας», 46-48· «Χαλανδριανή Σύρου», 56-61, *Έργον* 2013.

Πετράκος, Β. 2015: «Στρόφιλας Άνδρου», 34-37· «Χαλανδριανή Σύρου», 37-39· «Βαθύ Αστυπάλαιας», 39-41, *Έργον* 2014.

Πετράκος, Β. 2016: «Χαλανδριανή Σύρου», 37-39· «Βαθύ Αστυπάλαιας», 50, *Έργον* 2015.

Πετράκος, Β. 2017: «Χαλανδριανή Σύρου», *Έργον* 2016, 27-28.

Πετράκος, Β. 2018: «Χαλανδριανή Σύρου», 38-39· «Στρόφιλας Άνδρου» 39-42· «Βαθύ Αστυπάλαιας», 42-44, *Έργον* 2017.

Πετράκος, Β. 2019: «Χαλανδριανή Σύρου», 36-37· «Βαθύ Αστυπάλαιας», 41-43, *Έργον* 2018.

Renfrew, C. 2006: *Η ανάδυση του πολιτισμού. Οι Κυκλάδες και το Αιγαίο στην 3η χιλιετία π.Χ.*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.

Ρόμβος, Τ. 2002: *Ιχνη. Το λίθινο χρονικό της Σύρου*, Υπουργείο Αιγαίου, Αθήνα.

Σάμψων, Α. 2005: «Εποχή του Λίθου», στο Βλαχόπουλος, Α. Γ. (επιμ. έκδ.) 2005, 32-37.

Σάμψων, Α. 2006: *Η Προϊστορία του Αιγαίου: Παλαιολιθική, Μεσολιθική, Νεολιθική*, Εκδόσεις Ατραπός, Αθήνα.

Σάμψων, Α. 2010: *Μεσολιθική Ελλάδα 9000-6500 π.Χ.: Παλαιοπεριβάλλον, Οικονομία, Τεχνολογία*, Εκδόσεις Ίων, Αθήνα.

Σταμπολίδης, Ν. Χρ. 2016: «Εισαγωγή: Εποπτικό Σημείωμα στην Έκθεση για την Πρωτοκυκλαδική Κοινωνία», στο Σταμπολίδης, Ν. Χρ. (επιμ. έκδ.), *Κυκλαδική Κοινωνία: 5000 Χρόνια πριν*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα, 35-57.

Σταμπολίδης, Ν. Χρ. και Π. Σωτηρακοπούλου 2007: *ΑΙΓΑΙΟΥ ΚΥΜΑΤΑ. Έργα του Πρωτοκυκλαδικού Πολιτισμού στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης της Αθήνας*, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή - Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 2007.

Τελεβάντου, Χ. Α. 1994: *Άνδρος. Τα μνημεία και το Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα.

Τελεβάντου, Χ. Α. 2000: «Άνδρος: Στρόφιλας», *ΑΔ* 55, Β2: Χρονικά, 960-964.

Τελεβάντου, Χ. Α. 2001: «Στρόφιλας. Ένας νεολιθικός οικισμός στην Άνδρο», *ΑΓΚΥΡΑ* 1, 203-215.

Τελεβάντου, Χ. Α. 2003: «Άνδρος. Από τους νεολιθικούς στους πρωτοκυκλαδικούς οικισμούς», στο Μαρθάρη, Μ. (επιμ. έκδ.), *Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού υπό το φως πρόσφατων ερευνών σε οικισμούς*, Αθήνα, 10-37.

Τελεβάντου, Χ. Α. 2005: «Άνδρος», στο Βλαχόπουλος, Α. (επιμ. έκδ.) 2005, 214-219.

Τελεβάντου, Χ. Α. 2006α: «Προϊστορική Άνδρος», στο Σταμπολίδης, Χ. (επιμ. έκδ.), *Γενέθλιον: Αναμνηστικός τόμος για την συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του*

Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης, Ίδρυμα Νικολάου Π. Γουλανδρή - Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα, 1-16.

Τελεβάντου, Χ. Α. 2006β: «Ο οικισμός του Στρόφιλα στην Άνδρο», στο Σάμψων, Α. (επιμ. έκδ.), *Προϊστορία του Αιγαίου. Παλαιολιθική - Μεσολιθική - Νεολιθική*, Αθήνα, 185-194.

Τελεβάντου, Χ. Α. 2007: «Ανιχνεύοντας τον ρόλο της Άνδρου κατά τους Προϊστορικούς χρόνους», στο *Νήσος Άνδρος: Παράδοση, Πολιτισμός, Περιβάλλον, Ανάπτυξη, Κοινωνία* (1), Εκδόσεις: Τυπωθήτω, 61-97.

Τελεβάντου, Χ. Α. 2012: «Ανασκαφή Στρόφιλα Άνδρου», *Πρακτικά* 2009, 119-140.

Τελεβάντου, Χ. Α. 2013: «Ανασκαφή Στρόφιλα Άνδρου», *Πρακτικά* 2010, 119-121.

Τελεβάντου, Χ. Α. 2014: «Ανασκαφή Στρόφιλα Άνδρου», *Πρακτικά* 2011, 87-91.

Τελεβάντου, Χ. Α. 2015α: «Ανασκαφή Στρόφιλα Άνδρου», *Πρακτικά* 2012, 111-113.

Τελεβάντου, Χ. Α. 2015β: «Ανασκαφή Στρόφιλα Άνδρου», *Πρακτικά* 2013, 185-189.

Τελεβάντου, Χ. Α. 2016α: «Ανασκαφή Στρόφιλα Άνδρου», *Πρακτικά* 2014, 201-205.

Τελεβάντου, Χ. Α. 2016β: «Ανασκαφή Στρόφιλα Άνδρου», *Πρακτικά* 2015, 281-287.

Treuil, R., Darque, P., Poursat, J. C. και G. Touchais 1996: *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Τσουντας, Χ. 1908: *Προϊστορικοί Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήναι.

Τσουντας, Χρ. 1899: «Κυκλαδικά II», *ΑΕ* 1899, 74-134.

Faure, P. 1971: «Αι εγχάρακτοι βραχογραφίαι του σπηλαίου Ασφέντου Σφακίων», Πλατάκη, Ε. (μτφρ.), *Αμάθεια* 2, 277-283.

Φιλανιώτου, Ο. 2005: «Μικρές Κυκλάδες», στο Βλαχόπουλος, Α. Γ. (επιμ. έκδ.) 2005, 286-289.

Χατζηλαζαρίδης, Λ. 2004: *Προϊστορικά Βραχογραφήματα στην Βόρειο Ελλάδα*, Αθήνα: Νέα Θέσις.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ

Χάρτες

Χάρτης 1. Ανατολία. Το όρος Λάτμος, από <http://www.latmos-felsbilder.de/01.php?l=ger> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Χάρτης 2. Ανατολία. Εικόνα του όρους Λάτμος πριν από τον 3ο αιώνα μ.Χ, από <http://www.latmos-felsbilder.de/01.php?l=ger> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Χάρτης 3. Ανατολία. Σπήλαια Karain και Öküzini. Βασικές περιοχές, περιφέρειες και θέσεις με βραχογραφήματα, από Anati 1968α, 23.

Χάρτης 4. Ανατολία. Σπήλαιο Tavanbasi, από Korkut, Işın, Takaoğlu και Özdemir 2015, 38, εικ. 1.

Χάρτης 5. Νάξος. Σημαντικότερες θέσεις, από Βλαχόπουλος 2005, 272.

Χάρτης 6. Ηρακλεία. Σημαντικότερες θέσεις (-περιοχές, οικισμοί), από Κανάκης 2010, 76, εικ.1.

Εικόνες

Εικ. 1. Σπήλαιο Ασφένδου. Βραχογραφήματα, από Strasser, Murray, Kolb κ.ά. 2018, 105.

Εικ. 2. Abri de Prinvaux (Boigneville, Essonne). Βραχογραφική παράσταση, από Gueret και Benard 2017, 103.

Εικ. 3α. Cueva de la Araña. Σκηνή συγκομιδής μελιού, από <https://thebeephotographer.photoshelter.com> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 3β. A. Cinto de Las Letras (Valencia), B-D. Cingle de la Mola Remigia (Valencia), E. Prado de las Olivanas (Teruel), F. Solana de las Covachas (Albacete). Βραχογραφήματα, από Sauvet, González-Sainz, Sanchidrián και Villaverde 2014, 2608.

Εικ. 3γ. Ιβηρική χερσόνησος. Κύρια μοτίβα του «Levantine style», από Domingo-Sanz 2014, 3644.

Εικ. 3δ. Cova dels Cavalls (Valltorta Gorge, Castellón). Σκηνή κυνηγιού, από Domingo-Sanz 2014, 3645.

Εικ. 3ε. Les Dogues (Castellón). Σκηνή πολεμικής σύγκρουσης, από Nash 2005, 77.

Εικ. 4. Ιβηρική χερσόνησος. Πέντε βασικά στάδια (χρονολογικής) εξέλιξης του «Levantine style», από Domingo-Sanz 2014, 3647.

Εικ. 5. Ιβηρική χερσόνησος. Εικονογραφικές παραλληλίες (βραχογραφικές παραστάσεις-κεραμική-αιχμές βελών), από Fairén 2004, 6.

Εικ. 6. La Sarga (Alcoi, Spain). Επικάλυψη βραχογραφημάτων του «macroschematic rock art style» από βραχογραφήματα του «Levantine style», από <http://prehistour.eu/carp-guide/alacant-mountain-cultural-park-la-sarga> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 7. Pla de Petracos (Alicante). Βραχογραφίες του «macroschematic rock art style», από Nicolas del Toro 2014, 156.

Εικ. 8. Pla de Petracos (Castell de Castells, Alicante). Βραχογραφίες του «macroschematic rock art style», από Nicolas del Toro 2014, 167.

Εικ. 9. Barranc de l'Infern (Vall de Laguart, Alicante). Απεικονίσεις ανθρώπινων μορφών του «macroschematic rock art style», από Nicolas del Toro 2014, 171.

Εικ. 10. Ιβηρική χερσόνησος. Εικονογραφικές παραλληλίες (βραχογραφικές παραστάσεις-κεραμική), από Fairén 2004, 6.

Εικ. 11. Barranc de Carbonera (Beniatjar, Valencia). Χρήση χρωμάτων, «schematic style», από Hernández και Hernández 2013, 24.

Εικ. 12. Cueva-sima de La Serreta (Cieza, Murcia). Βραχογραφία ανθρώπινης μορφής, από Nicolas del Toro 2014, 163.

Εικ. 13. Abrigo de los Oculados (Henarejos, Cuenca). Μοτίβο που αποδίδει «ειδώλιο με οφθαλμούς», από Nicolas del Toro 2014, 175.

Εικ. 14α-β. A. Pego da Rainha, B. Frizo del Terror. Μη εικονιστικές παραστάσεις, από Gomes, Collado, Martins κ.ά. 2015, 166.

Εικ. 15. Ιβηρική χερσόνησος. Βραχογραφική παράσταση ζωικής μορφής, «Galician-Atlantic style», από Veiga 2007, 7.

Εικ. 16. Ιβηρική χερσόνησος. Γεωμετρικά και συμβολικά βραχογραφικά θέματα του «Galician-Atlantic style», από Veiga 2007, 6.

Εικ. 17. Parco Grosio, Rupe Magna. Μοτίβο που αποδίδει «περιδέραιο», από <https://www.parcoincisionigrosio.it/en/> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 18. Naquane. Μοτίβο ανθρώπινης μορφής σε στάση δέησης, από Marretta 2008, 44.

Εικ. 19. Βόρεια Ιταλία. Βραχογραφικές επαλληλίες, από Arca 2001, 195.

Εικ. 20. Ossimo, βραχόλιθος με αρ. 9. Ηλιακό μοτίβο, από http://www.rupestre.net/alps/valca_ossimo_sun.html (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 21. Βόρεια Ιταλία. Παραδείγματα μονόλιθων (ανδρικού φύλου), από Marretta 2014, 54.

Εικ. 22. Βόρεια Ιταλία. Παραδείγματα μονόλιθων (γυναικείου φύλου), από Marretta 2014, 55

Εικ. 23. Βόρεια Ιταλία. Εγχειρίδια της πολιτισμικής ομάδας Remedello II (1. Cemmo I, 2. Volongo-Panesella, Brescia), από Casini 2015, 96.

Εικ. 24. Βόρεια Ιταλία. Πελέκεις (1. Bagnolo II, 2. Fornovo S. Giovanni, Bergamo), από Casini 2015, 97.

Εικ. 25. Βόρεια Ιταλία. Λογχοπελέκεις με χαρακτηριστική φυλλοειδή αιχμή, από Casini 2015, 97.

Εικ. 26. Foppe di Nadro (Ceto), R. 22. Γεωργική σκηνή (οργώματος), από Marretta 2011, 23.

Εικ. 27. Βόρεια Ιταλία. Εγχειρίδια του τύπου Ciempozuelos (1. Cemmo IV, 2. S. Cristina, Brescia), από Casini 2015, 105.

Εικ. 28. Βόρεια Ιταλία. Λογχοπελέκεις της πολιτισμικής ομάδας Villafranca (1. Corni Freschi, Darfo-Boario), από Casini 2015, 105.

Εικ. 29. Βόρεια Ιταλία. Σκηνές χορού, από Casini 2015, 107.

Εικ. 30. Piè (Capo di Ponte). Τοπογραφική παράσταση, από Marretta 2011, 19.

Εικ. 31α-β. Kerdemelik. Α. «σπήλαιο», Β. Βραχογραφική παράσταση, από <http://www.latmos-felsbilder.de/01.php?l=ger> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 32. Όρος Λάτμος. Θέση βραχογραφημάτων σε πλευρά μετατοπισμένου ογκόλιθου, από <http://www.latmos-felsbilder.de/01.php?l=ger> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 33. Θέση Balictas. Χρήση των χρωμάτων, από <http://www.latmos-felsbilder.de/01.php?l=ger> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 34. Θέση Kavalan. Χρήση των χρωμάτων, από <http://www.latmos-felsbilder.de/01.php?l=ger> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 35. Θέση Çobanlar Mevkii. Βραχογραφική παράσταση ζωικών μορφών, από <http://www.latmos-felsbilder.de/01.php?l=ger> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 36. Θέση Balictas. Βραχογραφικές παραστάσεις, από <http://www.latmos-felsbilder.de/01.php?l=ger> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 37. Θέση Ballikkaya. Βραχογραφικές παραστάσεις, από <http://www.latmos-felsbilder.de/01.php?l=ger> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 38. Θέση Göktepe. Συνδυασμός των δύο τάσεων απεικόνισης των ανθρώπινων μορφών, από <http://www.latmos-felsbilder.de/01.php?l=ger> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 39α-β. Όρος Λάτμος. Τάσεις απεικόνισης των ανθρώπινων μορφών (Α. ανδρικές, Β. γυναικείες), από <http://www.latmos-felsbilder.de/01.php?l=ger> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 40. Θέση Daracik. Σκηνή συζύγων, από <http://www.latmos-felsbilder.de/01.php?l=ger> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 41. Θέση Göktepe. Σκηνή εορτής με γονιμικό χαρακτήρα, από <http://www.latmos-felsbilder.de/01.php?l=ger> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 42. Θέση Ikizada. Σκηνή γαμήλιας τελετής, από <http://www.latmos-felsbilder.de/01.php?l=ger> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 43. «Σπήλαιο» Karadere. Άποψη του σπηλαίου, από <http://www.latmos-felsbilder.de/01.php?l=ger> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 44. «Σπήλαιο» Karadere, Βραχογραφική παράσταση, από <http://www.latmos-felsbilder.de/01.php?l=ger> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 45. «Σπήλαιο» Karadere. Λαξευμένη λεκάνη στο φυσικό βράχο, από <http://www.latmos-felsbilder.de/01.php?l=ger> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 46. Σπήλαιο Malkayasi. Όστρακο χείλους αγγείου με παράσταση ρομβοειδούς πλέγματος, από <http://www.latmos-felsbilder.de/01.php?l=ger> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 47. Σπήλαιο Malkayasi. Ειδώλια (τύπου Kiliya και βιολόσχημο), από <http://www.latmos-felsbilder.de/01.php?l=ger> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 48. Çenikler. Βραχογραφική παράσταση τετράποδου ζώου, από Çilingiroğlu και Gürbıyık 2019, 164.

Εικ. 49. Ίμβρος, Κ'νούπι. Βραχογραφική παράσταση κωπήλατου σκάφους, από Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 46.

Εικ. 50. Ίμβρος. Σχέδιο βραχογραφικής παράστασης πλοίου, από Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 48.

Εικ. 51. Ίμβρος. Βραχογραφία σύνθετου γεωμετρικού μοτίβου στον τύπο του ζατρικού, από Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 65.

Εικ. 52. Ίμβρος. Βραχογραφία σύνθετου γεωμετρικού μοτίβου στον τύπο της κλεψύδρας, από Ανδρέου και Ανδρέου 2017, 67.

Εικ. 53. Άνδρος, Στρόφιλας. Κτίριο Γ. Δακτυλιόσχημα θέματα, από Τελεβάντου 2012, 125, πίν. 85β.

Εικ. 54. Άνδρος, Στρόφιλας. Κτίριο Ιερού. Βραχογραφήματα εκατέρωθεν της εγκοπής, από Τελεβάντου 2012, 129, πίν. 89.

Εικ. 55. Άνδρος, Στρόφιλας. Τείχος. Παράσταση πλοίων με σημαίες σε πομπή, από Τελεβάντου 2012, 127, πίν. 86α.

Εικ. 56. Άνδρος. Στρόφιλας. Περιοχή που εκτείνεται μεταξύ του τείχους και του προτειχίσματος της εγκατάστασης. Τύποι πλοίων, από Τελεβάντου 2012, 128, πίν. 86δ.

Εικ. 57. Άνδρος. Στρόφιλας. Περιοχή που εκτείνεται μεταξύ του τείχους και του προτειχίσματος της εγκατάστασης. Πλοίο με σημαία, από Τελεβάντου 2012, 137, πίν. 96.

Εικ. 58. Άνδρος. Στρόφιλας. Περιοχή που εκτείνεται μεταξύ του τείχους και του προτειχίσματος της εγκατάστασης. Ανθρωποειδείς μορφές σε σκηνές κυνηγιού φέροντας ρόπαλο, από Τελεβάντου 2016α, 204, εικ. 7.

Εικ. 59. Άνδρος. Στρόφιλας. Περιοχή που εκτείνεται μεταξύ του τείχους και του προτειχίσματος της εγκατάστασης. Βραχογραφήματα δακτυλιόσχημων και φαλλόσχημου, από Televantou 2018, 47, εικ. 3.

Εικ. 60. Άνδρος. Στρόφιλας. Περιοχή που εκτείνεται μεταξύ του τείχους και του προτειχίσματος της εγκατάστασης. Βραχογραφήματα του οκτώσχημου μοτίβου σε σχήμα που ομοιάζει με ανθρώπινο πέλμα, από Τελεβάντου 2013, 120, πίν. 70.

Εικ. 61. Άνδρος. Στρόφιλας. Περιοχή που εκτείνεται μεταξύ του τείχους και του προτειχίσματος της εγκατάστασης. Βραχογραφήματα που αποδίδουν ζώα και το μοτίβο των «διπλών κεράτων» (οι παραστάσεις έχουν τονιστεί με κιμωλία για λόγους διάκρισης), από Televantou 2018, 48, εικ. 6α-β.

Εικ. 62. Βραχογραφήματα (σχέδια). Αριστερά: Νάξος, Κορφή τ' Αρωνιού, Δεξιά: Στρόφιλας, από Televantou 2018, 62, εικ. 13.

Εικ. 63. Θολωτός τάφος Α του Κακόβατου Τριφυλίας. Τμήμα περιδεραίου (ή περιάπτου) της Μυκηναϊκής περιόδου από ήλεκτρο/κεχριμπάρι, από Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (ΕΑΜ 11580).

Εικ. 64. Λίθινο δακτυλιόσχημο περιάπτο-ειδώλιο από τον Στρόφιλα και πήλινο τηγανόσχημο σκεύος από τη Σύρο, από Τελεβάντου 2012, 136, πίν. 91β.

Εικ. 65. Αστυπάλαια. Βαθύ. Βραχογραφική παράσταση πλοίων («πυλίδα των πλοίων»), από Βλαχόπουλος 2015α, 120, πίν. 93.

Εικ. 66. Αστυπάλαια. Βαθύ. Επίκρουστη παράσταση πλοίου (ή πλοίων) σε βράχο του ανώτερου πλατώματος, από Βλαχόπουλος 2016α, 240, εικ. 16.

Εικ. 67. Αστυπάλαια. Βαθύ. Βραχογραφία επίκρουστης στικτής σπείρας-ρόδακα, από Πετράκος 2014, 47, εικ. 40.

Εικ. 68. Αστυπάλαια. Βαθύ. Επίκρουστη βραχογραφία πελέκεως(;), από Βλαχόπουλος 2018, 334, εικ. 12α-β.

Εικ. 69α-β. Αστυπάλαια. Βαθύ. «Πυλίδα των εγχειριδίων». Βραχογραφήματα κατακόρυφα απεικονισμένων εγχειριδίων με μακριά τριγωνική λεπίδα και Τ-σχημη λαβή, από (Α.) Βλαχόπουλος 2017, 392, εικ. 11 και (Β.) Βλαχόπουλος 2018, 355, εικ. 24β.

Εικ. 70. Αστυπάλαια. Βαθύ. «Βράχος των σπειρών» (σχέδιο). Βραχογραφήματα, από Βλαχόπουλος 2019, 295, εικ. 24.

Εικ. 71. Αστυπάλαια. Βαθύ. Νότια κλιτύς. Σύνθετο (ανθρωπόμορφο) θέμα σπείρας, από Βλαχόπουλος 2017, 396, εικ. 19.

Εικ. 72. Αστυπάλαια. Βαθύ. Νότια κλιτύς. Επίκρουστη παράσταση βελών ή δοράτων, από Βλαχόπουλος 2016α, 240, εικ. 15.

Εικ. 73. Αστυπάλαια. Βαθύ. Νότια κλιτύς. Βραχογραφήματα τριγωνικών εγχειριδίων ή αιχμών δοράτων και άλλων θεμάτων, από Βλαχόπουλος 2016β, 323, εικ. 2.

Εικ. 74. Αστυπάλαια. Βαθύ. Νότια κλιτύς. Βραχογραφία πολύκωπου πλοίου, από Βλαχόπουλος 2017, 407, εικ. 37.

Εικ. 75. Νάξος. «Άη Μάμα στου Κάνακη». Βραχογραφίες που αποδίδουν μεγάλη πυκνότητα κοιλοτήτων, από Λεγάκη 2014, 36, εικ. 13:1-2.

Εικ. 76α-δ. Νάξος. Κορφή τ' Αρωνιού. Κινητές λίθινες πλάκες με επίκρουστες παραστάσεις. Α. Σκηνή απόπλου(;), β. Σκηνή κυνηγιού(;), γ. Σκηνή κυνηγιού (ορμή για τη σύλληψη ενός ζώου) ή χορού (μετά την επιτυχή έκβαση του κυνηγιού(;)), δ. Σκηνή κυνηγιού ή ποιμνιοβοσκής, από <http://www.520greeks.com> (πρόσβαση στις 25 Μαΐου 2019).

Εικ. 77. Νάξος. Περιοχή της Μουτσούνης (Μουτσούνα). Κινητή λίθινη πλάκα με επίκρουστες παραστάσεις, από Ντούμας 1966, 63, πίν. 40β-δ.

Εικ. 78. Νάξος. Αρχαιολογική Συλλογή της Απειράνθου. Κινητή λίθινη πλάκα με επίκρουστη παράσταση, από Ντούμας 1966, 63, πίν. 41β.

Εικ. 79. Νάξος. Κορφάρι των Αμυγδαλιών (Πάνορμος). Κινητή λίθινη πλάκα με επίκρουστη παράσταση, από Δεβετζή 2014, 357, εικ. 4.17:2.

Εικ. 80. Θάσος. Σκάλα Σωτήρος. Κινητή λίθινη πλάκα με παράσταση κοιλοτήτων, από Παπαδόπουλος, Παπαλαζάρου και Τσουτσουμπέη 2010, 429, εικ. 1.

Εικ. 81. Θάσος. Λιμενάρια. Λίθος με κοιλότητες, από Papadopoulos και Malamidou 2008, 445, εικ. 17.

Εικ. 82. Ηρακλεία. Άγιος Μάμας. Βραχογραφίες νοτίως της εκκλησίας του «Άγιου Μάμαντα», από Λεγάκη 2016, 114, εικ. 11.

Εικ. 83. Ηρακλεία. Περιοχή του χωριού Παναγιά (πλέον στο Μουσείο Απειράνθου). Βραχόμαζα με παράσταση κοιλοτήτων, από Κανάκης 2010, 78, εικ. 10.

Εικ. 84. Ηρακλεία. Βραχόμαζα με παράσταση ταινιωτής σπείρας, από Κανάκης 2010, 81, εικ. 24.

Εικ. 85. Σύρος. Καστρί. Βραχογραφία δελφινιού ή ψαριού, από Μαρθάρη 2016α, 229, εικ. 3.

Εικ. 86. Σύρος. Καστρί. Βραχογραφήματα: στο κέντρο σειρά τριών πλοίων ανάμεσα σε άλλα θέματα, από Μαρθάρη 2016β, 307, εικ. 2.

Εικ. 87. Σύρος. Καστρί. Βραχογραφία πλοίου, από Μαρθάρη 2016β, 308, εικ. 3.

Εικ. 88. Σύρος. Καστρί. Βραχογραφία δυσερμήνευτου μοτίβου (ανθρώπινης μορφής ή ξόανου;), από Μαρθάρη 2016β, 308, εικ. 4.

Εικ. 89. Σύρος. Καστρί. Βραχογραφική παράσταση όφεων, από Μαρθάρη 2016β, 309, εικ. 6.

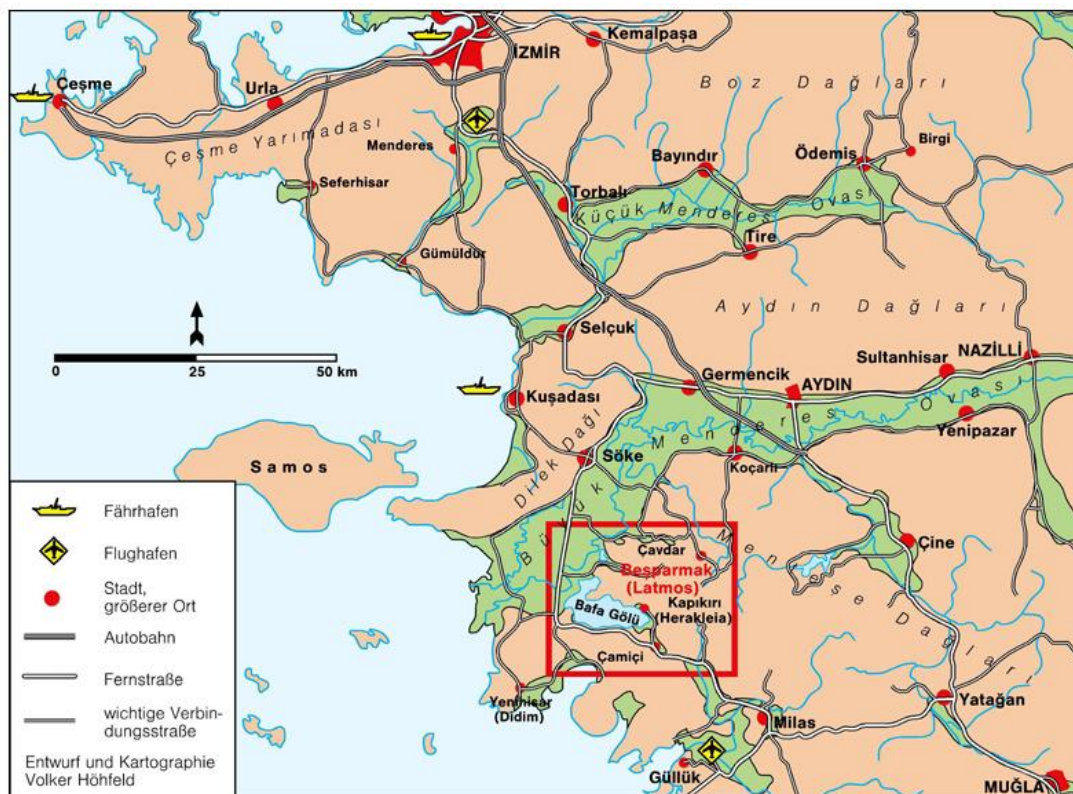
Εικ. 90. Σύρος. Καστρί, περιοχή εκτός του κυρίως οχυρωτικού τείχους. Βραχογραφία τοξοειδούς σχεδίου, από Μαρθάρη 2018, 324, εικ. 6.

Εικ. 91. Αστυπάλαια. Βαθύ. Τριγωνικός βράχος στο ανώτερο πλάτωμα της ακρόπολης με βραχογραφία σχηματοποιημένης ανθρώπινης μορφής και μεγάλου τριγωνικού εγχειριδίου με λαβή, διαφορετικής γλυφής, από Βλαχόπουλος 2018, 356, εικ. 25α.

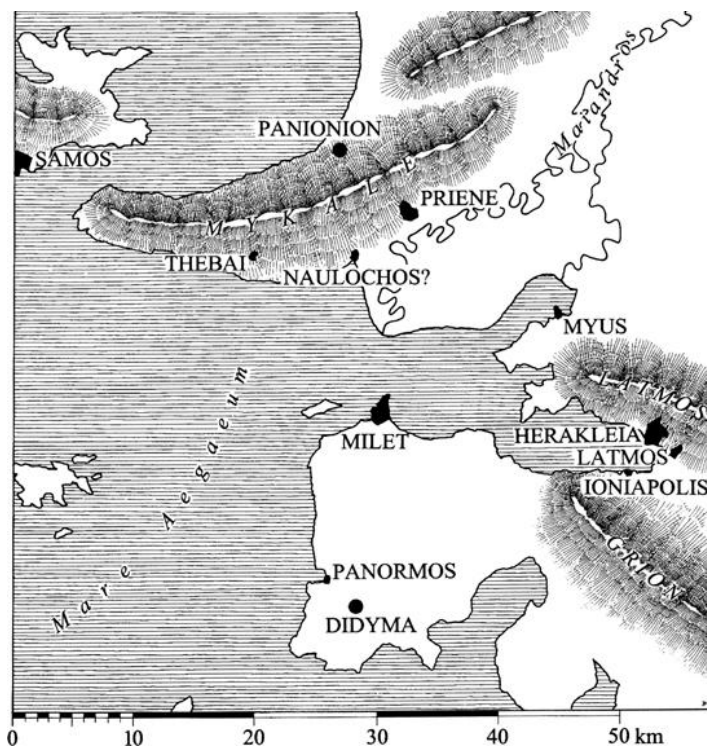
Εικ. 92. Αστυπάλαια. Βαθύ. Επίκρουστη παράσταση σπείρας και σύνθετου γραμμικού σχεδίου σε βραχόλιθο ογκολιθικού τοίχου-αναλήμματος της βόρειας ακτής, από Βλαχόπουλος 2015α, 121, πίν. 98.

Εικ. 93. Σύρος. Καστρί. Σχέδιο βραχογραφημάτων που εντοπίστηκαν έξω από τον ΝΑ τοίχο του χώρου 27, από Μαρθάρη 2016β, 303, σχ. 2.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΧΑΡΤΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ



Χάρτης 1



Χάρτης 2



Χάρτης 3



Χάρτης 4



Χάρτης 5



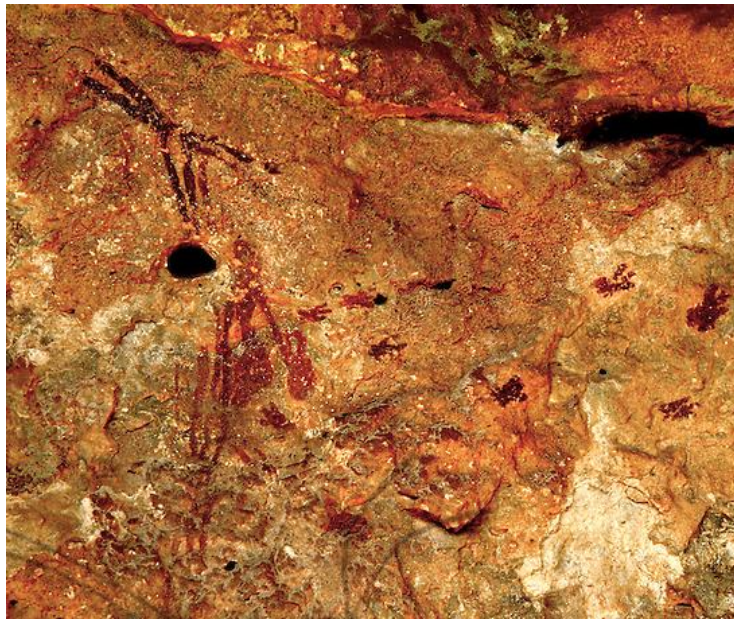
Χάρτης 6



Εικόνα 1



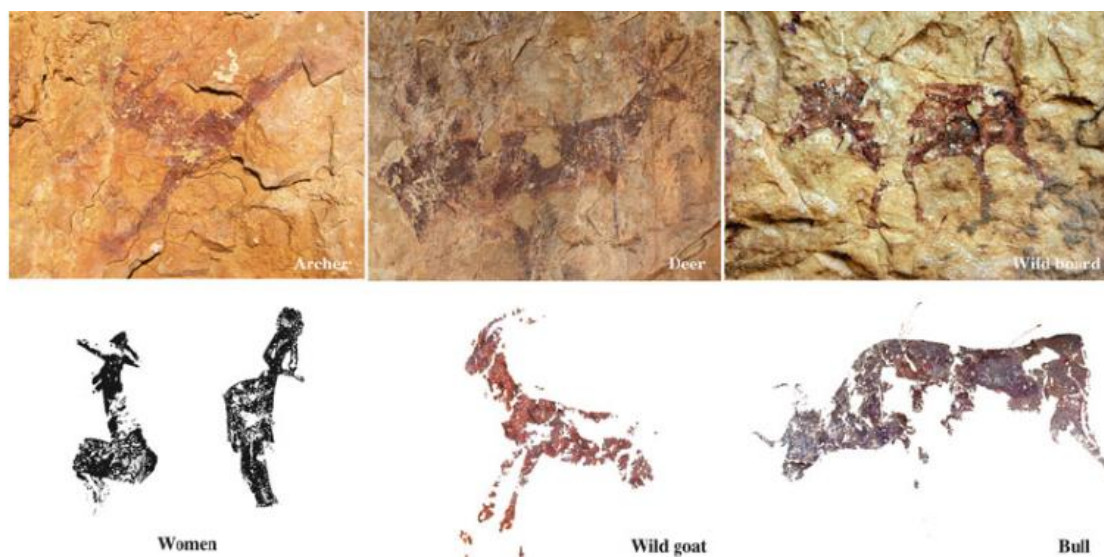
Εικόνα 2



Εικόνα 3α



Εικόνα 3β



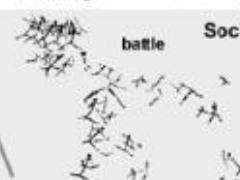
Εικόνα 3γ



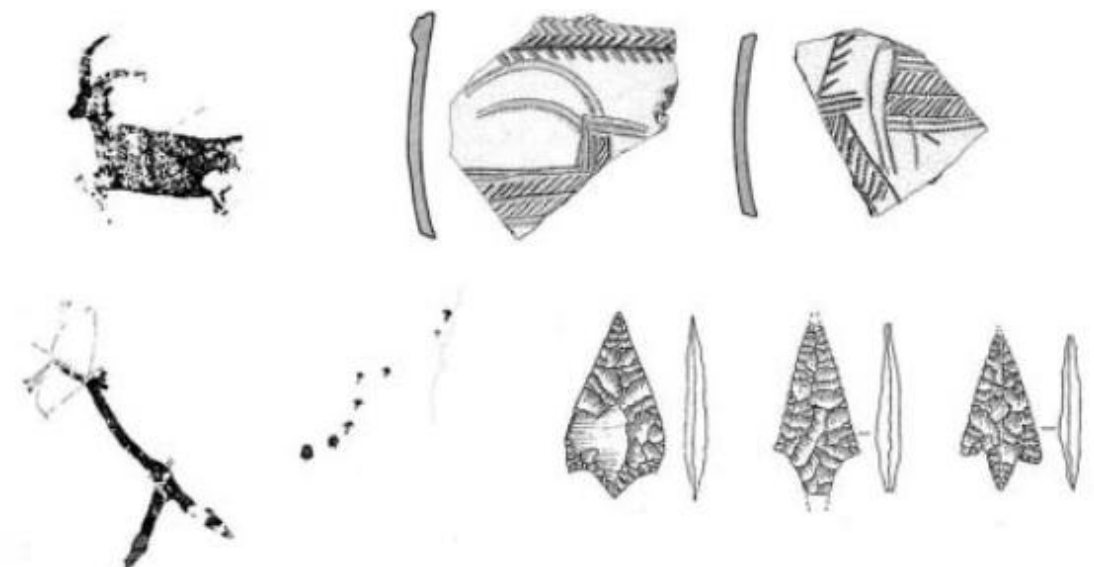
Εικόνα 3δ



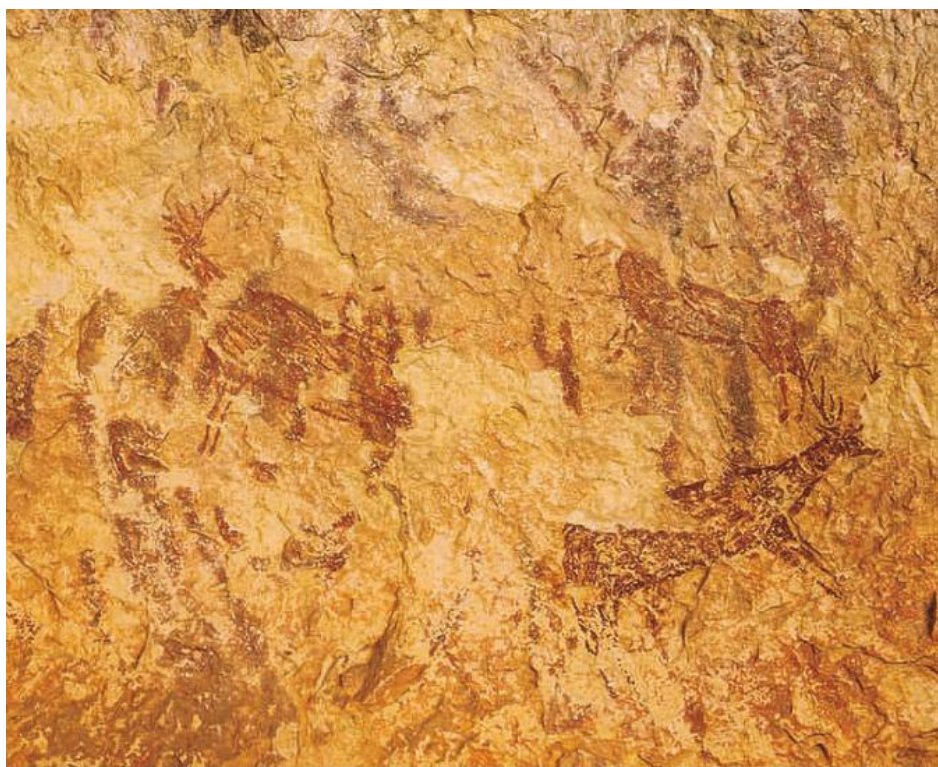
Εικόνα 3ε

EVOLUTION OF THEMES ACCORDING TO THE EVOLUTION OF HUMAN FIGURES			HUMAN FIGURES SEQUENCE
Social themes  Territorial marches  Maternity  Wounded individuals			CENTELLES TYPE 
Social Themes  Battle  deer Hunting			CIVIL TYPE 
 deer Hunting  Wild boar  Wild goat			MAS D'EN JOSEP TYPE 
Social and Economic Themes  Hunting  battle Social and Economic Themes  ceremonial dresses?  climber			CINGLE TYPE 
Battle  Social Themes  Individual killed by a firing squad  Hunting			LINEAR TYPE 

Εικόνα 4



Εικόνα 5



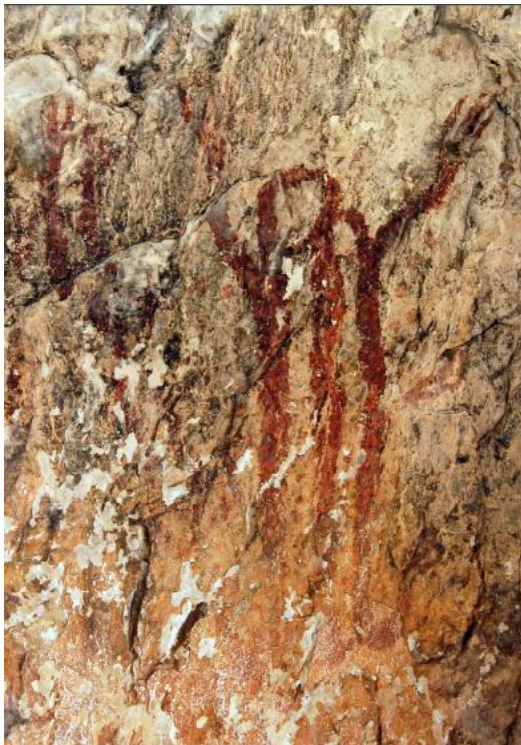
Εικόνα 6



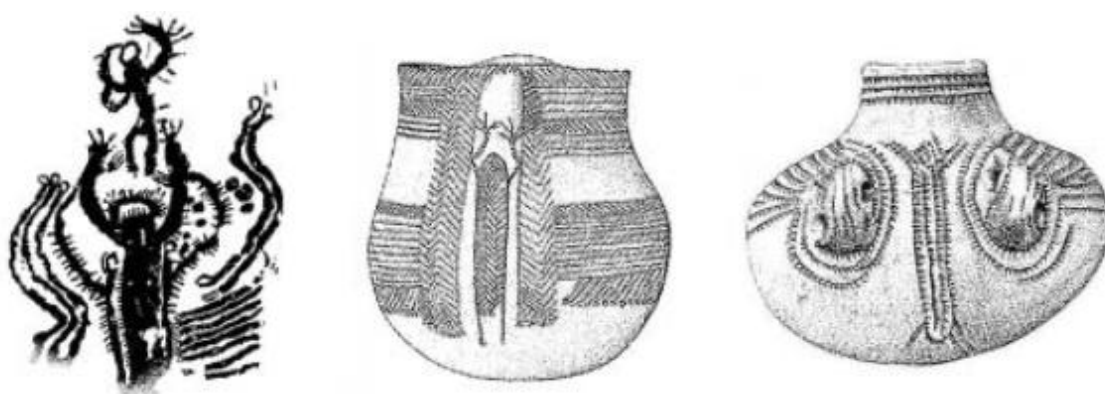
Εικόνα 7



Εικόνα 8



Εικόνα 9



Εικόνα 10



Εικόνα 11



Εικόνα 12



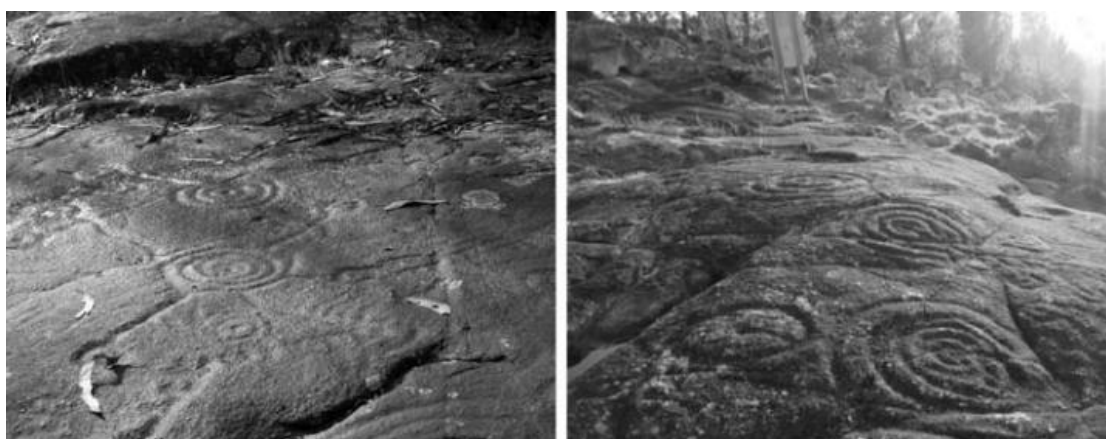
Εικόνα 13



Εικόνα 14α-β



Εικόνα 15



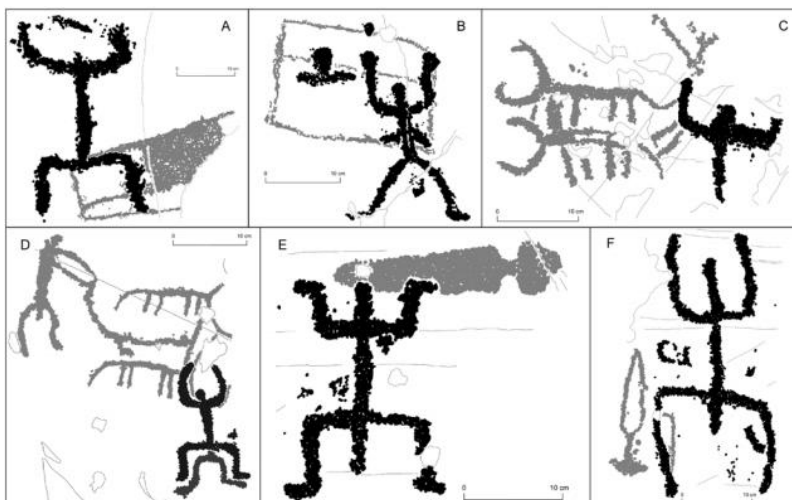
Εικόνα 16



Εικόνα 17



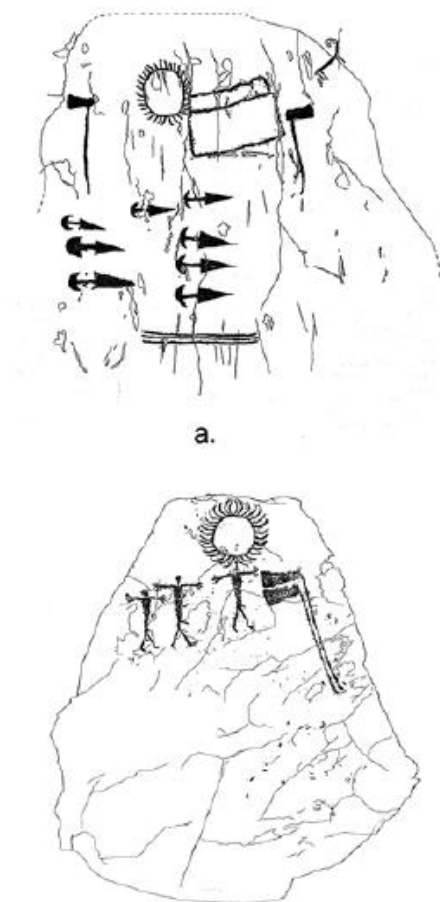
Εικόνα 18



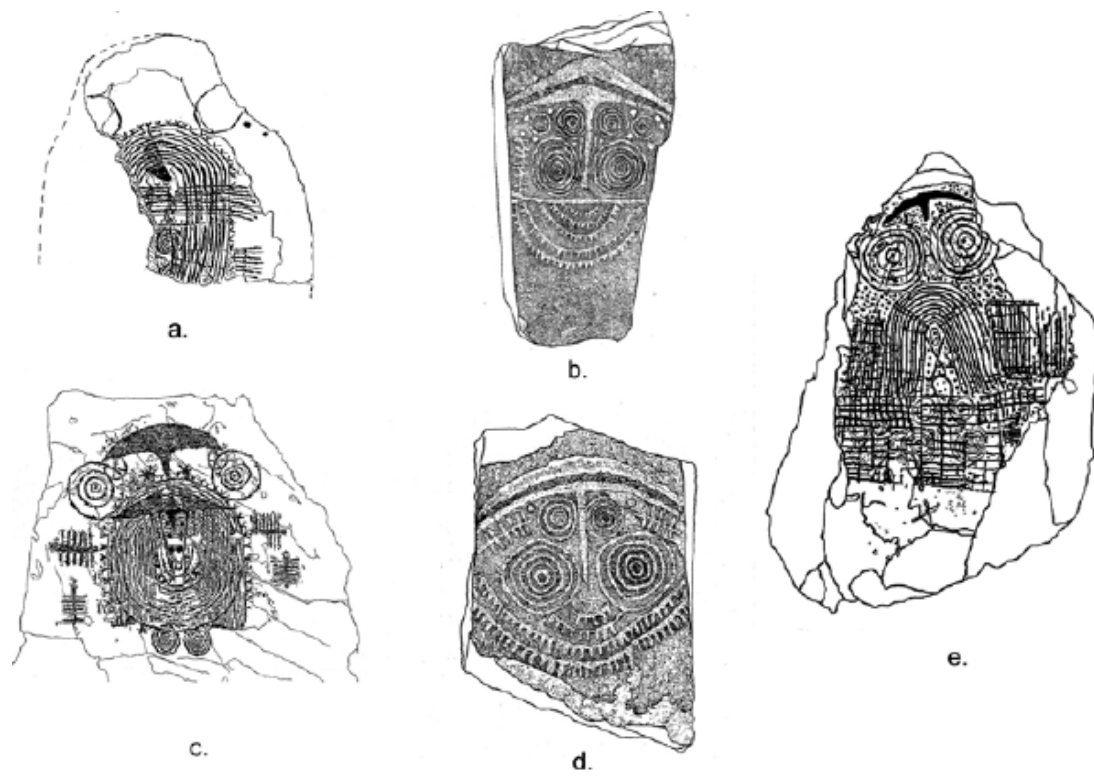
Εικόνα 19



Εικόνα 20



Εικόνα 21



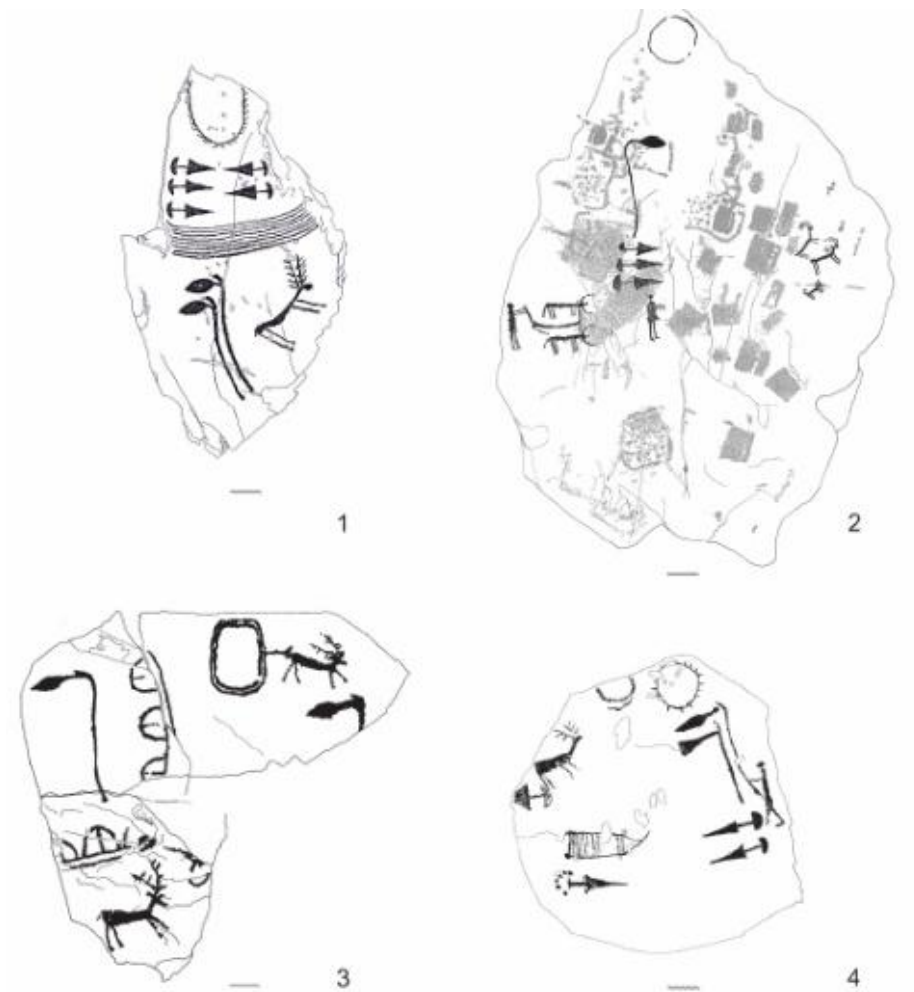
Εικόνα 22



Εικ. 23



2 Εικόνα 24



Εικόνα 25

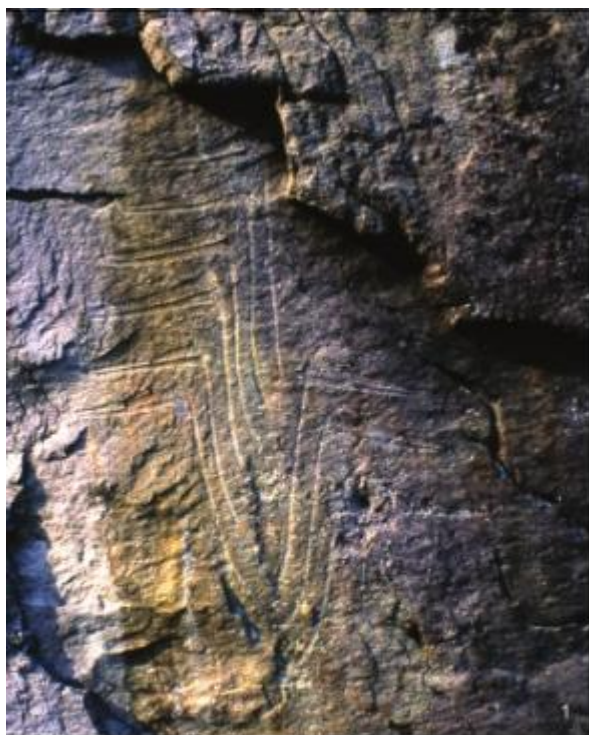


Εικόνα 26



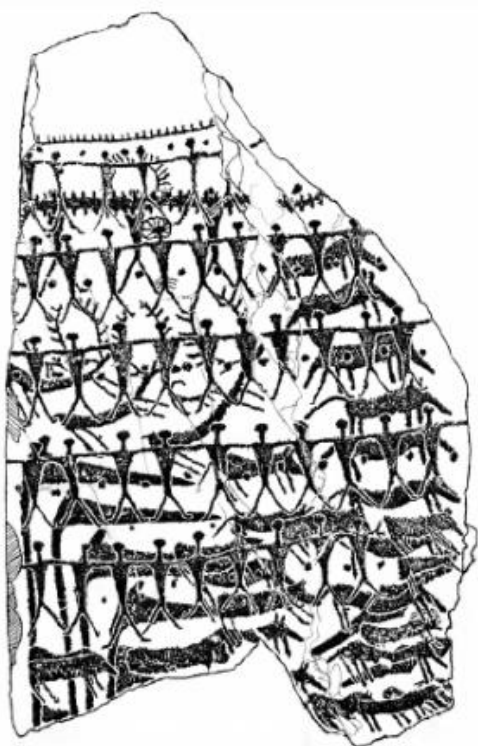
2

Εικόνα 27



2

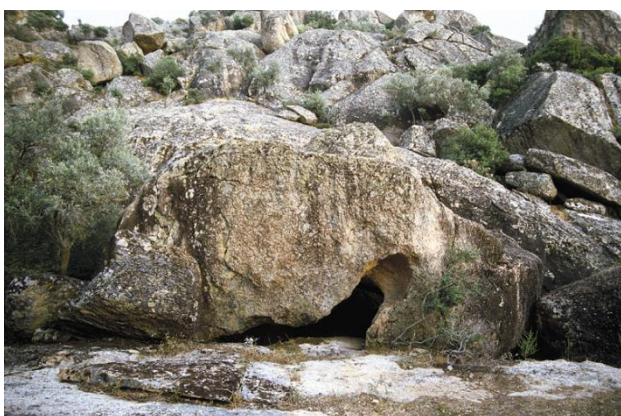
Εικόνα 28



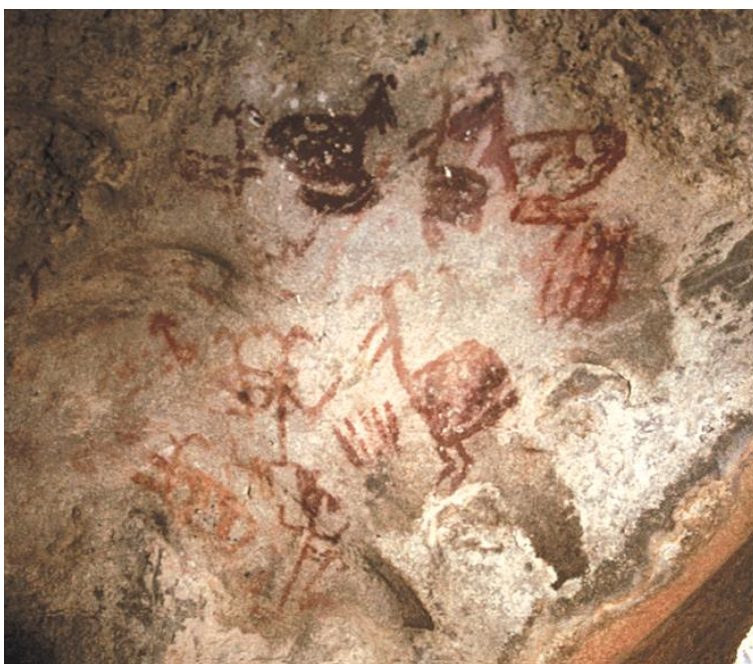
Εικόνα 29



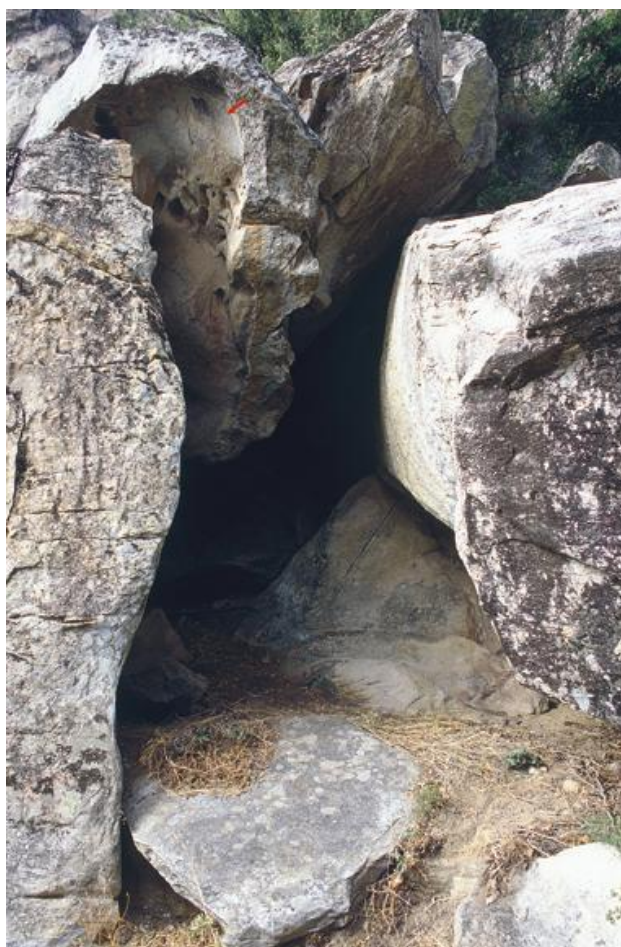
Εικόνα 30



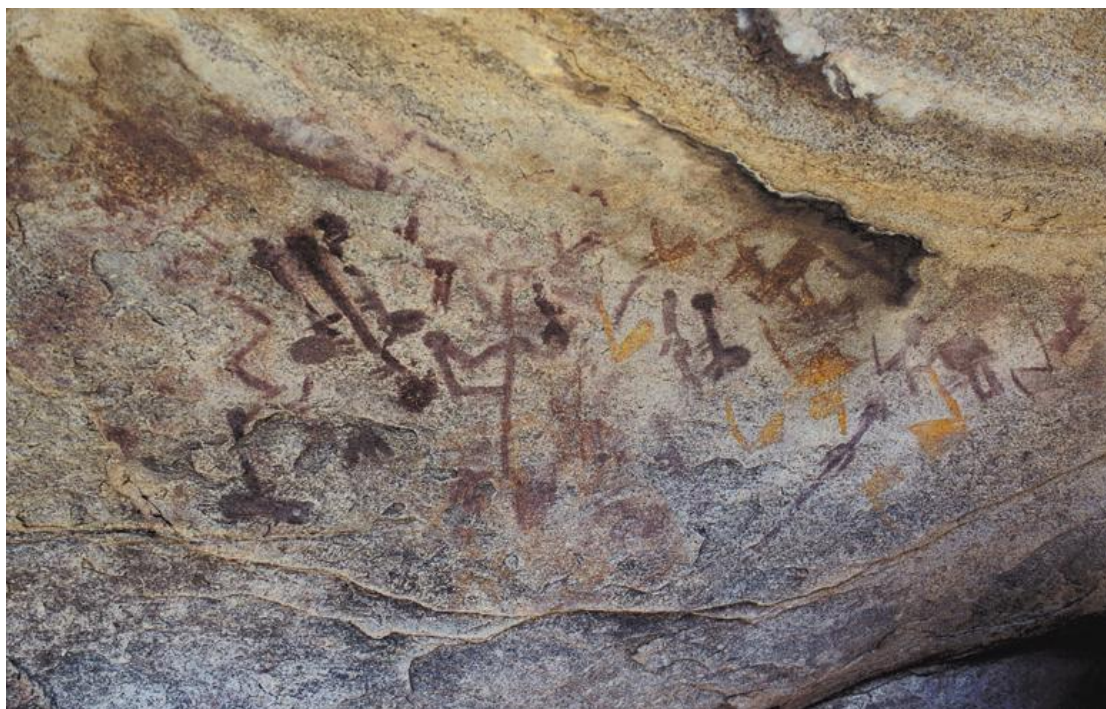
Εικόνα 31α



Εικόνα 31β



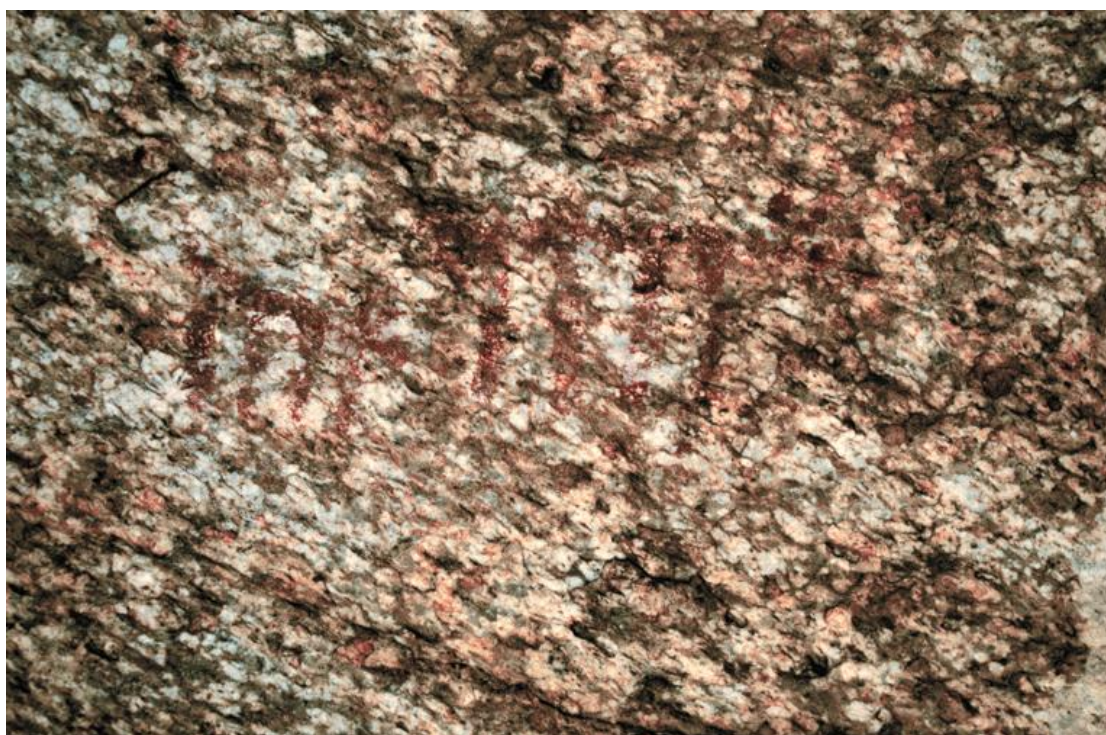
Εικόνα 32



Εικόνα 33



Εικόνα 34



Εικόνα 35



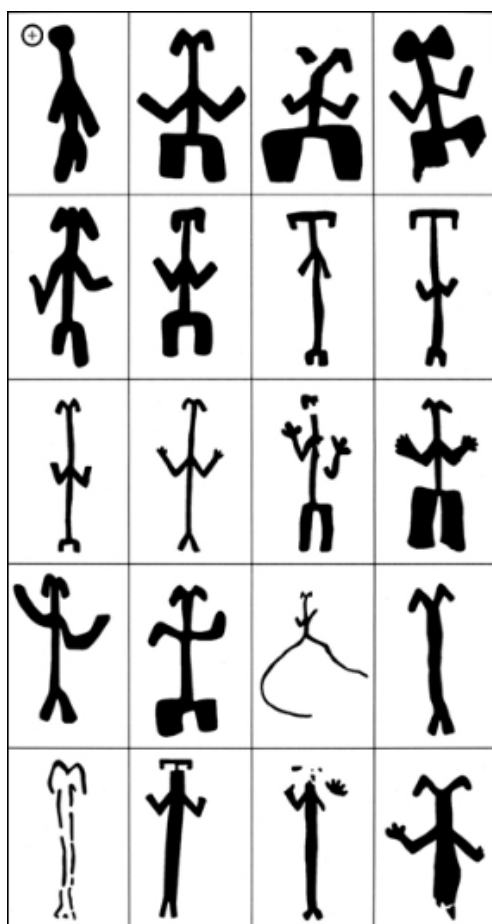
Εικόνα 36



Εικόνα 37



Εικόνα 38



Εικόνα 39α



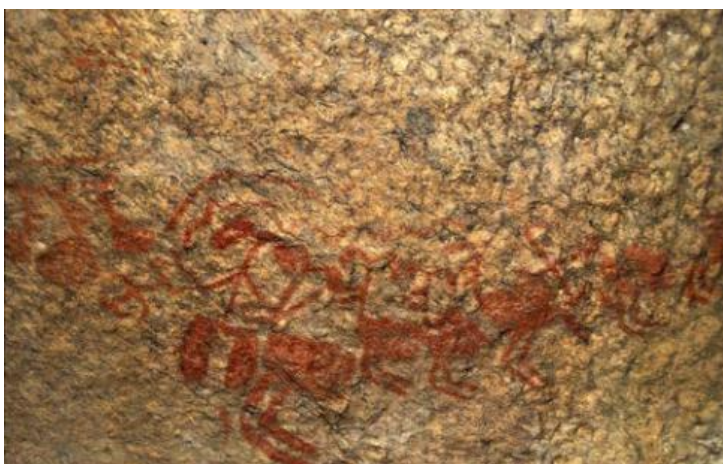
Εικόνα 39β



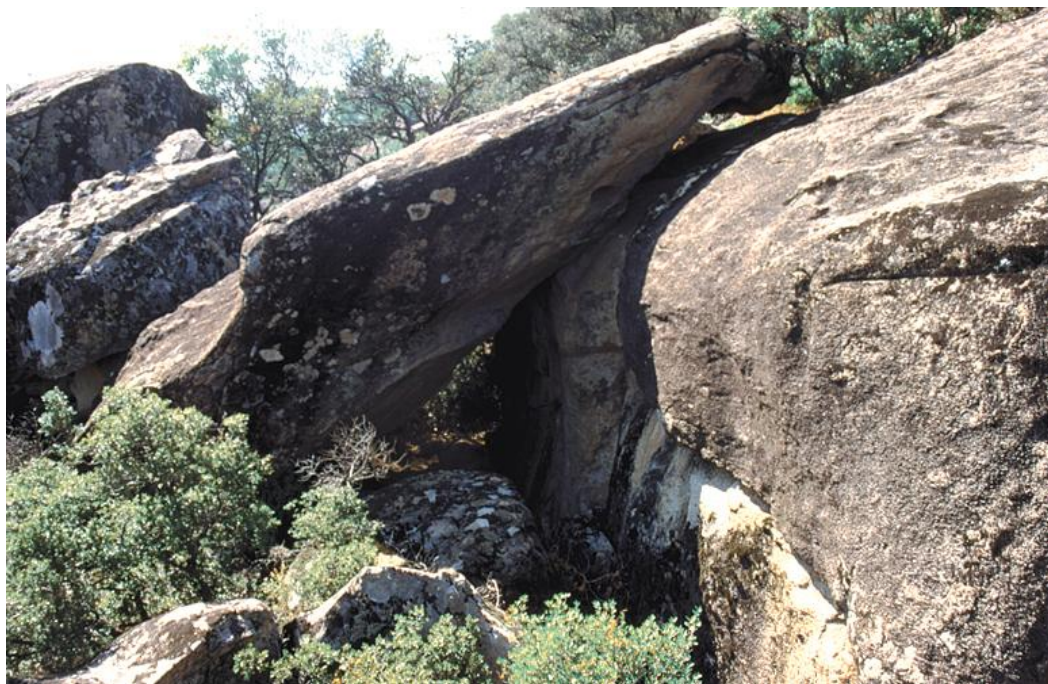
Εικόνα 40



Εικόνα 41



Εικόνα 42



Εικόνα 43



Εικόνα 44



Εικόνα 45



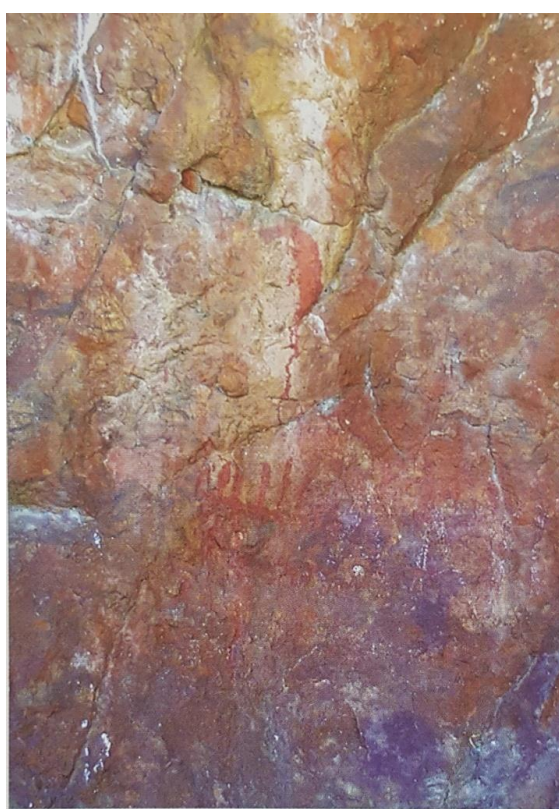
Εικόνα 46



Εικόνα 47



Εικόνα 48



Εικόνα 49



Εικόνα 50



Εικόνα 51



Εικόνα 52



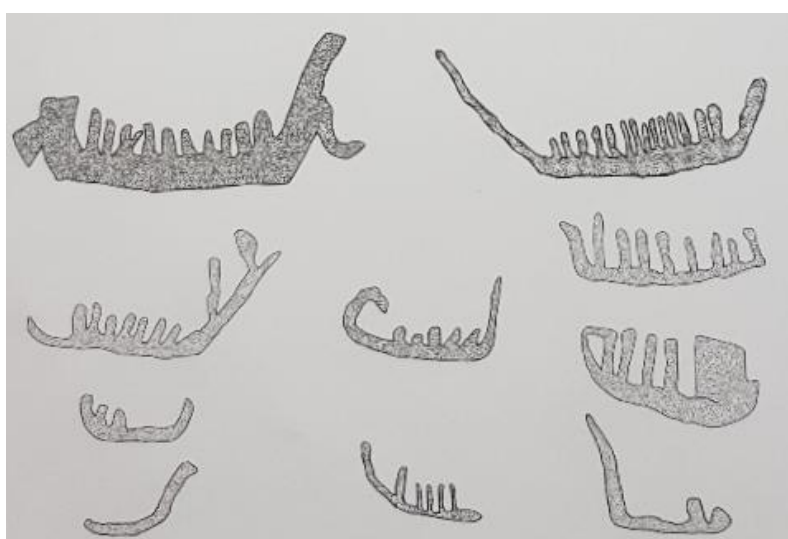
Εικόνα 53



Εικόνα 54



Εικόνα 55



Εικόνα 56



Εικόνα 57



Εικόνα 58



Εικόνα 59



Εικόνα 60



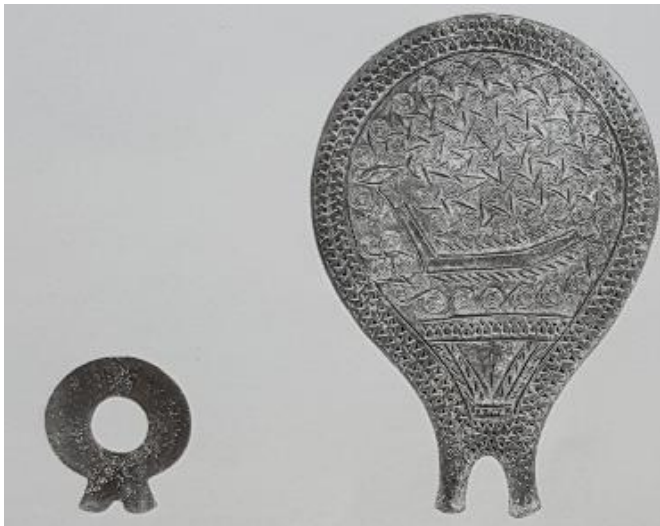
Εικόνα 61



Εικόνα 62



Εικόνα 63



Εικόνα 64



Εικόνα 65



Εικόνα 66



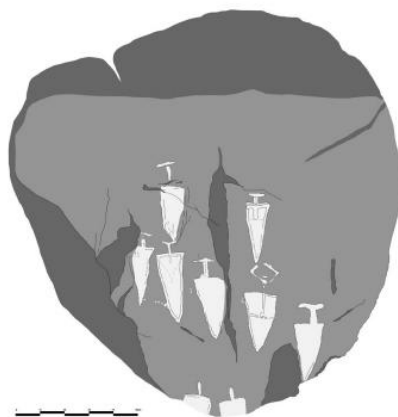
Εικόνα 67



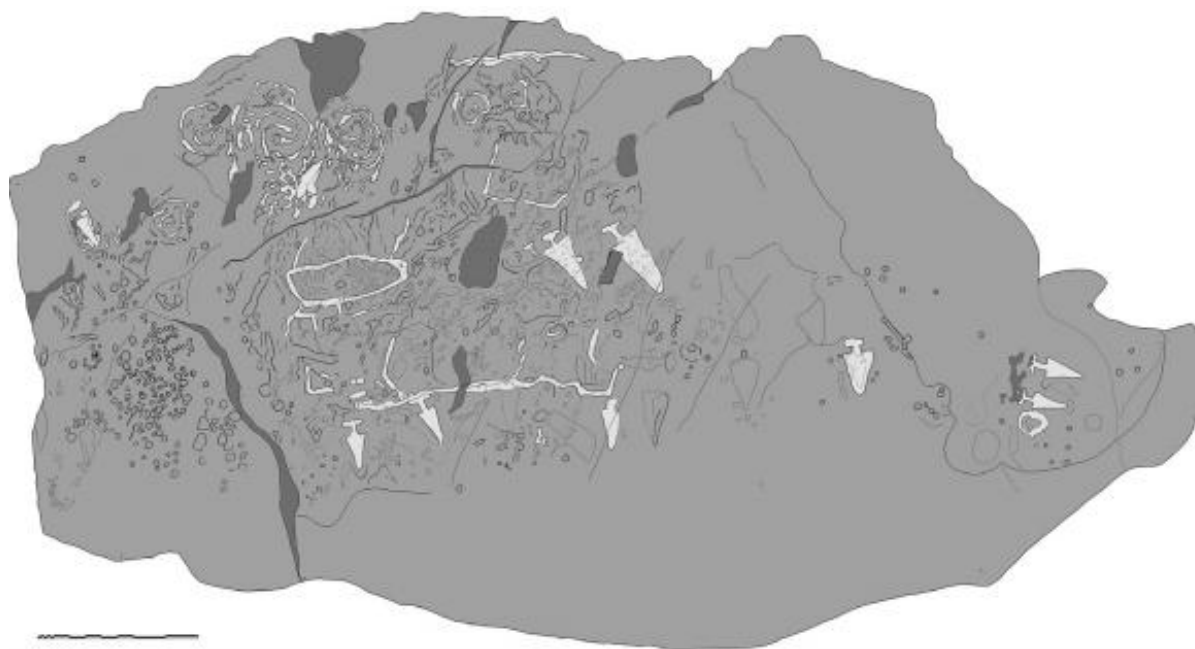
Εικόνα 68



Εικόνα 69α



Εικόνα 69β



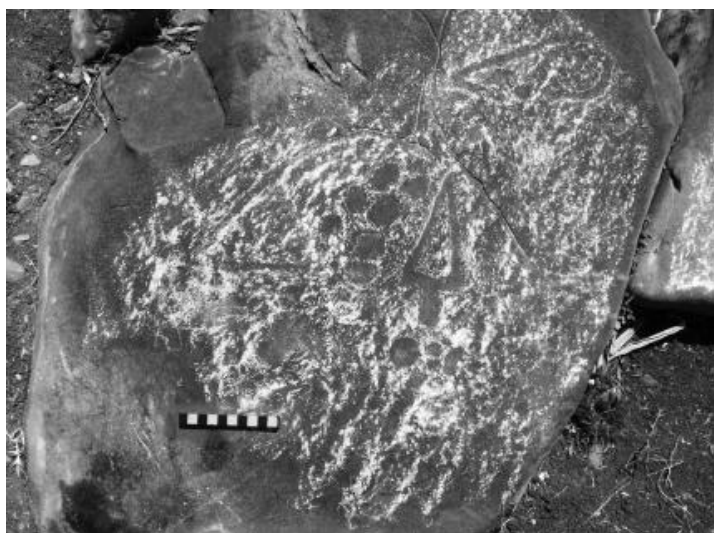
Εικόνα 70



Εικόνα 71



Εικόνα 72



Εικόνα 73



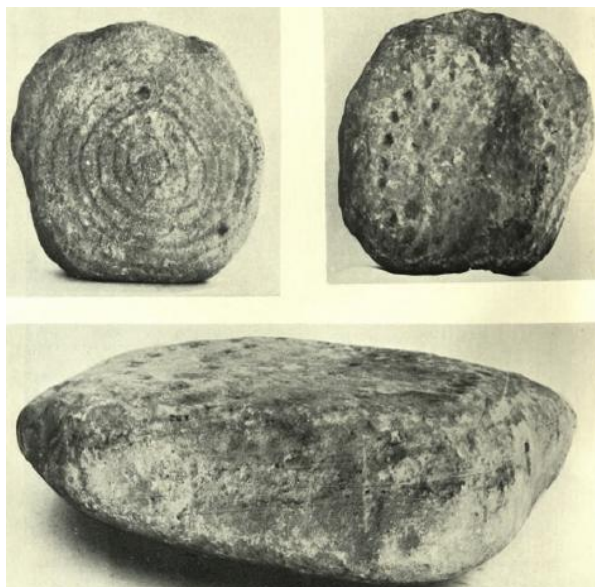
Εικόνα 74



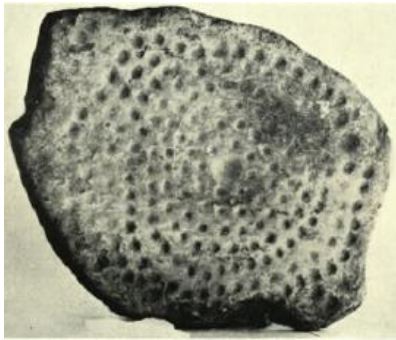
Εικόνα 75



Εικόνα 76α-δ



Εικόνα 77



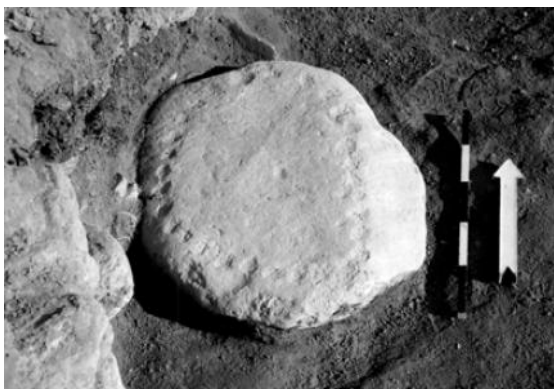
Εικόνα 78



Εικόνα 79



Εικόνα 80



Εικόνα 81



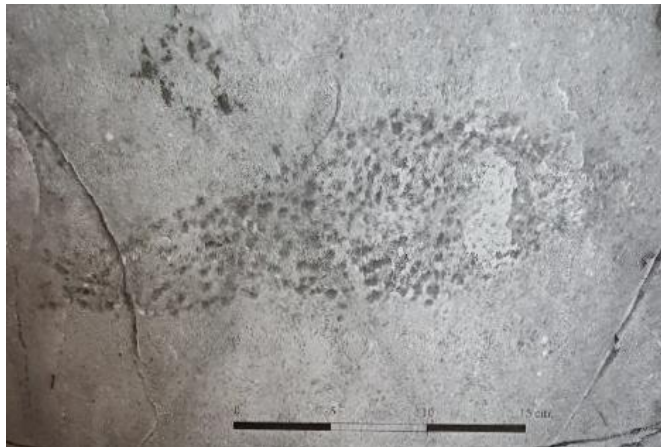
Εικόνα 82



Εικόνα 83



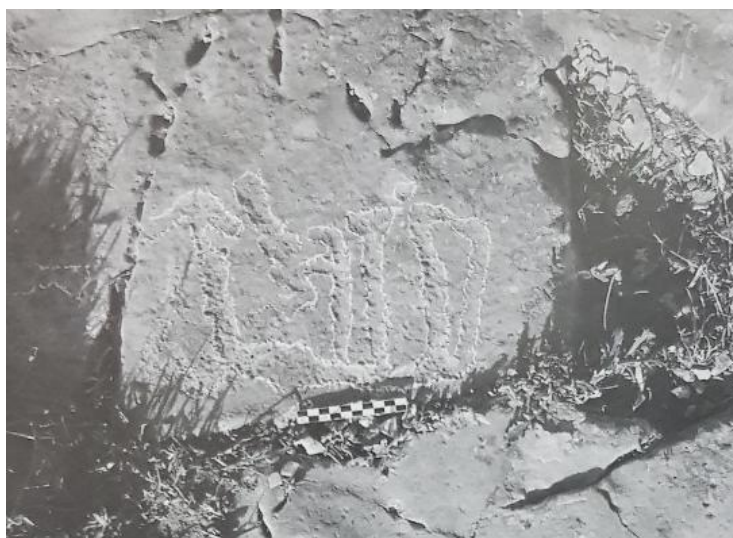
Εικόνα 84



Εικόνα 85



Εικόνα 86



Εικόνα 87



Εικόνα 88



Εικόνα 89



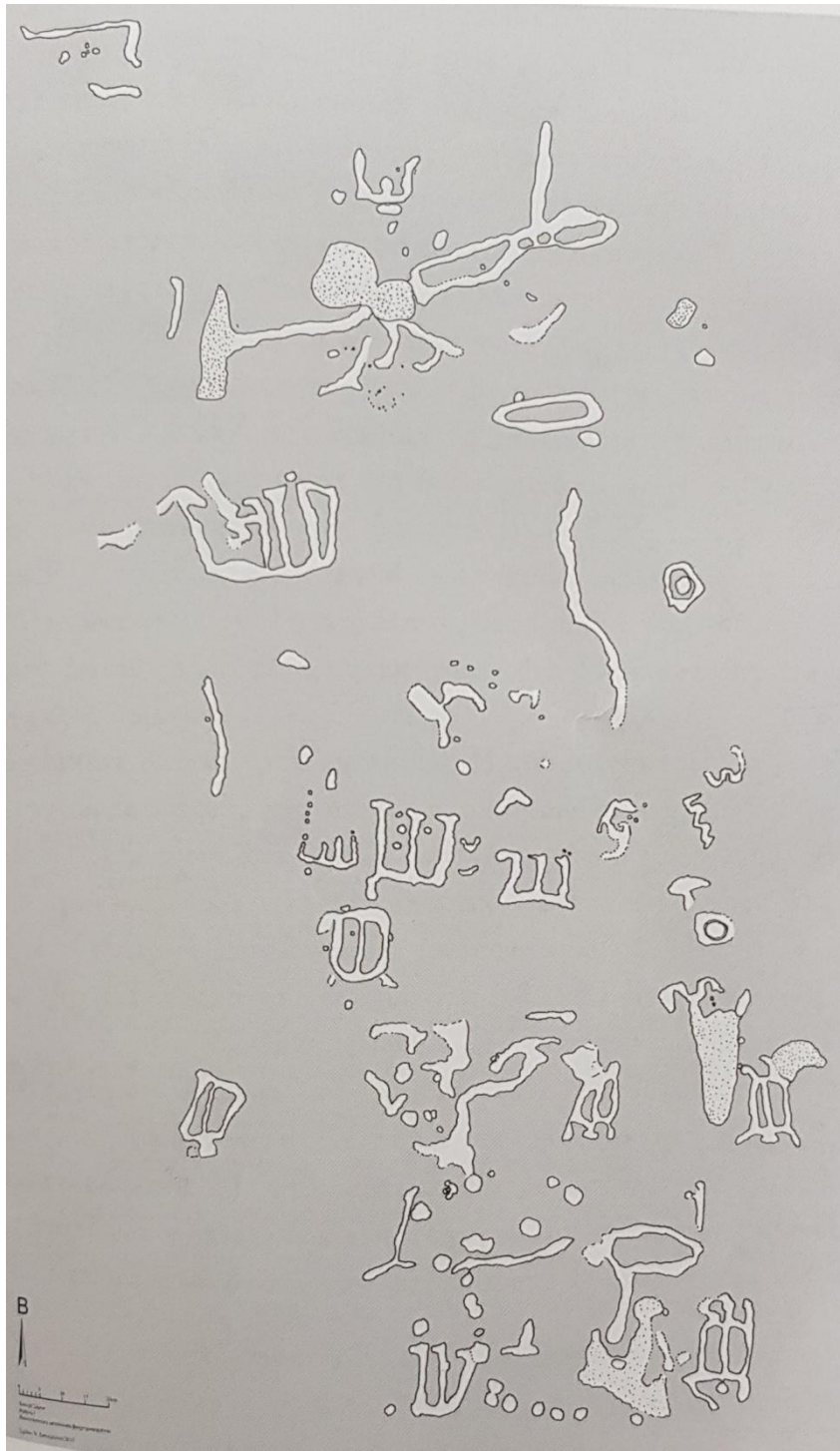
Εικόνα 90



Εικόνα 91



Εικόνα 92



Εικόνα 93